

KALLIGRAM

SZILÁGYI MIKLÓS

Személyes emlékezet, élettörténet, szépirodalom

SZILÁGYI MIKLÓS

Személyes emlékezet,
élettörténet,
szépirodalom

Néprajzi tanulmányok

KALLIGRAM

2018

*A folklór professzora, egykori tanárom,
Ujváry Zoltán (1932–2018) emlékére*

Tartalom

Előszó helyett: A nyolcvanéves Ujváry Zoltán köszöntése.....	11
--	----

Napló, emlékirat, regény

Ortutay Gyula: Napló 1. (1938–1954), 2. (1955–1966), 3. (1967–1977) ..	19
A <i>Puszták népe</i> társadalomnéprajzi nézőpontból	28
Ujváry Zoltán: Néprajz Móra Ferenc műveiben	39
Orosháza népelete hármastükörben	42
Pákolitz István: Bögrésdiások	56
Halászbérlők, halászbokrok, orvhalászok (Váth János valóságábrázolásáról)	58
Jegyzetek a paraszti emlékiratról	69
„A bennem élő múltat írtam itt le” (A paraszti emlékiratról)	79
Csizmadia Imre: Pirkadattól delelőig	88
Idős Váci Mihályné: Legyen munkátokon áldás	92
Csonka Mihály élete és világgépe	94
Néhány pszeudó-emlékirat mint néprajzi forrás	98
Az „igaz” történet, az élettörténeti elbeszélés és a kortársi irodalom (Különös tekintettel Csalog Zsolt szépírói munkásságára)	103

Háború, hadifogság, forradalom

1848, 1919 és 1956 a veteránok sorsában és emlékezetében	113
A háború népi emlékezete	126
„Az aradi gyásznapi” paraszti kézírata a 20. század elejéről	136
Egy veterán-emlékezés 1978-ból, Tiszakürtről	143

Az Én-történetek és a mese – Az obsitos történetekről	148
A második világháborús hadifogoly- emlékek a szóbeliségben	156
Nádasi Alfonz: Hadifogolynapló	163

Szokások, szólások, szövegmélekek

„Menydörgős tüzes ménkű atta!” (Néprajzi jegyzetek a káromkodási szokások változásáról)	169
Szövegmélekek a dunaföldvári farsangi szokásokról	177
Egy mezőberényi szóláshasonlat és magyarázata	190
Példázat az értelmetlen munkáról	195
Előzetes jegyzetek a családi szájhagyomány értelmezéséhez	199
Történeti emlékek Magyarkanizsáról	209
A jobbágyvilág emléke Ungtarnócon (a 20. század végén)	220
Kisújszállási szövegmélekek a kenderesi Horthy-családról	230
A kisvárosi elit tagjai anekdotikus hangulatú jellemképekben	241
 Irodalom	 253
A kötetben közölt dolgozatok első megjelenési helye	275

Előszó helyett:

A nyolcvanéves Ujváry Zoltán köszöntése

A pályakép-vázlatot is magában foglaló születésnap felköszöntésekben közhelyszerűen ismétlődni szokott az ünnepelt és a felköszöntő közötti viszony jelzése, tehát én is így kezdem. Immár 55 esztendeje (elsőéves egyetemista korom óta) ismerem és tisztetem Ujváry Zoltánt, a Debreceni Egyetem (akkor még: Kossuth Lajos Tudományegyetem) néprajzi tanszékének/intézetének évtizedeken át tanszékvezető professzorát, hatvannál több folklór tárgyú monográfia, tanulmánykötet, saját gyűjtésű szövegközlés szerzőjét,¹ az általa vezetett tanszékhez kapcsolódó könyvsorozatok, egyéb periodikák szerkesztőjét: a kedvezőtlen pénzügyi helyzet ellenére folyamatos életben tartóját.² Akit ez évben³ 80. születésnapja alkalmából köszönt a teljes szakma, külön is hangsúlyosan a „tanítványok” népes gyülekezete.

Hadd tegyem persze hozzá: mindannyian, akik Debrecenben végeztük a néprajz szakot, „Zoli bácsit” köszöntjük – függetlenül attól, hogy sokunk már maga is jó-régen a „bácsi”/„néni” korbába ért... Ennek a megszólításnak pedig az van a hátterében, hogy amikor 1957-ben elkezdődött Debrecenben – a mi évfolyamunkkal – a néprajzos szakképzés, és Ujváry Zoltán (ifjú tanársegédként, a tanszék egyetlen folkloristájaként) tanítani kezdett bennünket, bár folyamatosan érez-

¹ Ujváry Zoltánnak olyan hatalmas terjedelmű az életműve, hogy ez alkalommal még a könyveinek a bibliográfiai adatait is lehetetlen felsorolni. A 70. születésnapjával záruló személyes bibliográfiája alapján azonban könnyen azonosíthatja bárki érdeklődő a következőkben témájuk alapján felidézett köteteket, cikkeket: Imolay Lenkey István (szerk.) 1992: 159–200., Keményfi Róbert (szerk.) 2002: 194–203.

² Elsősorban: Műveltség és Hagyomány; Ethnographica et Folkloristica Carpathica; Studia Folkloristica et Ethnographica; Folklór és etnográfia; Gömör néprajza; Néprajz egyetemi hallgatóknak; Ethnica.

³ 2012-ben.

hettük baráti, felettebb barátságos gesztusait, félreérthetlenné tette számunkra: a mások által megkövetelt tanár–diák távolsághoz képest annyival enged közelebb magához, hogy nem kell „tanár uraznunk”, „Zoli bácsinak”, „Zoli bátyámnak” szólíthatjuk. És ez máig így maradt – akkor is, amikor a magázódást tegeződésre váltottuk, és szakmai kapcsolatunk mind bensőségebb baráti viszonyra alakult.

Az én első felidézhető emlékeim tehát bár a „tanárról”, nem az „iskolateremtő egyéniségről” szólnak. (Akkortájt, s még évtizedekig, Gunda prof volt Debrecenben az a „tanár-egyénség”, aki mellett bárki csak „másodhegedűs” lehetett – ha valaki ennél többre vágyott, hosszan elhúzódo csöndes csatározásokban kellett kiformalnia a maga személyiségét, míg a megfellebbezhetetlen tekintély helyébe léphetett.) Amikor minket vezetett be Zoli bácsi a folklór rejtelmeibe, elsősorban a legkézenfekvőbb szakirodalomban bárkinek a rendelkezésére álló alapismereteket foglalta össze a néhány fős hallgatóságnak tartott „előadásokon”, és ezt az ismeretanyagot követelte meg tőlünk a vizsgán. Hogy a szakirodalomnak ez a tanári „előolvasása”: a tudni érdemes lényeg kiemelése mégiscsak hatásos volt, az én példám igazolhatja. Bár Gunda prof nyilvánvaló (és kikerülhetetlen) hatására etnográfussá nevelődtem, egy-egy új gyűjtésű folklórantanyagot közlő vagy elemző igényű dolgozattal a folklór-jelenségek iránti érdeklődésemet, tehát az egyetemen felszedett ismeretek hosszú távú hatását is folyamatosan bizonyítani igyekeztem.

Könnyű volt persze észrevennem ezeken a folklór-órákon azt is, hogy mennyire megváltozott Zoli bácsinak a közvetítendő „tananyaghoz” való viszonya, amikor személyes kutatási eredményeit is bekapcsolhatta mondandójába! Akkortájt készítette (és védte meg) egyetemi doktori értekezését, majd publikálta ilyen témájú dolgozatait, melyek a nagyrészt személyesen felkutatott, tehát jellemzően 20. századi paraszti kéziratos énekeskönyvekről szóltak. Amikor ezt a korábban alig-alig figyelemre méltatott „műfajt” elemezte nekünk, leginkább arra csodálkoztunk rá, hogy milyen hatalmas szépirodalmi ismeretelem birtokában tudja bizonyítani egy-egy „népdalnak”, „népballadának” tűnő szövegről: olykor klasszikusként tisztelt, olykor a 19. században élt költők második-harmadik vonalába tartozó, tehát alig ismert „valaki” műköltői alkotásának folklorizálódott változatát őrizte meg egy-egy faluközösség „népdal-repertoárját” tükröző kéziratos szöveggyűj-

temény.⁴ És a folklorisztika lehetőségeire és elodázhatatlan kötelességeire eszméltető hatása volt a Szatmárban gyűjtött és Ferenczi Imrével 1962-ben közösen publikált dramatikus játékok/maszkos-alakoskodó szokások,⁵ majd a legtágabban értelmezett „agrárritusok” 20. századi fellelhetőségére-dokumentálhatóságára, és igen-igen széles (európai horizontú) művelődéstörténeti összefüggésekre egyszerre figyelemztető (csak végzésünk után, 1969-ben publikált) elemzéseinek is.⁶

Csak utólag, a folyamatosan születő újabb meg újabb monográfiák és kisebb-nagyobb dolgozatok olvasása/újraolvasása közben tudatosodott bennem igazán, hogy Ujvárynak már ezekben a „korai”, nekünk a tanórákon frissiben továbbadott kutatásaiban is bennefoglaltatott a teljes életművére legjellemzőbb törekvés – a legfontosabb „üzenet”. Az tudniillik, hogy mind az etnográfiát, mind a folklorisztikát csak „terepmunka” közben megszerezhető személyes észleletek által hitelesített „recens anyag” közzététele és művelődéstörténeti igényű interpretálása egységben látására, egybeszervezésére való képességnek és készségnek, tehát az anyagközlés és az összehasonlító elemzés egymást erősítő voltának kell *kötelezően* jellemeznie.

Ezt az üzenetét – aligha lehet vitás – a „szakma” egészének szóló, még idejekorán elhangzó figyelmeztetésnek szánta Ujváry, mert azt tapasztalta, hogy a „szorgalmas adatgyűjtést” szinte csak a „megszállott amatőrök”, az önkéntes néprajzi gyűjtőből hovatovább prófétai hevületű „népbarátokká” magasztosuló kevesek vállalják. A szakukatató folkloristák pedig úgy gyártják a maguk tetszetős (olykor persze a valóságközelibb folkloristák szerint okkal-joggal „kiagyaltnak” minősíthető) elméleteiket a folklór-jelenségek élet-megnyilvánulásairól, hogy elfelejtenek újra meg újra megmerítkezni abban a sajátos (mert a legalaposabb teoretikus felkészültséggel sem megismerhető) falusi-mezővárosi kulturális miliőben, melyet a paraszti/utóparaszti létállapot *még mindig* bárki számára felkínál. Vagyis – ezt példázták a mind jobban szaporodó és új gyűjtésű adatokban felettébb gazdag Ujváry-művek – az etnográfia és folklorisztika művelésének a 20. század második felében is *változatlanul feltételeznie kell* a személyiség által hite-

⁴ Lásd pl. Ujváry Zoltán 1960a, 1960b

⁵ Ferenczi Imre – Ujváry Zoltán 1962

⁶ Ujváry Zoltán 1969

lesített „empíria” és a teljes filológiai felvértezettséggel, no meg az intuício képességével megtámogatott „teória” maradéktalan *egyensúlyát*.

Valamelyes „történelmi távlattal” rendelkezvén, bizvást megfogalmazhatom: nem volt igazán nagy hatása ennek a figyelmeztetésnek – azóta is vajmi kevés változott a „lelkes amatőrök *gyűjtik* a folklóranyagot, a tudósok pedig *értelmezik*”, az 1960–1980-as évekre már jól bejáratott szaktudomány-szervező gyakorlatunkhoz képest.

Valami azért mégiscsak változott! Az Ujváry Zoltánt mindinkább körülölelő elismerés és tisztelet hangja olykor-olykor felforrósodott – erről tanúskodnak (ha nem is túl zajos, de azért érzékelhető) szakmai sikerei: a díjak, a kitüntetések, valamint az egyetemi és a tudományos karrier. Vagyis: a szakmai (és nemcsak a szűken-szakmai) közvélemény készséges volt méltányolni, hogy mégiscsak akad valaki a jellegadó, a mester-rangú folkloristák közül, aki – noha a művelődéstörténeti igényű összehasonlító folklorisztika magas színvonalú műveléséhez elengedhetetlenül szükséges „tudományos arzenált” is rendre felvonultatja, hiszen ehhez is rendelkezik minden kívánatos képességgel és készséggel – lankadatlan szorgalommal *gyűjt a terepen*. Mely „terep” persze az ő számára leggyakrabban a fiúi ragaszkodással szeretve szeretett szülőföld: „Gömörország”!⁷

Következésképpen Ujváry Zoltán újra meg újra meglepetést okozott és okoz máig azzal, hogy vagy egy-egy nagy ívű elemző monográfia bizonyító anyagaként, vagy kötetnyi terjedelmű, személyesen lejegyzett lírai és epikus szöveget egybegyűjtve a 20. század vége felé mások által végképp nem remélt módon a „még élő” szokásokat, szokás-komplexumokat részletgazdagon dokumentálta,⁸ illetve tartalma miatt unikálisnak, szokatlanul újszerűnek, felfedezés-értékűnek minősülő szövegfolklor-anyagot⁹ tett közzé.

Az idő – nemcsak a történelmi idő, a mi személyes időnk is – persze rohanvást rohan, s Ujváry Zoltánnak is rá kellett döbbernienie: hovatovább lehetetlen, s ha talán lehetséges is, mind kevesebb eredménnyel

⁷ Gömöri kutatásainak legteljesebb foglalata: Ujváry Zoltán 2002. Az általa szerkesztett monografikus igényű összegzés kötetei: Ujváry Zoltán (szerk.) 2001, 2006

⁸ Lásd pl. Ujváry Zoltán 1978, 1983–1988, 1989a, 1993, 1997

⁹ Lásd pl. Ujváry Zoltán 1968, 1977, 1980c, 1986, 1988, 1990b, 1991 (több kiadás), 1995b, 2001, 2005

kecsegtető erőfeszítés a „terepkutatás” hasonló intenzitású folytatása. Az utóbbi évtizedek Ujváry-publikációi tehát már nem – nemcsak – a terepkutatás lehetőségére és elengedhetetlen szükségességére, hanem arra figyelmeztetnek, hogy a „filológiai aprómunka” is felszínre hozhat „nem remélt” folklóranyagot, ha megsokszorozott figyelemmel olvassuk a kutatástörténeti érdekességű, de jószerevével csak „talán érdekes lehet” bibliográfiai tételek szerzőiként számon tartott, még-nem-is-folklorista személyiségek műveit és soha kézbe nem vett, 19. századi folyóiratokban rejtőzködő észleleteit, híradásait, szaktudományunk kiformálódásához tetemesen hozzájáruló teoretikus igényű következtetéseit.¹⁰ Persze, nemcsak figyelmeztet Ujváry az elmélyültebb és értőbb olvasás szükségességére! *Helyettünk* is olvas: tekintélyes filológiai apparátust felvonultatva mutat rá, szinte sorról sorra haladva, hogy konkrétan mik is azok a folklór (vagy etnográfiai) adatként figyelembe vehető/kötelezően figyelembe veendő részletek egy-egy klasszikusként tisztelt szépíró (jelesül: Bornemisza Péter,¹¹ Dugonics András¹² vagy Móra Ferenc¹³) így még senki által nem olvasott életművében. Melyeket az általa felsorakoztatott párhuzamok, értelmező magyarázatok tesznek különösen érdekessé és értékessé!

Azzal kezdtem ezt a tisztelgő írást, hogy amikor egyetemistaként Ujváry Zoltántól tanultam a folklorisztikát, jórészt a legalapvetőbb szakirodalomban bárki számára fellelhető ismeretanyag hasznosítható, tehát hasznosítandó *leglényegét* foglalta össze a számunkra. Befejezésképpen is csak azt hangsúlyozhatom, hogy azóta is folyamatosan ezt teszi: a valóban *lényegi* szakmai feladatainkra és kellően ki nem aknázott lehetőségeinkre figyelmeztet. A szakmánk egészének szóló „üzenet” bele van rejtve az alig beláthatóan hatalmas életművébe!

Azt remélem, hogy mind többen lesznek fogékonyak az immár 80 esztendő, de örökifjú „Zoli bátyánk” mindannyiunknak szóló és (ezt is remélem!) még sok új meglepetést is tartogató, szakmánk jövőjét hatásosan építgető *lényegi* üzenetére.

¹⁰ Lásd Ujváry Zoltán 2000–2007; egy kötetben: Ujváry Zoltán 2007

¹¹ Ujváry Zoltán 1999

¹² Ujváry Zoltán 2009

¹³ Ujváry Zoltán 2004

Napló, emlékirat, regény

Ortutay Gyula: Napló 1. (1938–1954), 2. (1955–1966), 3. (1967–1977)

*(Szerkesztette és a jegyzeteket írta Markó László,
Alexandra Kiadó, 2009–2010)*

Nap mint nap tapasztalom: mind kevésbé evidencia, hogy Ortutay Gyula az volt, aki... Nem volt szent, de nem volt maga az ördög sem.

Etnográfus vagyok (bár nem az ő tanítványa), tehát csak abból indulhatok ki, hogy az etnográfus és folklorista „szakma” mai helyzete (igényszintje, vállalt és elhárított aspirációinak igencsak kusza problémagubanca) értelmezhetetlen lenne az ő megannyi kezdeményezésének, intézményalapításának, sok évtizedes szakmai vezérkedésének folyamatos tudatosítása nélkül – tehát ma is velünk van. Pedig 1978-ban befejezte volt a földi létet, s itt hagyott bennünket (sok egyéb mellett) azzal a feladattal, hogy próbáljuk megérteni és hasznosítani a magyar néprajz remélt jövője érdekében az ő személyes sikereit és kudarcait.

A „megérteni” parancsának engedelmeskedve olvastam a naplót is. És most, befejezván az olvasást, eléggé tanácstalan vagyok. Hisz eddig is tudtuk – én is tudtam, aki soha nem kerültem vele emberi közelségbe, ám zsenge egyetemista korom óta úgy tekintettem rá (erre nevelt mesterem, amúgy neki „ösellensége”: Gunda Béla debreceni professzor) mint szakmánk első számú vezérére – hogy Ortutay Gyula aktív politikusként is, félreállított-háttérbe vont politikusként is megmaradt tudósnek. Azaz: nemcsak okosabb és tudatosabb, de tetteinek szükségességét és belátható hatását nap mint nap újrámérlegelő, töprengő ember volt egész életében, nem úgy, mint kisebb-nagyobb mértékben szemellenzősen (ha úgy tetszik: elkötelezetten) politizáló kortársai. Tudósnek viszont politikus volt – azaz: sokkal több időt és energiát fordított az etnográfia-folklorisztika jövőjét szolgáló tudományszervező aprómunkára, mint az idő múlásával dacoló „opus”-ok megalkotására: a feltartóztathatatlanul a múltba tűnő paraszti társadalom és

kultúra „akkor még” elérhető közelségben lévő jellemzőinek elemző bemutatására. Amihez – ifjúkori művei bizonyítják – csodálatos képessége és készsége lett volna. S bár elismerten „iskolateremtő” egyéniség volt, és az alkalmi megnyilatkozásait figyelgetve is megállapíthattam: sziporkázó elmeállal áldotta meg a sors, legjava ötleteit, gondolatait, személyes tapasztalásokra és szakirodalmi ismeretekre épülő elméleti értékű következtetéseit előszavakba, utószavakba, problémavázlat-előadásokba szórta szét, vagy belerejtette általa szerkesztett antológiákba, valamint kollektív erőfeszítés eredményeként megszületett könyvekbe és könyvsorozatokba.

Amíg olvastam a naplót, végig tanácstalan voltam, mert amit ehhez az „előismerethez” a napló hozzászsz, csupán annyi, hogy Ortutay Gyulának volt mersze életének bármely szakaszában bevallani, a nemis-olyan-késői utókor ítélete elé tárni összes emberi gyarlóságát. Arra utasította ugyanis művész-fiát, hogy a naplója halála után 30 évvel publikálható-publikálandó – tehát *nem* a kései utókor figyelmére számított! *Nekünk* akart vallani, akik még ismerhettük. (S amit ő sem tudhatott, mi sem gondoltunk 30 évvel ezelőtt: azoknak is, akik bár nem ismerték, a mögöttünk hagyott évtizedekről és az akkor élt emberekről csak a rosszat, a takargatott bűnöket szeretik meghallani és elhinni.)

De segíthet-e a ránk bízottak helyes értésében, ha azzal áztatjuk magunkat, hogy ismertük a naplóíró? Akinek legnagyobb terjedelmű – ezek szerint a legfontosabb? – opusát mégiscsak ez a három monumentális kötet jelenti, tehát egyetlen lenne figyelmen kívül hagynunk.

Csak hogy: a naplóíró őszinte kitárulkozására, a nyilvános gyónásra rábízott intimítások és titkok az igazán fontosak a számunkra, az egy-szeri életet és életművet érteni akarók számára? Ortutay kiválóan ismerte és inkább „tudósként”, mint íróként művelte ezt a műfajt: szándéka szerint nem illékony hangulatokat, egy-egy ráérős pillanatban fogant rögtönzéseket kopogott le írógépén, hanem általános érvényű élettanulságokat akart megfogalmazni a maga személyes példája: napi tapasztalatai apropóján. Ha egy-egy találkozás, eszmecsere, terefe-re hangulata, valamely „vagy igaz, vagy nem” híresztelés, illetve utazás, baráti összejövetel, politikai gyűlés élménye kényszerítette ki az éppen aktuális élet-tanulságot, az esetben is gondosan megmunkált, bölcséleti irányba el-elkanyarodó elemzésekkel szerveződtek egybe a csak naplóba írható titkok és az intimítások. Eldönthetetlen kérdés, hogy

indokolt-e, jogosult-e ez utóbbiaknak: az egyszer volt gyarló embert pőrére vetkőztető titkoknak és intimitásoknak az önértelmező és világértelmező szerzői reflexióktól függetlenül ön-értéket tulajdonítanom, azt vélelmezve, hogy *ezek* segítenek igazán megismerni a rejtőzködő, csak a titkos naplóban kitárulkozó Ortutayt?

Csakhog: lehetett tudni – ha más forrásból nem, szakmai és politikai ellenlábasai kajánkodó pletykáiból, melyek azután beleszerveződtek a szakmai folklórba – ezekről a naplóban bevallott, azaz: olykor büszkélkedve, olykor röstelkedve felelgetett „emberi gyarlóságokról” is egyet-mást!

Ilyen-olyan szakmai összefüggéseinken szinte már vártuk, hogy mikor áll fel és távozik bocsánatkérések közepette az elnökünk, mondván: szólítja egy újabb kötelesség. A koalíciós időkben kigazdapárti lapnál újságíró (majd szekszárdi lapszerkesztő) barátomtól pedig azt is megtudtam, hogy a kigazdapárt nagyválasztmányának üléseiről is rendszeresen *ugyanígy*: a befejezés előtt távozott, hátrahagyva az ott maradt párttársak gyanakvó suttogását: na, Tutus megy jelenteni a kommunistáknak...

Tudtunk az egykori „szegedi fiatalok” véd- és dacszövetségéről, és úgy véltük az ’56 utáni néhány esztendőben, hogy valóban igazolódik egykori „vérszerződésük” híre: bár előre elhatározott szándékkal más-más pártba törekedtek a valamikor egységes „rajban” nekilóduló tudósok, olyan messze soha nem sodródtak egymástól, hogy ne figyelték volna minden egykori társra, és hathatósan segítették is egymást a bajban – úgy tűnt akkortájt, hogy Ortutay volt a legfőbb segítő.

A magyar néprajz legfőbb vezérének már-már kóros (a fontosabbnak vélt szakmai feladatoktól mindenképpen elidegenítő, tehát a „mi szempontunkból” nem kívánatos) pozíció-áhitásáról a ’60-as és ’70-es években újra meg újra felröppentek a híresztelések, és okkal-joggal gyanakodtunk: vajon nem maga-e a „kiszivárogató”, amikor valamely igen magas állami funkció legfőbb várományosaként emlegetik?

Nem volt titok előttünk, hogy az etnográfusok-folkloristák közül kit „utált” tiszta szívből – a mi professzorunkat, Gundát például. Ám arra is rácsodálkozhattunk, hogy valós (vagy vélt) hatalmát soha sem használta fel ellenlábasai diszkvalifikálására, sőt, amikor a legnagyobb szükség volt rá, a „szakmai érdek” szem előtt tartva, rendszerint segített. Az ő kultuszminisztersége idején létesült például a deb-

receni egyetem néprajzi tanszéke, s azért létesült, hogy a Kolozsvárról a románok által kiszupplolt egyetemi tanárnak, Gunda Bélának (akit egyébként annak idején „helyette” neveztek ki Kolozsvárra!) rangjához méltó néprajzos státusa teremtsédjék. Segítő készségének egyébként más megnyilvánulásairól is szállongtak a hírek: ’56 után azért az ifjú etnográfus kollégáért interveniált, akit az oroszok (mindenki így tudta) Szibériába hurcoltak. Ez a „igaz történet” persze azon nyomban átfordult keserű, de korjellemző anekdotába: az illetékes elvtársak a fejére olvasták Ortutaynak, hogy melyik rádióadón és melyik menekülttáborból üzent haza az illető disszidens...

És tudtunk persze (én is tudtam, pedig vidéken éltem) Ortutay szeretőiről is – ehhez sem kellett kivételes jólértesültség, hisz a politikusok és egyéb híres emberek nőügyeinek a valóságosnál nyilván zafosabban tovaferjedő híre „benne volt a levegőben” – azaz (ha szakszerű akarok lenni) része volt a köznapi folklórnak. (Éppen ezért nehezen akceptálható, hogy a szerkesztő és jegyzeteket író Markó László csak T. E.-t, Esztert, illetve Klárit nem tudta/nem akarta azonosítani, miközben minden „rongy-embernek”, „jellem-gyenge senkinek” titulált szakmabeli vagy politikus, író vagy művész nevén neveztetik a naplóban és „életmű-értékelő” jegyzet is kapcsolódik a nevéhez.)

Aki olvasta a naplót, tanúsíthatja, hogy mindezeknek az egykori „folklór-értesüléseinknek”, melyekből annak idején igyekeztünk összerakosgatni mi, a szakmabeliek a magánhasználatú Ortutay-képünket, nincs cáfolhatatlan hitelességű igazolása a naplóban. De a nyilvánvaló cáfolata sincs benne! Csak találgathatjuk például, hogy pontosan mit is jelent 1956. augusztus 25-én a már-már indulatos kifakadása: „hiszen milyen régóta kommunista vagyok én! s mennyit szenvedek emiatt a kettős helyzetem miatt [...] ezért harcoltam évek óta, hiába, hogy végre rendes párttag lehessenek – gyűlölöm ezt a pártonkívüli párttagságot”. És mit jelent 1964. december 6-án az „1932 óta, aztán szinte szerveztem 1937 óta vagyok kapcsolatban a párttal. 1945-ben jelentkeztem, akkor t.-káder [itt sincs jegyzet!] lettem, annak minden felelős gondjával, belső megaláztatásaival, fizettem a tagdíjat is” tényközlés. Jelenti-e vajon a kommunistáknak tett jószolgálatokat: a kisgazdákrol szolgáltatott titkos információkat a koalíciós időkben? A szegedi fiatalok egy-egy illusztris képviselőjével kapcsolatos meg-megújuló csatlódásainak felemlegetése, ennek ellenére mégiscsak folyamatos segí-

tőkészsége (pl. 1957. június 10-én: „Baróti Dezső, szegény, börtönben van, több mint öt hete, s hiába küzdöttem eddig érte. Mi lehet a reményem, ha egyik legjobb barátomat nem tudom kiszabadítani a börtönből, ahová elsősorban régi s aljas ellenségeinek bosszúvágya s csak másodsorban egy-két ostobasága vitte”) vajon az általunk sejtett ifjúkori „vérszerződés” látens létezésének a rejtjeles jelzése lenne?

Az újabb meg újabb felelős pozíció, a minél magasabb (nem feltétlenül kultúrpolitikai) vezető funkció áhítása, és (bár megrója magát, s bizakodik a könyvei megírására felszabaduló időben!) visszatérő siránkozása, gyötördése, szenvedése, mert várakozása ellenére újra meg újra „visszasüpped (a végső sírba süppedés előtt) a másodrendű állampolgárok sorába”, vitathatatlanul a legfőbb motívuma a naplónak. Igazolni látszik tehát azt a kortársi benyomásunkat, hogy a tudományos munkálkodást – a politikai karrierhez képest – szinte utolsó leheletéig majdhogynem kényszerű száműzetésnek tekintette.

A másik fő motívuma a naplónak a kortársak, legfőképp a kutatótársak észbeli képességeinek és emberi becsületességének-jóindulatának elvitatása: a rendszerint szélsőségesen becsmérlő, ha nem naplóban íródott volna le, becsületsértő személyes ítélkezés megfellebbezhetetlen igazságként való kinyilvánítása. Mesterem, Gunda Béla, valóban újra meg újra megkapja Ortutaytól a magáét. De korántsem csak ő – szinte mindenki, aki a múlt század ’30-’70-es éveiben a társadalomtudományok vagy a szépirodalom mezején észre akarta, észre tudta vétetni magát. Akit pedig nem becsmérel, sejthetőleg nem azért, mert (az utókor megítélése szerint) olykor-olykor ne szolgált volna rá ő is ugyanarra (például azzal, hogy megsértette Ortutay fennen lobogó hiúságát), mint a megbélyegzettek-kipellengérezettek. Azért inkább, mert egy többé-kevésbé körvonalazható baráti körhöz, egyúttal érdekcsoporthoz látszik tartozni, és tetteivel, kimondott, olykor csak sejtett szavaival nem vétett az *idetartozás* íratlan szabályai ellen. Minden a „körhöz” tartozást valószínűsítő következtetés persze felettébb bizonytalan-megbízhatatlan, mert egy előfeltevésből indul ki. Abból tudniillik, hogy Ortutayból hiányzott az „emberi érték” és a „művészi/tudományos érték” felismerésének és elismerésének képessége-készsége, s ezért van, hogy minden személyeskedő ítélkezése (az inkább csak gyanítható, mint tudván tudott) érdek-viszonyainak kivételése. Ez az előfeltevés persze nem lehet igaz – művekről és életművekről életében

folyamatosan publikált dolgozatainak hosszú sora bizonyítja az „érték” felmutatásában megmutatkozó éleselméjűségét, tévedhetetlenségét. Ha pedig „nem igaz”, ebből a tényből vagy annak kell következnie, hogy a „rongy emberek” és a „korlátolt szellemek” is képesek voltak olykor példásan viselkedni és remekműveket alkotni – vagy annak, hogy az az értékrend, melyet mi, fiatalabbak „másoktól” megörököltünk, igencsak hamis, igaztalan, hiszen szöges ellentétben áll az Ortutay-véleménnyel.

Mindezt a potenciális, az etnográfus-folklorista szakma (módszereken soha nem vizsgált) folklórjában, és, persze, kisebb arányban a politikai folklórban is máig jelen lévő előismeretet számontartva, hadd kérjem a potenciális olvasókat: aki nem akar fenntartás nélkül azonosulni a naplóból sugárzó szélsőségesen egyéni ítélezésekkel, és nem tud állást foglalni (én magam rendszerint a „másik fél” iránt elfogulttan tudok állást foglalni...), hogy vajon kinek volt igaza egy-egy konkrét nézetkülönbség esetében, melyet persze át-meg-átszöttek az utólag meg nem ismerhető gyökérzetű indulatok, jobban teszi, ha *nem* a szerző csak-ebben-a-műfajban kimondható gondolatai, indulatai, vágyai megismerhetősége szempontjából tekinti elsőrendű forrásnak az Ortutay-naplót.

Tekintsen rá inkább – én erre szeretnék biztatni – a 20. század közepe-második fele magyar közéletének „egyik” tükréként – így fogadja el evidens történeti (ennek részeként: politikatörténeti, művelődéstörténeti, tudománytörténeti) forrásnak! Mely tükör persze olykor-olykor – a szerző eredendő szándékától függetlenül – „görbe tükör”, hisz az emberi jellemet deformáló, a köznapi viselkedést is át- meg át-járó „nagypolitika” karikatúrájaként is olvasható. És amely tükör helyenként hiányos-töredezett: nem tudni, hogy miért, de semmit (vagy szinte semmit) nem mutat meg a történelem és ebben a naplóíró személyes szerepvállalása miatt „fontosnak” minősíthető korszakokról. Arra figyeljünk azonban, amit mégiscsak megmutat, s olyannak mutatja, amilyenre lehetetlen következtetni egyéb történeti forrásokból!

Íme, a példáim:

- Nagy hangsúlyúak a naplóban a város szerte keringő híresztelések, pletykák, közéleti viccek. Ortutay – némi túlzással – régi barátai-val és a legkülönbözőbb társadalmi rétegekhez tartozó alkalmi is-

merőseivel csak azért tartott fenn s ápolta különös figyelemmel személyes nexust, hogy *ebből a szempontból* mindig naprakész legyen. Részletesen vizsgálható/vizsgálandó „köztörténeti” (vagy folklorisztikai?) téma lehetne tehát annak vizsgálata, hogy csupán a folyamatos kontroll lehetőségét is bekalkuláló (hisz a „hivatalos” hírforrások – az MTI, a rádió – illetékeseivel is kapcsolatot tartó) Ortutay politikai ambíciói miatt látszik úgy, vagy valóban általánosan jellemző volt a 20. századra, kurzusoktól, hatalomváltásoktól függetlenül, a „politikai folklórnak” ez a jelenléte a mindennapokban. Mely – mivel a jólétesültség látszatával: a várható politikai fordulatok előre kiszámíthatóságával kecsegtetett – befolyásolhatta, irányíthatta az egyes ember (vajon csak a politikai ambícióval megáldott-megvert egyén?) „szinte minden” köznapi cselekvését és állásfoglalását.

- Ortutay személyétől (azaz: jellemétől és politikai ambícióitól) függetlenül is vizsgálható/vizsgálandó lenne az 1930-as évek elején-közepén az akkor aktuális rendszerkritikán politikussá érő *generációnak* a kommunistákhoz való viszonya. Ha a hivatásos pártpolitikus vagy „kényszerpolitikus”: egy ideig politizáló tudós/író egyéniségekre-személyiségekre figyelemmel szeretné valaki felmutatni a köpönyegforgatás, a „renegáttá” válás legjellemzőbb példáit, természetesen az eredeti eszmékhez való csak-azért-is hűség vagy az aljas árulás határvonalának két oldalára vél elrendezhetőnek bármilyen emberi sorsot. Pedig Ortutay személyes életrajza és évrendszere is, a naplóban hosszabban-rövidebben megidézett egykori párttársak és más harcostársak az övével nem feltétlenül párhuzamos „karriertörténete” is alkalmas lehetne a kommunistákkal való kiegyezés, a célokkal és módszerekkel való teljes vagy részleges azonosulás, ezzel együtt a szerepvállalás *történelmi logikájának* az eddigieknél elmélyültebb elemzésére. Ennek az elemzésnek persze arra is figyelemmel kell majd lennie, hogy az – úgymond – „árulók” vajon miért minősítették egymást „rongyembernek”, s miért tekintették a kommunista hatalommal való személyes kiegyezésüket magától értetődően természetesnek – az ilyen megközelítéshez is igen sok adalékot kínál fel Ortutay naplója.

- Ha fentebb egy olyan baráti körre, egyszersmind érdekcsoportra utaltam, melybe Ortutay nem csupán beletartozónak nyilvánította magát, hanem naplóját vezetve látványosan került az idetartozókkal szemben a nyersen szókimondó kritikáját, a bárki mással szemben számára természetes „emberszólást”, nem is a „szegedi fiatalokra”, sokkal inkább az egykori kisgazdapárt „balszárnyára” gondoltam. A történelmi személyiségeket csak megnyilatkozásaikból és tetteikből ismerő kortársak (különösen az utókor!) számára értelmezhetetlen, például, hogy a messze nem „entellektüel” Dobi Istvánt (aki egyébként – számomra úgy tűnik – többszörösen rászolgált volna az erkölcsi elmarasztalásra...) már-már fiúi szeretettel alázattal rajongta körül Ortutay, s emberi gyengeségeit is megértően mentegette. És a többi párttárssal is folyamatosan kereste a véleménycsere lehetőségét – akkor is, amikor a célirányos kapcsolattartásnak bizonyosan nem lehetett tényleges politikai hasznát remélni. Érdeemes lenne tehát komolyabban is megvizsgálni, hogy valóban létezett-e az ’50-es, ’60-as, sőt a ’70-es években (tehát az egypártrendszer évtizedeiben) a hivatalosan nem létező kisgazdapárt „kolaboráns” tagjainak egy hallgatólagosan tudomásul vett, tehát eltűrt „baráti társasága”, mely többé-kevésbé mégiscsak tudta (a háttérből) befolyásolni az állampárti döntés-mechanizmust – Ortutay naplójának szórványos adalékai mindenképpen megengednek ilyen következtetést.
- És ami az etnográfia-folklorisztikát illeti: a fiatal Ortutay 1930–1940-es évekbeli elméleti és módszertani kezdeményezéseinek – a népi kultúra nagyszerűségén való lelkesedés helyett a társadalmias látszásmódnak, a folklórban pedig az extenzív adatgyűjtő-módszer helyett az „egyéniesség-kutatásnak” – alig van értelmezésre váró lenyomata a naplóban. Ha valamit – előszót, utószót, konferencia-előadást – meg kell írnia, visszatérően siránkozik és ostromozza magát, majd, ha mégis „sikert” érzékel bármelyik külföldi konferencián, a röstellkedő önelégültség hangjait pengeti. Ifjúkori kezdeményezései folytatásának csak nagyszabású (ám most már tudjuk: soha meg nem valósított) tervei vannak a naplóban – például a második kötetben visszatérően a tiszaberceli Lacza Mihálytól felvett kötetnyi, s az egyéniesség-kutatást az ifjúkori Fedics-kötetnél is egyértelműbben

igazoló meseanyaggal kapcsolatos tervek és teendők felemlegetése. És tervek, újra csak tervek adatgyűjtő utakról, melyek közül ha (legalább részben) megvalósult valamelyik, inkább extenzív szemléletű „tájékozódásra”, mint elmélyült kutatómunkára látszik utalni a naplóban rögzített tapasztalat. Következésképpen: inkább az Ortutay-műveket kell újraolvasnunk, mintsem a naplót tanulmányozni, ha érteni akarjuk: hogyan volt, hogyan lehetett valaki évtizedeken át egy olyan szaktudomány itthon és külföldön vitathatatlan tekintélyű „első embere”, mely szaktudomány művelőinek elsődleges jellemzője az „empíria” és a „teória” folyamatos egyensúlyban tartása, állandó egyeztetése. Nyilván azért lehetett – ennyit bizvást megellegezhetek –, mert az ifjúkori tapasztalatokat a másokénál sokkalta nagyobb fokú invenciónak köszönhetően hosszú távra tudta prolongálni, tehát magával is, másokkal is el tudta hitetni, hogy nem hiányzik a „teória” mögül az „empíria”.

Eloolvastam tehát a három monumentális kötetre duzzadt naplót, s most is csak annyit tudok, hogy Ortutay Gyula az volt, aki. Számunkra, etnográfusok-folkloristák számára maga volt – és maradt a napló elolvasása után is – a rejtélyek rejtélye, hiszen politikusként tudós, tudósként politikus volt. És persze gyarló ember is, akinek volt bátorsága bevallani nekünk gyarlóságait. Ne gáncs, inkább elismerés illesse ezért!

A Puszták népe

társadalomnéprajzi nézőpontból

Régi meggyőződése, hogy társadalomnéprajzi monográfiát kellene írni – kellene írnom? kellene írnia valakinek, aki magát méltóbbnak érzi a feladatra? – a „puszták népéről”. Kellene, mert nagy adósságunk az erősen rétegzett úgynevezett „*parasztmunkások*” és a *népi kultúrát* teremtő és fenntartó *paraszság* azonosíthatóságának vagy/és elkülöníthetőségének sokoldalú mérlegelése. Az a látszólagos, a teória értelmében azonban valóságos ellentmondás lappang ebben a mondatban, hogy az uradalmi cselédek – és tovább: a summások, a napszámosok, az arató-cséplő munkások – *nem-parasztok*, ha a saját tulajdonú termelőeszközökkel végzett és a minél teljesebb körű önellátás eszményéhez igazodó mezőgazdasági termeléssel jellemezzük a parasztokat. És mégis azok, ha a munkavégzés, az emberi viszonyok, a lelki és mentális viláértelmezés automatizmusaira, azaz a szokásokra, a normákra és a rítusokra figyelve írjuk körül, hogy mit is jelentett *itt*, nálunk Magyarországon, és az elmúlt másfél évszázadban, a rendiség felszámolódása után, a *paraszt*.

Mert a megfigyelés és a kérdőív a *jelen* rögzítésére, illetve az interjú és az „öregek” önéletrajzi vallomása a *múltról* – azaz: a néprajzi módszerű adatgyűjtés –, ha nem is teljességgel reménytelen vállalkozás, félévszázadnyira az uradalmi cseléd létállapottól igencsak szerény mennyiségű és kétes minőségű anyagot eredményezne, a „puszták népe” valamikor volt társadalmának elemzésekor mind jobban felértékelődnek a néprajz *egyéb* forrásai: a írásos dokumentumok, a publicisztika, a szociográfia és a szépirodalom. Felértékelődik tehát a *Puszták népe*, Illyés Gyula klasszikusként tisztelt műve is – mint alapvető, mással nem helyettesíthető néprajzi forrás. Az egyszer majd megírandó „puszták népe”-monográfiát előkészítő forrásértelmező műelemzéshez szeretne tehát ez az írás néhány szempontot, ötletet, gondolatcsírárt felkínálni.

Leírom, kimondom, hogy „felértékelődik” Illyés műve mint forrás, ám bele is borzongok a bármennyire dokumentum, mégiscsak vallo-másos volta, egyszerre racionális és indulati erőtere, nyelvi-stiláris le-ményei miatt „szép” irodalom szaktudományi forrássá degradálá-sának tiszteletlenséget sejtető mögöttes jelentése miatt. Hiszen – illik számontartanom – a „forrástól” el nem választható a „forráskritika”! Hiába tehát az író és műve iránti, előzetesen kinyilvánított tiszteletem, az *adatok* értékéről, érvényességéről, hiteléről töprengés; a személyes sorsában érintett pusztai származék megfigyelő és interpretátor ér-tetető *elfogultságának* bármennyire tényszerű bizonyítása *hatásában* – szándékomtól függetlenül – a mű sokszorosán elismert értékeinek el-vitatasává, megjelenése óta folyamatos reveláló jelentőségének leki-csinyülésévé is egyszerűsödhet. Csak remélhetem, hogy nem kerül túl messze egymástól a *szándékom* és annak *hatása*...

Azért lehet forrás, természetesen, a *Puszták népe*, mert adatait nem-csak az író hatásosan kinyilvánított származástudata, hanem az élmé-nyek *személyessége* is hitelesíti. Nem azért tehát, mert hatalmas meny-nyiségben „gyűjtött össze” adatokat, felhasználván az írói-szocio-gráfusi módszerű informálódáshoz a megfigyelést és (bevallott vagy rejtőzködő: rokonlátogatásnak álcázott) kikérdezést.

Maga Illyés ugyan – a célról és a módszerről szólván – mintha le-fokozni igyekeznék az érzelmi megérintettség műszervező jelentősé-gét: „Egy népréteg lelkületét szeretném ábrázolni [...] Ha itt-ott még-is saját élményeimmel hozakodom elő, ezek az élmények csak magya-rázó ábrák.” Fogadjuk el az „ábra”-metaforát, de azzal a kiegészítéssel, hogy újra meg újra előbukkanván, a lelkület bármilyen rezdülésére magyarázatot adván, a sok-sok „ábra” mozaikszerűen egymásba kap-csolódik, egységes kompozícióvá rendeződik. Ez a kompozíció pedig – meglehet, hogy rejtőzködően-szemérmesen, az ábrázolt „népréteg” (amúgy arctalan tömeg) által mégsem eltakartan – az *életregény* egyik fejezete. Életregényé, de illyési értelemben: a *Puszták népe* után is visz-sza-visszatért nem egyszerűen történetmondó, hanem a kort és ben-ne a lélek rezdüléseit értelmező epikus műveiben életének történé-seihez, személyes élményeihez, de sohasem az „egyetlen élet” összes tanulságainak felmutatása: a kronologikus „elmesélés” igényével. Az írói szándék megkívánta mértékben *válogatott* csupán az élettények-ből, olykor azt az olvasói gyanút is felébresztvén, hogy vajon „egyetlen

élete” volt-e. Abban az értelemben volt „több élete”, ahogyan a *Puszták népében* szemléltette a megéltek, és a sajátta lényegített meg-nem-éltek kontrollálhatatlan egymásba csúszását: „Nemcsak azt mondom, ami velem történt [t.i. aprócska gyermekként Rácegresen]; azt is, ami velem történhetett volna, mert társaimmal megesett; emlékezetemben fölcserélődnek és összefolynak [...] az események”; illetve – más vonatkozásban – „Úgy beittam szavait [t.i. a két nagyapját], hogy ezek a valóságnál mindig ragyogóbb és jellegzetesebb történetek jobban megragadtak bennem, mint gyermekkorom valóságos eseményei [...] Ezért érzem néha háromszor is öregebbnek magam, mint amennyi valójában vagyok”.

A gyermekkori élmények és emlékek átrendeződésének, persze, semmi jelentősége nincs, ha – például – a gyermekbandában magára osztott szerep felidézésébe játszik bele a mindig vágyott, de mert annak idején visszahúzódó-gyámoltalan gyermek volt, soha el nem ért kezdeményezés-vezérkedés; vagy ha – ismét példaként – őreá nem „öntöttek ónyát, kentek szenesvizet”, csupán hallott róla, mert amúgy használatos gyógymód volt a pusztán. A *Puszták népe* esetében azonban sokkal nagyobb horderejű a fentebb idézett, az emlékidézését magyarázó mondat „történhetett volna” megengedése! A *Puszták népéből* ugyanis *nem* a „cseléd beszél cselédekről” evidenciája sugárzik. A tudatosan és öntudatosan *vállalt* „pusztaí” – azaz: uradalmi cseléd – származásnak és az „olyan tüneményesen gyors felemelkedésről, aminőt az én családom mindkét szárnya végzett, kevésről tudok” szemérmeesen büszkélkedő megvallásának belső feszültségére épül a mű – számomra eldönthetetlen, hogy mennyire kiszámított, s mennyire ösztönös – hatásmechanizmusa.

A nagyszülők, a szülők „nem-cseléd” állapotát, illetve mentalitását körülíró vagy szimbolikusan kifejező adalékok benne vannak a szövegben: a családtörténet, mely a személyes kiemelkedést értelmezi, legalább olyan hangsúlyos, mint a *honnan jöttem* eszméltető hatásának szánt szemléltetése. Belekerültek egyrészt az apai nagyapának, magát a parasztnak is, a gulyásoknál, csikósoknál, kondásoknál is, nemcsak a cselédeknel többre tartó juhászszámadónak a bojtárok és béresek közt megmutatkozó „úri gesztusai” („Megsántult egy birka? 'Egyétek meg az egészségemre!' [...] A lakodalmakba fiatal bárányt küldött, s egy várúr büszkeségével háritotta el a hálálkodást.”), s a környező fal-

vakban (sőt: értelmiségiként városban) lakó nagynénik, nagybácsik alakja is fel-felbukkan. Másrészt végig ott őrködik a család felett az anyai nagymama – az író tömör jellemzése szerint: egy „lángelme” – aki kivételesen olvasott, tehát művelt volt, s apró gyermekkorukban például a *János vitéz* (akkortájt egészen friss) áriáit énekelte nekik; és részletesen megidéződik a bognár nagypapa ezermester hajlama, ennek részeként méhészkedése: a maga készítette kaptár és a méhészujság receptje alapján főzött pálinka. Túl a nagyszülői generáción belekerült a maguk, a rácegresi pusztán lakó uradalmi cselédekétől feltűnően különböző életkörülményeinek megannyi jellemző részlete is:

- a szobájukban csak apja, anyja és a három gyerek lakott, nem pedig több család húszat-harmincat közelítő létszámmal;
- a „puszta előkelősége”: a pusztagazda, a béresgazda, a szérúpásztor, a kulcsár járt be hozzájuk, lévén, hogy ők voltak a gépészkováccsal azonos rangban;
- apja négy tehenet hajtott legelőre („Ez a négy tehen húzott kifele bennünket [...] a marasztaló pusztai kátyúból”);
- anyjának varrógépe volt, a pusztán egyedül neki, s mert kitűnően szabott és varrt (a nagymama Simontornyán és Pálfán taníttatta a mesterségre!), a cselédasszonyok és lányok, egyidejűleg végzett kerti munkával fizetvén érte, vele varratták ruháikat, a varratás ürügyén pedig – „kommenciókor meghozom” ígérettel – folyamatosan kölcsönöket kunyeráltak tőle;
- vasárnaponként ministrált a pusztai iskolában a misén, mert volt olyan csizmája, amelyben az oltár elé járulhatott;
- a csizma-viseletnek amúgy is szimbolikus jelentése volt: ők, a gyerekek is, azzal váltak ki a cselédek közül, hogy tél közeledvén egy-két héttel előbb húztak csizmát;
- apró gyermekként megízlelhetett olyan, a komor színekkel ábrázolt cseléd-nyomorhoz képest „elérhetetlen csemeget”, mint az ajándékcsomagban érkezett gesztenye, a vásárból hozott szardínia, az elsőáldozáskor kapott narancs;
- náluk „mindenkinek volt nemcsak külön kanala, hanem kése és világa, sőt pohara is”, amit a juhász-nagypapa dohogva vett tudomásul: „Úgy éltek, akár a gróf!”

Ezzel a le nem tagadott, a cselédnyomort azonban nem szemléltető, leginkább a polgári kultúra felé tájékozódó kisiparos-kispolgár mentalitást sejtető gyermekkori élményanyaggal kellett egyeztetnie a plebejus szemléletű Illyésnek az emberhez méltatlan pusztai létezés – lét-küzdelem és vegetálás – vádló felmutatásának írói (s, persze, politikusi) programját. Azaz: az öntudatosan vállalt, de gyermekkorában inkább csak szemlélt, a „belül, s mégis kívül” gyermeki kíváncsiságának köszönhetően virtuálisan mégis átélt élményeivel „ábrázolta” tehát azt a világot, mellyel azonosulni *akart*. „Néha úgy rémlik – írja például egyhelyütt – mintha egész gyerekségemet valóban én is azokban a szobákban töltöttem volna, amelyekben születéstől, sőt fogantatástól a halálig minden mások füle hallatára megy végbe.”

Volt persze személyes – bár alkalmi – élménye a legmélyebb cselédnyomorról is: nagyanyjával többször meglátogatták Ürgepusztán (az amúgy fogadott rokon) Szerentséséket. Akik a szó szoros értelmében, valóban *éheztek*. Ezzel az ürgepusztai nyomor-példával azonban nem tudott igazán mit kezdeni. A személyiségjegyek jelzésével is, életvitelük részletes ismertetésével is kinyilvánítja ugyan, hogy legalább annyira a „maguk szegényei” voltak, mint „Isten szegényei” (fogalmuk sem volt pl. a beosztásról: „fertyálykor éjjel-nappal folyt a sütés-főzés”, egy hétig palacsintát ettek, mert nagyon szerették). Mégis az „általánosan jellemző” – s az éves cselédbér napra, személyre eső hányadának kiszámításával is meggyőző módon bemutatott – *pusztai nyomor* szemléltető „ábrájává” teszi meg Szerentséséket: azért nélkülöztek, hozzájuk képest, „mert az általános pusztai élet az övék volt”.

A két nagyapától (s nyilván nemcsak tőlük) hallott, a „valóságnál mindig ragyogóbb és jellegzetesebb történetek” – azaz: a folklórszövegek – élménnyé átlényegítésének szintén volt módszerbeli következménye: az író emlékezetében, a megidézéskor is, akaratlanul természetesen, egymásra csúsztak az időrétegek. Ezzel pedig kortalanná, szinte szinte örökké valóvá stilizálódtak a gyermekkorban hallottak, melyek *akkor* – mint „a közösség tulajdonai”, s ebben az értelemben tanulságos és szórakoztató „igaz” történetek, anekdoták, tréfák – a 19. század közepére, második felére is, de napi eseményekre is reflektálhattak; valamint a jóval későbbi, a rokonlátogatások közben folyamatosan újabb meg újabb elemekkel bővülő, csak az 1920–1930-as évekre vonatkozó hallo-mások. Vannak persze olyan, egy-egy jellem vagy élethelyzet „ábrázo-

lása” kedvéért felidézett kvázi-folklórszövegek, melyeknél egy félmondat félreérthetetlenül utal a *gyermeki* rácsodálkozására (például a nyolc bérés és a bérésgazda ok nélküli véres verekedése, az ökrösszekerek hazakerzése után: „a vérre emlékszem”; a magát kútba ölő meggyalázott leány érthetetlen, de jelképpé növekvő halálának iskoláskori élményét idézve: „képzeletemben később ez a leány [...] lett a dac és a lázadás anygala”). Annak eldöntéséhez azonban semmilyen fogódzónk nincs, hogy mikor „esett meg” az írói megformálása, ám eredetileg bizonyosan folklórszövegek megannyi apró „esete”, mondjuk: az ozorai búcsúk ritualizált verekedéseiről, vagy arról az asszonyról, aki, egy göbölös-sel elhagyni készülvén a férjét, a búcsú estéjén mégis a férjnek segített megverni percekkel korábban még „választottját”. Vagy – további példa gyanánt – élt-e halála után is egy adoma hőseként Pálinkás bácsi, aki így csitította a fiát, amikor hajánál fogva az ajtóig húzta: „Itt már engedj el, fiam, én is csak eddig húztam az apámat”; vagy mikor eshetett meg, és túlélte-e vajon Naszvadi bácsit a „kucsma kedvéért” történt felgyógyulásának „vidám hahotával” sajátjaként mesélgetett anekdotája.

A valamit igazolni vagy szemléltetni hivatott szövegfolklór-példák „kortalanná” stilizálása, persze, eléggé keveset módosít a bennük rejtő tartalmak bizonyító erején. Annak azonban már igen komoly a *közösségjellemző* ereje, tehát az uradalmi cselédség és a parasztkultúra viszonyának megítélése szempontjából is döntő jelentősége lehetne, ha pontosan datálni tudnánk, hogy vajon csak a század első évtizedére, vagy az 1930-as évekre is vonatkoztathatóak-e a szövegfolklór funkciójára vagy a ritualizált szokáscselekményekre vonatkozó ilyen és hasonló adalékok:

- a bérésasszonyok, mindegyikük külön-külön, pedig kettő-három is elvihette volna az összeset, egymás után sorban gyalogolva a fejükön vitték a szertartásosan ebédhordó vékába rendezett, gondosan letakart, amúgy szerény mennyiségű ebédet;
- az idősödő férfiak „tündérmesékkel szórakoztak. Csillogó szemmel hallgatták a Lófia Jankó kalandjait a griffel”; vagy „megadta neki” csattanójú adomákat mesélgettek egymásnak „valami hajdanvaló cseléd[ről], aki rendszerint az uraságnak adta meg a magáét”;
- szokás volt a komatál-küldés, a pünkösdkirályné-választás, a disznótori, a lakodalmi alakoskodás, a kottyolás, a karácsonyesti ostor-durrogatás, a vízkeresztjárás, a májusfa állítása és kitáncolása;

- tékozlóan gazdag volt a pusztai lakodalom (szertartásos faluba vonulással, az úton kínálással; az ajándékok átadását, adománygyűjtést is jelentő menyasszonytáncsal; a közös konyhához kapcsolódó sokféle „babonás” próbával és jóslási kísérlettel);
- jöttek a pusztára *tudósnak, javasnak* nevezett gyógyítók; „valamelyik bizalmasuknál szálltak meg. A szoba azon nyomban szentélylé alakult. A cselédek egymásnak adták a kilincset”; ezekre a laikus gyógyítókra hallgattak a cselédek – „azok még értettek az orvossághoz” –, az orvos tudását viszont lekicsinylik;
- a juhászok nemcsak a birkák koponyalékeléséhez értettek, hozzájuk fordultak – hisz „sebészek” voltak – akkor is, ha valamelyik bérésnek gyors sebészi beavatkozásra volt szüksége; mint annak az etetőnek, akinek a kezét a cséplőgép dobja zúzta ripityára, és a juhász-nagypapa kanyarította le könyéből a kezét, olyan szakszerűen, hogy a szekszárdi főorvos megkérdezte a sebesültet szállító kocsistól: „Melyik doktor csinálta ezt a szép munkát?”

A tévedés kockázata nélkül tudom valószínűsíteni, hogy az uradalmi cselédek életfeltételeiben bekövetkezett, nagyon is hangsúlyosnak ábrázolt *változások* a faluközösséghez hasonló szabályrendszer szerint szerveződő embercsoportokra: egy-egy major lakóira, s ezek megannyi közösségi megnyilvánulására, így a szokás- és szövegfolklórra is hatással kellett, hogy legyenek. A „közösségként” létezésről – az egymáshoz igazodás belső kényszeréről és a szolidaritásról – Illyés ilyen megjegyzései (és az ezeket magyarázó példák!) tanúskodnak: „a pusztát valamennyi felnőttje a pusztát valamennyi gyereket úgy kezelte, mint a magáét”; „nemcsak disznóöléskor vándoroltak ide-oda a keszkenővel letakart tányérok. Illett küldeni valamit a gyermekágyas asszonynak is [...] ilyenkor volt eset, hogy még az ellenséges családok is megajándékozták egymást”. Az sem teheti kétségessé, árnyalja csupán a közösségi szolidaritást-együttműködést – ezt az apró lelki rezdülésekre érzékeny figyelemmel, nem a felszíni jeleknek jelentőséget tulajdonítva bizonyította is az író –, hogy „Rácegresen mintha az egész esztendő egyetlen hosszú marakodás lett volna”. Talán már gyermekkorában, utána azonban bizonyosan omladozni kezdett a „közösség”, bár nem minden majorban azonos ütemben: „Rácegres – mondták a szomszéd pusztaiak irigykedve –, ott még van összetartás! Valóban lappangott

még valami összetartás, a cselédek nem változtak annyit, mint a többi birtokon” – azaz: a béresek nem árulkodtak egymásra, ezért a gazdatisztek „alig kikutatható akadályokba botlottak; utolsó romjaiba az ősi pusztai alkotmánynak”.

A már-már elenyészett „ősi pusztai alkotmány” – a szokásjogon felépült közösségi élet szép metaforája – az emberi emlékezettel még belátható majdnem-idilli szolgálóállapot és az emberhez méltatlan létezés kiáltó ellentétére, ezzel együtt a *Puszták népe* szembetűnő időkezelésére: a két világháború közötti vérlázító nyomornak a jobbágyfelszabadítás óta bekövetkezett *változásokkal* lehetséges értelmezésére utal. A „mindig rosszabb” irányába haladó változásnak – ezt részletesen adatolta az ebben a vonatkozásban az írásos forrásokra is építő Illyés – vannak egzakt, mérhető mutatói: a cselédbérek minden új birtokossal vagy bérlővel csakis *lefelé* elmozduló reálértéke. Ami nemcsak a pénzvér és a naturáliák észrevehető csökkenését jelentette, hanem azt is, hogy megszűntek a 19. század végén még reálisan számításba vehető kiegészítő jövedelmek (noha ezek akkor is – legalább részben – az „urak” által hallgatólagosan tudomásul vett illegális-féllegális „szerzést” jelentették): „majdnem kivétel nélkül – az író így általánosított – egy kis önálló gazdálkodást is folytathattak [t.i. a majorokban lakó cselédek]: feles földből szerzett terményeiket eladhatták, saját állataikat pedig az uradalom terményeiből táplálhatták.” (Ellenőrizendő persze, hogy nem bújik-e meg e vélekedésben, hogy a „jelenben” még titkok – a tájékozódása idején már „idegen” író előtt is titkolni való –, csak a „múltra” vonatkozóan bevallható az uradalomtól-lopás Illyés által is jól tudott, néhány évvel korábban „hősi tette” stilizált cseléd-szokása. Mert vitathatatlan ugyan, hogy növekedett a gazdatiszti szigor az „uradalom terményeinek” számontartásában: a cselédek erkölcsi felfogása szerint „nem-bűn” lopások visszaszorításában, de vajon növekedhetett-e oly mértékben, hogy a századelőtől a harmincas évekig fel is számolódjék „az uradalomé, tehát a magamét is etethetem belőle” személyes példával is hitelesített természetessége? Amikor „német szóra” egy sváb gazdához adták Illyést – így idézte a magántulajdonról szóló leckét – „a harmadik nyakleves után érttem meg, hogy loptam [t.i. a szomszéd kertjéből a lekaszált csalamádét] ’Hát nem urasági?’ – kérdeztem felháborodva.”)

Az elszegényedés letagadhatatlan tényeit a nosztalgiába beleburkolt múlta- emlékezések folklorisztikus történelem-értelmezésekké is szerte- vterték. Ilyenekké például: „a pusztaiak csak pásztorkodtak, heverték a napon vagy az istállóban”; „ösmertem, de hányat [emlegette a juhászszamadó nagyapa], aki egész életében nem vett kapát a kezébe”; mégis módosok voltak, neki például nőszületekor a ládájában „hat kö- zönséges bőgatyva volt, hat rojtos szélű gatyva és hat sípszájú ümög. Volt azontúl abban két pár csizma, egy valódi ezüsfokos és egy olyan su- ba, amely még most is jó volna”; „a cselédek annyi állatot tarthattak, amennyit csak venni tudtak”; „a pusztákat borjúkereskedők járták, és először is a cselédek állatait nézték, mert azok mindig különbek vol- tak, mint az uraságé.” Illyés mintha hitte volna, bár ellenőriznünk kell majd, de úgy tűnik, némi okkal, ezeket a szubjektív hitelű múlt-jelen összehasonlításokat. Cáfolni semmiképpen sem akarta azt a szentenci- át, hogy „akkor még az urak is igazi urak voltak”. És arra is mint „min- denki” által tudottra hivatkozott, hogy „a belterjes állattenyésztés terén az uradalmak majdnem mindent a cselédektől tanultak”.

A cselédeknek ezt az állattartással kapcsolatos kezdeményező kész- ségét nem csupán más források segítségével ellenőrizni, a szöveg bel- ső koherenciájára figyelve gondosan értelmezni is kell majd. Első meg- közelítésben ugyanis – számomra legalábbis úgy tűnik – a nagybirtok belterjesedő állattenyésztéséhez elvezető tudás lehetséges forrásai közt – talán – számításba vehetjük mindazt, ami a dunántúli *parasztagazda- ságokban* kiformalódott, a cselédnek a „tudását” azonban, akit *évszá- zadokon át* parancsok, utasítások járszalagján tartottak, aligha. Követ- kezőképpen: alighanem korrigálandó Illyésnek az a sokoldalúan, bár a történeti forrásokból kissé önkényesen és tendenciózusan idézgetve bizonyított központi gondolata, mely szerint „a cselédek már régi ele- ink alatt is cselédek voltak”. Felderítendőek lennének tehát a „parasz- tok” és a „paraszmunkások” közötti oda-vissza „átjárásnak” a mű- ből sejtethetőnél bizonyosan szélesebb útjai, és a tudásáramlásnak azok a hajszálerei, melyek az uradalmi cselédek is – bár láthatatlanul, alig észrevehetően – mégiscsak belekapcsolták a paraszti kultúrába; a ter- melés kultúrájába is.

Hiszen: mindaz, amivel az uradalmi majorok cselédeire jellemző, ám félreérthetetlenül dunántúlias és paraszti hiedelem-, szokás- vagy szövegfolklor megnyilvánulásként a *Puszták népe* lapjairól, tehát Ily-

lyés archaikumokra is érzékeny figyelmének köszönhetően megismerhetünk – fentebb már idéztem ezekből – a „parasztok” és a „cselédek” kultúrája között húzódó szakadék, még csak határvonal feltételezésére sem alkalmas. Nem véletlen ezért, ha az író is elbizonytalanodik, amikor akár szokásszerű, akár egyszerűen csak mentális vagy érzelmi különbségeket akar bizonyítani a pusztaiak és a környékbeli falvak lakói közt. Egyetlen példát említve: a részgazság vitathatatlan, a német falvakhoz képest a verekedés pusztai „szokás” lehetett, ám a példák között ott van az ozoraiak szélsőségesen kegyetlen, a „fél falu” által végignézett csendőr-kínzása; más helyütt pedig a pálfaiakat, a simontornyaikat és az ozoraiakat – tehát a verekedő hírű falvak lakóit – jellemezte külön-külön a csak rájuk jellemző, már-már rituális késelési móddal. Vagyis: egy-egy falu, s egy-egy major – mint azonos védekező-támadó reakciókat kifejlesztő, egységes fellépésre „szoktató” közösség – egyaránt hajlamos volt arra, hogy a legényvirtust már-már ritualizálja.

Az uradalmi major természetesen nem-falu: az, aminek Illyés művéből ismerjük. Bízvást elfogadhatjuk, hogy „a pusztai őslakók vágyódva pillantgattak e falvak felé, hogy melyikben és végre mikor vehetnek horgonyt”, hiszen „pusztainak lenni egy kicsit szégyen volt”. Viszont: e vágyálom megvalósíthatóságára egy élet megfeszített munkája sem jelentett feltétlen garanciát. Van bennem azonban némi kételkedés – közvetett módon bármennyire hitelesíti is a gyermeki szorongás: simontornyai utcákon tévelygés és a pusztára vágyódás –, hogy a nagyszülők cecei gyökeresztése valóban egyszeri-egyedi eset volt-e; általában „a pusztaiakat a faluban nagy sokára legfeljebb a zsellérek fogadták be, közel sem olyan szívesen, mint ahogy a pusztaiak őket szokták fogadni.” A kölcsönös előítéletekből rakódó falat (pl. – a falusiak oldaláról – „gúnyos falusi közmondás szerint ‘csak a kenyér nem közös’”; a pusztaiakéról: „falusi lányt nem jó pusztára hozni [...] De nem is jön”) ugyanis a beilleszkedni akaró egyén eltökélt igyekezete általában le szokta omlasztani. A személyen múlik tehát a sikeresség vagy sikertelenség.

A pusztából faluba, faluból pusztára kerülés sohasem lehetett ugyanis egyéb, mint vagy a lehetségest, vagy a lehetetlent igazoló, és az *alkalmazkodás* készségére építő *egyéni* kísérlet. Nincs tehát igazán bizonyító ereje – noha a példa szemléletesen kifejezi a „paraszt” és a „cseléd” eltérő munkaerkölcs-felfogását –, hogy a tönkrement falusi gazda, ha

cselédnek szegődött, ám úgy dolgozott, mint odahaza megszokta, nem bírta ki a cselédeletet. Attól függött, hogy az alkalmazkodás készségét magában kifejlesztve, *akarta-e* kibírni.

Ezek azonban már Illyés Gyula klasszikussá nemesedett művétől mind messzebb sodródó valószínűsítések. Akkor lesz csupán valamelyes jelentőségük, ha előbb-utóbb meg fogja írni valaki a „puszták népének” a monográfiáját, vagy elfogadván, vagy elvetvén, de így vagy úgy továbbgondolván – tiszteletteljes szándékkal fogalmazott – társadalomnéprajzi indítékú forrásértelmező javaslataimat.

Ujváry Zoltán: Néprajz Móra Ferenc műveiben

(*Bibliotheca Cumanica* 5.,
Kiskunfélegyháza, 2004, 216 lap, képekkel)

A korai *Ethnographia*-évfolyamokban figyelemre méltó előzményei vannak egy-egy szépírói életmű néprajzi/folklorisztikai szempontú elemzésének: a műköltői alkotásokba, regényekbe, elbeszélésekbe belefoglalt népeleti adalékok számba vételének, illetve a mesei/mondai motívumok, a hiedelem- és szokáselemek filológiai módszerű értelmezésének.¹ És persze azóta is történtek alkalmi kísérletek, hisz léteztek a filológia és a folklorisztika határmezsgyéjén kiteljesedett tudósi életművek (legjellemzőbben Scheiber Sándoré).² Ha tudok ezekről az előzményekről, nem minősíthetem „műfajteremtőnek” Ujváry Zoltán folklorprofesszor mini-esszékből, néhány soros/néhány oldalas reflexív rámutatásokból egybeszerkesztett könyvét.

Mert vannak gondolati előzményei ennek a Móra Ferenc születése 125. évfordulójára megjelentetett könyvnek, ez alkalommal csak egy már-már feledésbe merült műfaj *megújításának*, *újratéremtésének* érdemét hangsúlyozhatom. Ezt a – remélhetően követésre ösztönző – érdemet viszont szeretném nyomatékosítani ezzel a recenzióval, hisz Ujváry Zoltánnal együtt vallom, ha alkalom adódik rá, hirdetem, hogy a java szépirodalom, a szépírói életművek tekintélyes hányada mindmáig kellően ki nem aknázott forrása a néprajznak/folklorisztikának. Az „értő olvasó”, azaz: a hasznosítható/hasznosítandó néprajzi adalékokra rámutatást a „szakma” nevében és érdekében önzetlenül vállaló kutató viszont mind kevesebb.

¹ Lásd pl. Berze Nagy János 1925, Solymossy Sándor 1917, 1925, Szendrey Zsigmond 1925

² Scheiber Sándor 1977

A műfajt „újrateremtő” érdem abban nyilatkozik meg elsősorban, hogy Ujváry Zoltán nem csupán *biztatja* etnográfus/folklorista olvasóit Móra Ferenc műveinek – regényeinek, elbeszéléseinek, alkalmi publicisztikájának, az eredendő szándék szerint is régészeti és néprajzi tanulmányainak – az eddigieknél gondosabb tanulmányozására. Szemléletes példákkal igazolja is, hogy a módszeres újraolvasás: a néprajzi adalékok megkeresése számottevően hozzájárul az író szülőhelye, Kiskunfélegyháza, valamint írói és múzeumigazgatói működésének színhelye, Szeged és a „szegedi nagytáj” népelete alaposabb megismeréséhez. A felhasználható néprajzi adalékok további gyűjtésére biztatás – mint az ő búvárlása után „talán lehetséges” kutatói program – a bevezető egyetlen mondatában említődik: „Bizonyára akad még szemelgetni való Móra nagy életművében”.

Ez alkalommal teljességgel jogos a néprajzi szemléletű újraolvasás „befejezettségét”: az aligha eredményes folytatást/újrakezdést sejtető ilyen fogalmazás! Ujváry Zoltán ugyanis az író 14 vaskos kötetbe összegyűjtött életművének néprajzi vonatkozásait *teljességre törekvően* tekintette át, és kiválóan felhasználható, mind a szövegösszefüggés „nekünk fontos” részleteit tartalmazó, mind a szakirodalmi párhuzamokra, az írói/tudósi megfigyelés valóságos értékére (a csodálnivaló lényeglátásra vagy a kuriózumok iránti fogékonyságra) következetesen rámutató hosszabb-rövidebb *adatközlésekké* – műfajilag: „mini-eszszékké” és tömör „jegyzetekké” – formálta olvasói észleleteit. Ezekben, ha indokoltnak tartotta, szó szerint, máskor csupán tartalmilag idézi a legbeszédesebb szöveghelyeket, melyek mind Móra egykori adatközlőinek gondolkodásáról és mondatfűzéséről, mind az írói megformálásról, a mondandó érdekében elvégzett átigazításról megfelelően eligazítják az etnográfus olvasót. A néprajzi felhasználhatóság lehetőségére és korlátaira is figyelmeztető „adatközléseket” csoportosította azután tematikus rend és motívum-típusok szerint. Azaz: majdani néprajzi/folklorisztikai tanulmányok bárki által bízvást felhasználható „adataivá” egyneműsítette az igen különböző műfajú írásokban fellelhető hiedelmeket, történeti mondákat, anekdotákat, találós kérdéseket, szólásokat, közmondásokat, és egyéb, vagy a kutatástörténet, vagy a paraszti társadalom belső rendje, vagy a mindennapi életviszonyok megismerését segítő adatokat – egy recenzióban még jelzésszerűen sem idézhető, hogy mennyire sok és változatos népeleti megnyilvánulás megértéséhez „nélkülözhetetlenül fontos” adalékot.

A „néprajzi adattá” egyneműsítés elkerülhetetlenül együtt járt azzal, hogy nagyon is különböző forrásértékű, más és más forráskritikai műveleteket feltételező népeleti leírások és röpke utalások kerültek így egymás mellé: lettek egyformán „fontos adalékként” kezelt néprajzi információkká. Ujváry Zoltán, persze, ha az eredeti szövegkörnyezet egyértelműen eligazította ebben, szétválasztotta a kiskunfélegyházi gyermekkor emlékeit, a szegedi tanyavilágban megfigyelteket-hallottakat és a (valószínűsíthetően) csupán az olvasmányokból származó élményeket. Az esetben azonban – forráskritikai szempontból legalábbis – aligha elegendő a leggondosabb „szétválogatás”, a következetes megkülönböztetés, amikor a megfigyelést, a hallomások rögzítését a „tudós múzeumigazgató”: az egyszerűben régész és etnográfus Móra Ferenc előzetes ismeretanyaga, innen-onnan összeszedetett tudása is befolyásolta: akaratlanul is alakította, formálta. Vagyis, amikor a megfigyelés, az adatközlőnek elfogadott öregekkel való beszélgetés, különösen a célirányos kérdezősködés a Móra Ferenc által művelt szaktudományok problémáérzékenységeinek és kurrens eredményeinek hatása alatt formálódott karakterisztikussá. Amikor tehát nem a laikus érdeklődő, még csak nem is a szépíró, hanem kora eszmei áramlatainak (ha úgy tetszik: rögeszméinek) rabja, avagy – éppen ellenkezőleg – eltökélt bírálója *tudatosan kereste*, hogy éppen mit időszerű észrevennie és alkalmi észleteit miként kell írásba foglalnia, hogy értő módon szolgálja a szaktudományt.

Amiből pedig annak kell következnie, hogy csak az esetben lesz érvényes képünk Móra Ferencről, az etnográfusról/folkloristáról (akit egyébként a szakma, ezt hangsúlyozza a bevezető, nem ismer el „néprajzosnak”, lám a *Magyar Néprajzi Lexikon*ban sincs benne, Ujváry tehát az elismertetésért is perel!), ha nem csupán a hatalmas mennyiségű népeleti adalékot magában foglaló szépírói és publicisztikai életművét szemlézzük, hanem a régészetet és a néprajzot egyaránt elkötelezetten művelő *szaktudósként* – a vidéki muzeológia talán nem is „szürke” robotosaként – is megkíséreljük kijelölni a helyét a magyar néprajz kutatástörténetében/tudománytörténetében.

Ujváry Zoltán az ilyen szándékú, a vidéki nagyvárosok muzeológiájának teljesítményszintje, a kulturális törekvések kortársi szellemi áramlatokba ágyazottsága alaposabb megismeréséhez közelebb segítő elemzéshez is kiváló alapokat teremtett ezzel a könyvével!

Orosháza népelete hármas tükörben

Amikor – 1965-ben – megjelent az Orosháza-monográfia két vaskos kötete,¹ a „legnagyobb magyar faluként” számon tartott tanyás mezőváros (már akkor is!) sokszínű és gazdag eredményű történeti és a néprajzi kutatásainak² „összegzéseként”, „megnyugtató lezárásaként” volt értelmezhető. Jónéhányan emlékezhetünk még rá: valóban ez volt a recenziókba-kritikákba befoglalt lelkes szakmai fogadtatás meghatározó szólama. A következő években-évtizedekben született helytörténeti-helyismereti monográfiák számára Alföld-szerte követhető mintául felkínálkozó,³ akkortájt tehát páratlanul nagyszabású kutatói teljesítményre okkal-joggal büszke orosházi lokálpatrióták dicséretnek bizonyosan nem tekintették volna, ha azon nyomban a „még elvégzendőekre”: az Orosháza-ismerethez nélkülözhetetlenül fontos további kutatásokra figyelmeztetett volna valaki – a méltatás ürügyén.

¹ Nagy Gyula (szerk.) 1965

² Nagy Gyula – önéletrajza/émlékirata tanúsága szerint (Nagy Gyula 1986: 86–92.) – a monográfia tartalmi, szervezeti és módszertani előzményének tekintette a műzeumi évkönyv öt kötetét – a befoglalt, a monográfia általánosításait hatékonyan segítő, újonnan feltárt információk áradó bősége miatt vitathatatlanul jogosan. Az Orosháza-kutatásoknak azonban – amint arról a Hajdú Mihály és Szabó Ferenc összeállította bibliográfia (Nagy Gyula (szerk.) 1965 II.: 647–756.) tanúskodik – már évszázadnyi idő óta gyűltek az érdemi előzményei.

³ Maga Nagy Gyula is eldicsekedett vele egyik visszatekintő cikkében (Nagy Gyula 1973: 301.), hogy néhány év múltán több város- és községmonográfia készüléséről – közöttük a tápai kötet megjelenéséről – tudott. A következtetése pedig: „Ezek alapján úgy véljük, hogy a mércét részben mi állítottuk fel”. Még egy jellemző adalék a példaadásra–példakövetésre: az 1984-ben megjelent, mindaddig a legnagyobb szabású „falumonográfia”, a Kecel-kötet szerkesztői utószavában Bárh János összesen nyolc sokszerzős helytörténeti-helyismereti monográfiát sorolt fel, melyek „példaként lebegtek” a szerzői kollektíva előtt – e kötetek közül az Orosháza-monográfia volt az első a sorban, a többi mind a ’70-es években született. Lásd Bárh János (szerk.) 1984: 1206.

Persze, a közös kutatómunkában részesek – s minél nagyobb részt tudhattak magukénak az eredményekből, annál inkább – jól tudták, hogy további, még elmélyültebb kutatásokra ösztönző, újabb témákra és vizsgálati szempontokra ráeszméltető „közbülső állomásként”, mintsem meghaladhatatlanul tökéletes, folytatni lehetetlen teljesítményként kell tekinteniük az Orosháza-monográfiára. Nagy Gyulának, a vállalkozás „spiritusz rektorának”, a kutatási szükségletek megkívánta mértékben a legalkalmasabb személyekkel bármikor kibővíthető „egyszemélyes kutatóműhelyében” csak évekkel ezután ölt majd monografikus formát a Vásárhelyi-pusztá orosházi és hódmezővásárhelyi eredetű lakosságának teljesség igényű életmód-vizsgálata.⁴ (A Vásárhelyi-pusztá földművelés-monográfiája ekkorra már megjelent⁵ és az állattartás-monográfia is közel volt a megjelenéshez.⁶) És ezután következik még néhány, addig alig vizsgált téma felfedezésével is figyelmet keltő Nagy Gyula-dolgozat is.⁷ Ami még nagyobb jelentőségű: az ő ösztönzésére, szakmai iránymutatása mellett megszületnek az „orosházi önéletíró parasztok” terjedelmes kéziratai, s az ezekből kiemelt, Nagy Gyula által gondozott folyóirat-publikációk és könyvek.⁸ De nemcsak a szerkesztő, a szerzők többsége is „szinte azonnal” folytathatónak-folytatandónak ítélte meg a maga Orosháza-kutatását. Hajdú Mihály például, aki módszertani értelemben is kezdeményező jelentőségű személynév-elemzésekkel igazolta, hogy az Orosházát megülő zombaiak néhány évtizeddel az átköltözésüket megelőzően melyik, döntően észak-dunántúli megyékből összeverődve alapították meg a falujukat.⁹ Vagy Gulyás Mihály, aki a „népi állattartás”-témát az Orosházán különösen karakterisztikus, a paraszti haszonvétel szempontjából kivételes jelentőségű baromfitartás teljesség igényű bemutatásáig fejlesztette.¹⁰

⁴ Nagy Gyula 1975

⁵ Nagy Gyula 1963

⁶ Nagy Gyula 1968

⁷ Pl. Nagy Gyula 1983a, 1984, 1985

⁸ Csizmadia Imre 1982, 1987, Repka János 1989. A Nagy Gyula által közölt szövegrészletek: Nagy Gyula 1978, 1983b. Az önéletíró parasztok munkáinak újabb értékelése: Bárdos Szusza 2004

⁹ Hajdú Mihály 1969; Lásd még Hajdú Mihály 1983

¹⁰ Gulyás Mihály 1983

Az érdemi „folytatás” ilyen – s persze vég nélkül sorolható további¹¹ – példáinak ismeretében nyilván nem lesz meglepő (és nem minősül „ünneprontásnak”), ha ez alkalommal én is (aki szerzője nem, csak recenzense lehettem a néprajzi kötetnek¹²), ahelyett, hogy – majd’ negyven évnnyire az Orosháza-monográfiától, tehát kellő távlat birtokában – a tudománytörténeti/kutatástörténeti jelentőséget írnám körül, a „folytatás” *szükségességére és lehetőségére* figyelmeztetek.

Mondanom is fölösleges: nem azért teszem, mintha a jogos elismerés elhallgatásával kisebbiteni szeretném mindannak a kezdeményezésnek és kutatási eredménynek az értékét, amelyek benne foglaltatnak az Orosháza-monográfiában, illetve a Nagy Gyula-életműben. Azért inkább, mert Orosháza (számomra: vitathatatlanul) a legsokoldalúbban, ebben az értelemben a legalaposabban kutatott alföldi mezőváros, alkalmat kínál tehát rá, hogy eltöprengjünk: vajon vannak-e általánosítható, az eljövendő kutatásokat orientáló tanulságai *ennek* a kutatottságnak. Megközelítésemet az teszi igazán izgalmassá, hogy – a más alföldi mezővárosokhoz képest – alaposabb-színvonalasabb „kutatottság” nem csupán *mennyiséget* jelent. A megfogalmazott (olykor csupán kikövetkeztethető) célok és az alkalmazott módszerek tekintetében is elmélyült értelmezésre váró *sokféleséget* is jelent. Sok más tanulság mellett annak a lehetőségét kínálja fel tehát, hogy a – látszólag, vagy a más-más nézőpontból adódóan elkerülhetetlenül, szükségszerűen? – egymásnak ellentmondó eredményeket szembesítve keressük meg, hogy az apróbb-nagyobb adatkülönbségekben, eltérő hangsúlyokban, tudatos vagy véletlen elhallgatásokban mennyi része lehetett

¹¹ Aligha hagyhatom említetlenül Beck Zoltánnak Orosházát olykor középpontba állító, olykor csak az egyik gyűjtőhelyként feltüntető szöveg- és szokás-folklór kötetit (Beck Zoltán 1965, 1974, 1988); Jároli Józsefnek a „módszertani etalon” kidolgozása értelmében is kiemelkedő jelentőségű forrásfeltárásait, elemzéseit Orosháza 18. századi népessége lélekszámáról és összetételéről (Jároli József 1970, 1983); egy, a 19. század elején keletkezett Orosháza-ismertetés magyar nyelvű publikálását (Soós István 1988); az Orosházához több szálon hozzákapcsolódó agrárszocialista mozgalom (különösen annak „mozgalmi” és mentális előzményei!) társadalomtörténeti elemzésének szükségességére és lehetőségeire figyelmeztető előadásokat és tanulmányokat (Szabó Ferenc 1984, 1994a, 1994b, 1996; Szabó Ferenc [szerk.] 1986), valamint Orosháza tanyavilága kialakulását és 20. századi átalakulását több szaktudomány nézőpontjából vizsgáló tanulmánygyűjteményt (Tóth József [szerk.] 1985).

¹² Szilágyi Miklós 1966

a kutatói szubjektumnak, ezen belül a rosszul informáltságnak, a felelőtlenségnek, az emberi és/vagy politikai elfogultságnak, s mennyi az alkalmazott (lehet, persze, hogy rosszul, következtetlenül alkalmazott!) adatfelvételi, megfigyelési technikának, az ösztönös vagy tudatos kutatási – és írói! – módszereknek.

Nyilván nem szorul bővebb magyarázatra, hogy miért hangsúlyozom az *írói* módszereket is. Azért természetesen, mert az 1930-as években a társadalomvizsgálatok legfontosabb (persze, politikai és indultati, nem „tudományos” erőteret feltételező) műfajának, a publicisztikai és szépirói *szociográfiának* – elsősorban a város szülötte Darvas József (1912–1973) munkássága révén – Orosháza afféle „referencia terepe” volt. Abban az értelemben elsősorban, hogy *A legnagyobb magyar faluban* (és az *Egy parasztcsalád történetében*, ha nem is ennyire „leleplezően” és indulatosan) a személyes-családi sors hitelesítette agrárproletár nyomorra, a zsírosparaszti gögre, a kasztok között meredező falak áttörhetetlenségére/alig-átjárhatóságára, a változás-képtelenségre került a hangsúly. *Ez* jelentette tehát a magyar közfelfogásban Orosházát, az amúgy mezővárosias szervezetű és érzületű, hivatalosan azonban nem-város, csak ilyen értelemben a „legnagyobb falut”.¹³

Azt érdemes lenne, persze, tüzetesebben is megvizsgálni, hogy Darvas valóban elfogultan, egyoldalúan kezelte-e a tényeket, s ennek hátterében valóban ott munkált-e – az élettapasztalatokon túl – a személyes sértettsége is, ahogy azt annak idején a magukat megbántottnak érző orosháziak állították volt. Hiszen a „másik oldalon” az is okkaljoggal írói elfogultságnak minősülhetett, amit a bevezetőben Darvas a maga mentségeként hangsúlyozott: „A nyomorúság az én falumban sem kisebb, mint az ország bármely részén [...] Számomra azonban a szociális élet elrettentő mélységei nem jelentenek újságot, nem tudok rajtuk eléggé fölháborodni, hiszen már születésem pillanatában olyan adottság volt számomra mind, akár a sík föld és a kék vagy felhős ég.”¹⁴ Hiába folytatta ugyanis azzal az Orosháza-bemutató bevezetőjét, hogy könyve nem a „hitvány” egyének „rossz” megnyilvánulásai elleni „vádírat”, mivel az „*egyénekből összetevődő rétegek*” minden társadalmi megnyilvánulása *szükségyszerűség*, bizony-bizony elég gyakran példá-

¹³ Darvas József é. n., 1965

¹⁴ Darvas József 1965: 9.

lózott olyan apróbb-nagyobb személyes sérelmeivel, melyek, bár ki-váltójuk – úgy tűnik – „társadalmi szükségszerűség” volt, ahogy meg-idéződtek, a „másik oldal” *egy-egy képviselőjének* gögjét, kivagyiságát, netán személyes hitványságát kiáltották világgá. Az a felidézett élet-tény például, hogy a napszámos-bejárónő anyjához lekötelezően ked-ves „zsírosparaszt” család magatartása egycsapásra megváltozott, ami-
kor az ifjú Darvas felsőbb iskolába került, az én olvasatomban a *pat-riarchális* gazda–szolga kapcsolatnak, a patrónus–kliens viszonynak, illetve e viszony (a gazda értelmezése szerinti) „egyoldalú felmondá-sának” érzékletes leírása inkább. Az *akkori jelenre* érvényesen aligha lehet tehát bizonyítéka annak az írói következtetésnek, hogy „a zsíros-paraszság az egész faluközösségnek legjellemzőbb, legdöntőbb réte-ge, és annak minden életmegnyilvánulására döntően rányomja a ma-ga sajátos bélyegét.”¹⁵

A Darvas-művek részletes elemzése, persze, most nem lehet a fel-adatom, ám a régen esedékes társadalomnéprajzi elemzés előtt is tudni lehet, hogy Orosháza *nemcsak* ilyennek „mutatta magát” egy, a szocio-gráfiát mint a társadalmi változásokért perelő szépirói műfajt *lényegileg* ugyanilyen eltökéltséggel és hasonló eszközökkel-módszerekkel mű-velő *másik* írónak! A mélységesen mély agrárproletár nyomort, a lati-fundiumok fojtogató szorítását alighanem a legindulatosabban osto-rozó Féja Géza számára – noha ő is járt az orosházi Rákóczi-telepen, találkozott tehát az ottani nyomorral és elkeseredettséggel¹⁶ – Oroshá-za, „a viruló kisbirtok” hazája inkább, és a paraszti találékony-ságot, az okos és eltökélt felfelé törekvést, az egyéni és kollektív kezdeménye-zések sikerességét fényesen igazoló „pozitív példák” egész sorát jelen-tette. A „mezítlás” Kovácsot például, aki napszámosként, béresként kezdte, s amikor Féjával találkozott – azaz: 82 éves korára – 130 hold-nyi birtoka volt, no meg cementpadlós, cementvályús, villannyal–víz-zel felszerelt tehenészete – s nem ő volt az egyedüli ilyen „mintagazda” Orosházán.¹⁷ Vagy a „kertkultúrát” jelentette, melynek kapcsán szo-

¹⁵ Darvas József 1965: 49–50.

¹⁶ Féja Géza 1984: 98–100. („Óázisok a purgatóriumban” – 1934); Féja Géza 1980: 152–154. („Rákóczi-telep, a kert-falu” című fejezet)

¹⁷ Féja Géza 1984: 91–94. („A mezítlás kán” – 1934); Féja Géza 1980: 146–147. („A mezítlás kán” című fejezet)

katlanul magas hőfokú elismerését így fogalmazta meg: „Nem jöhet olyan új és termékeny irány, áramlat a mezőgazdasági életben, hogy Orosháza tökéletes otthont ne készítsen neki. Felső mezőgazdasági iskoláját is birtokába vette az orosházi parasztlélek.”¹⁸

Nincs okom rá, hogy akár a helyi viszonyokat „belülről” ismerő Darvas József, akár az újságírói félinformáltság csapdáját kerülgetni kénytelen, hiszen „messziről jött”, tehát könnyebben rászedhető Féja Géza egymással ellentétes tartalmú „látletét”, az erre alapozott következtetését automatikusan elutasítsam. Célszerűbbnek látszik abból kiindulnom, hogy természetesen „ez is”, „az is” jellemző lehetett a 20. század első fele Orosházájára.

Ezt az „egyidejű különbözőséget” persze úgy is értelmezhetném – már-már cinizmusba hajló pesszimizmussal a társadalomtudományi megismerés iránt –, hogy nincs semmi megmagyarázhatatlan az eltérő észleletekben, hisz mindannyian elfogultságainknak és előzetes tapasztalatainkon épülő rögeszméinknek vagyunk a rabjai, következőképpen bármire-bárhol tudunk bizonyítékot találni – amire éppen akarunk. Nem hiszem azonban, hogy Orosháza – s általában a Békés megyei, s még tovább: az alföldi mezővárosok – esetében a politikai/ kutatói/írói elfogultság és szelektáló látásmód elégséges magyarázat lehet a változatlanság, a változni képtelenség és a kezdeményező készség, a csak-azért-is újat akarás ambivalenciájára! Azt sem hagyhatjuk ugyanis figyelmen kívül, hogy két olyan író állított „mást” Orosházáról, akiknek elfogultságaik és előfeltevéseik inkább rokonnak, mint egymással ellenségesnek valószínűsíthetőek. Ha pedig „ez is”, „az is” valóban jellemző volt, a két „szavahihető” tanú információinak minél következetesebb kontrollja – azaz: más információkkal való egybevetése – lehet csupán megbízható „kulcs” az értelmezésben.

Ezért van kivételes jelentősége annak a ténynek, hogy egyszerre több „tükörből” – azaz: „néprajzi leírásból” és a társadalmi-vagyoni-kulturális helyzet sokféleségét kellően reprezentáló „paraszti emlékiratból” – lehet szemlélnünk Orosháza 20. századi népéletét! Azt is feltételezve persze, hogy ezek a kontroll gyanánt felkínálkozó „tükörök”, ha valamelyest szintén „elfogultak” is, csak a leíró néprajz elméleti előfeltevései és módszere nem mindig reflektált alkalmazásának

¹⁸ Féja Géza 1980: 148. („Kertkultúra” című fejezet)

folymányaként azok. Mert amúgy – a Nagy Gyula kialakította, aggályos pontosságra törekvő adatfelvételi módnak, megismerési eljárásnak köszönhetően¹⁹ – vitathatatlanul megbízhatóak. Azért is „megbízhatóak”, mert bárki számára ellenőrizhető – bár korántsem könnyű, s még ki sem alakult módszerű egybevetések, elemzések révén – a „néprajzi általánosítások” megalapozottsága, megbízhatósága. Hiszen Nagy Gyula gyűjtési feljegyzései, az elsődleges általánosításra vállalkozó „nyers”-feldolgozásai és a „parasztlektorok” véleménye után véglegesített tanulmány-szövegei – szerzőjük döntésének köszönhetően – egyaránt megőrzésre érdemesnek minősültek. Előkereshetők tehát az archívumokból (az orosházi múzeum adattárából, a Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattárából és a Békés megyei Levéltárból) – s a kontroll szolgálatába állíthatók.²⁰ Sok más településre vonatkozó néprajzi gyűjtések és/vagy feldolgozások esetében viszont soha sem fogjuk megtudni, hogy azok milyen mértékben tükrözik az „adatközlők” tudását és vélekedését, s milyen mértékben az etnográfusnak/néprajzi gyűjtőnek részben az „adatokra”, részben a maga rögeszméire épített spekulációit!

Íme, néhány, az írói szociográfia Orosháza-képének kontrollálását szolgálni remélő értelmezési szempontom Nagy Gyula életművéről:

- Igencsak szokatlan személyes kezdeményezés lett volna a magyar néprajz tudománytörténetében, ha „jelen idejű” leírásban, nem pedig – ahogy mindenki másnál kortársai közül – az „archaikumok” eltökélt keresésében, a paraszti félmúlt (amennyire persze az emlékezet következtetni enged rá, a „félmúlt” háttérében a „régmúlt”!) maradéktalan dokumentálásában összegződtek volna Nagy Gyula néprajzkutatói ambíciói. Ami mégis határozottan megkülönböztette mindenki másától, aki Magyarországon az elmúlt fél évszázadban a néprajztudományt művelte (s bármilyen felkészültséggel, státus-

¹⁹ Orosháza néprajzi kutatása és Nagy Gyula életműve, persze, nem kapcsolható össze egyenlőséggel (eddig is utaltam, a későbbiekben is utalni fogok *mások* kezdeményezéseire és eredményeire), ez alkalommal azonban vállalhatom az egyoldalúságot és elfogultságot.

²⁰ Nagy Gyula gyűjtési, feldolgozási módszeréről és a néprajzi munka más-más fázisáról árulkodó kéziratok archívumi elhelyezéséről lásd a remélt jövőnek szóló „módszertani javaslatként” is olvasható (tehát olvasandó!) önéletrajzi vallomást: Nagy Gyula 1986.

ban és színvonalon – az autodidakta ismeretszerzés *vagy* valamelyik egyetem néprajz szakán való iskolázottság *vagy* a professzori stallum alig-alig befolyásolta a magyar etnográfia már-már szemellenzős archaikum-kereső attitűdjét!), hogy ő, bár tudván tudta, hogy a tanulmányozásra-megörökítésre érdemes „néprajzi érték” a *régies* eszköz, munkaeljárás, szokásmód, felettébb érzékeny volt a *változások* megfigyelése és gondos dokumentálása *iránt is.* Nemcsak azt tartotta fontosnak, hogy a kézzel vetésről, a kaszás aratásról és a nyomtatásról készítsen részletes leírást, hanem – bár nem ugyanakkora terjedelemben, de szintúgy a *paraszti munkavégzés* legbelső lényegét: a (leggyakrabban „kívülről” érkező) „újítás” *hagyománnyá* válását felmutatva – a gyári vetőgép és a helyben „barkácsolt” kukoricavető szerkezetek 20. században már meghatározó jelentőségéről, az aratógép (Orosházán korántsem elszigetelt-alkalmi!) paraszti használatáról és a cséplőgépet kiszolgáló „hagyományos” munkacapat-szervezési, munkamegosztási elveiről is.²¹ Hadd hangsúlyozzam: a „modernizáció” és a „hagyomány” orosházi (azért csak orosházi, mert ugyanilyen színvonalú kutatások híján nem tudjuk, hogy Magyarország más tájain ugyanígy vagy másként zajlott-e) „találkozásának” néprajzi módszerű ismertetéséhez *nem voltak* követhető előképei Nagy Gyulának. Annymra nem, hogy a szakmai közvélekedés (nemcsak a néprajzi, az agrártörténeti is!) az aratógépek *paraszti* használatának tényét például alig-alig tudatosította: ha ismert volt is az aratógép paraszti használatba vételének néhány elszigetelt kísérlete, *„a módosabb gazdák jórészt csak magamutogatásból, nem az alkalmazás szándékával vásároltak meg belőle egy-egy példányt”* tartalmú általánosítás fejezte ki a kutatói közvélekedést.²²

- Amit Nagy Gyulától megtudhatunk – nemcsak a most idézett földművelés-leírásokból, az életmű egészéből²³ – az orosháziaknak az

²¹ V. ö. Nagy Gyula (szerk.) 1965: 124–131., 137–146., 153–165.; Nagy Gyula 1975: 181–185., 193–195., stb.

²² V. ö. Szilágyi Miklós 1994: 477. skk.

²³ Lásd pl. az orosházi (és vásárhelyi) bognár-kisipar manufakturális „kocsigyárrá” fejlődésének vagy az olvasókörök ismeretterjesztő tevékenységének, gazdasági szerepének tényeiről írottakat. (Nagy Gyula 1975: 369–372., 404–405.)

„újítások” iránti fogékonyságáról, a kapitalisztikus környezethez igazodásuk készségéről, bár meg nem fogalmazott, mégis félreérthetetlen *tagadása* a változásoktól való idegenkedésnek, az archaikus paraszti hagyományba belemerevedésnek. S noha monográfiáiban, tanulmányaiban – ha vannak egyáltalán – csak elszórt utalások lehetők fel arról, hogy a szakosított paraszti *árutermelésnek*, a piacra figyelésnek, azaz, a paraszti életesményekkel, hovatovább a létformával való látványos szakításnak, kik is voltak a helyi kezdeményezői, szervezői, irányítói, más kutatóktól idézhető apróbb-nagyobb adalékokat figyelembe véve mégiscsak össze lehet majd rakni, hogy annak a prosperitásnak, amit Féja Géza emlegetett, parasztok és nem-parasztok (azaz: iparosok, kereskedők) közös érdekeken felépülő együttműködése volt a háttérben. *Ezért* fejlődhetett – ezúttal csak példákat említve – a 19–20. század fordulóján fél-Magyarországra kiterjedő (52 városban jelen lévő!) egységes hálózattá az „orosházi kenyér” márkanevű sütőipari vállalkozás, mely a helybéli malmokban is érdekelt, a saját őrlésű lisztet feldolgoztató Gémes Ferenc és a kenyérsütögető asszonyok – azaz: munkaadó és munkások – közös teljesítménye volt.²⁴ És *ezért* alakulhatott ki ugyanezekben az évtizedekben az orosházi baromfitenyésztésnek, -értékesítésnek, -feldolgozásnak a helyi kereskedelmi tőke megszervezte teljes vertikuma,²⁵ valamint a paraszti termelésre és a háziipari technológiára alapozott Tafler-féle seprűcirokgyár, mely „*a szezonban 100–120, nyáron 30–50 férfi és női munkást*” foglalkoztatott, s amely „*hosszabb ideig Orosháza legnépesebb üzeme volt*”.²⁶

- Nagy Gyula – ahogyan az a magyar néprajz kutatási programjából következett – a *birtokos parasztok szerszámhasználatának*, hagyományos munkafogásainak, életszabályozó elveinek/minden napi gyakorlatának aprólékos ismertetését vállalta. Mindeközben nem estek ki azonban látóköreből a *parasztmunkások* sem! (Noha – programszerűen – csak olykor-olykor, mintegy mellékesen vállalta az 1950-es években különösen preferált témát és szemléletmódot: az „*agrárproletár nyomor, elnyomottság és lázongás*” néprajz-

²⁴ Szabó Pál 1938, Szilágyi Miklós 1998

²⁵ Gulyás Mihály 1983

²⁶ Szabó Ferenc 1974: 147.

zi/folklorisztikai módszerű dokumentálását.²⁷) Egyrészt azt mutatta be, hogy a parasztmunkásoknak is sajátja a „parasztiként” leírt munkakultúra,²⁸ másrészt pedig azt, hogy mennyire változatosan, sokszínűen szerveződött bele a *paraszti* gazdaságokba a földmunkás agrárszegénység. Bár – jogi értelemben – „fizetett bér munkásként”, a „gazdákkal” kialakított, a szokásjog szabályozta „munkaadó és munkás”-kapcsolat szerint cselédként, kisbéresként, éves-kánászként, béresként, aratóbetyárként, tanyásként, részesművelőként stb. Azaz: a paraszti életszervező elvek minél teljesebb megvalósíthatása: az „éves cseléd” (azaz: a „más lábkapcája”) állapotól az önállóság (azaz: a „magam gazdája vagyok”) illúziójával kecsegtető tanyásság felé törekedve.²⁹ Mert ebben az ábrázolásban *nem* a mélységesen mély nyomoron, az emberi elesettségen, a teljes kilátástalanságon, hanem a szegényemberi még-többre-törekvésen van a hangsúly, a Darvas-féle ábrázolás ismeretében – ám hipotetikusán – az a formális logika diktálta kételkedésünk is megfogalmazható, hogy az etnográfus Nagy Gyula alkalmasint *nem* az agrárszegénység „önképét” közvetítette – a „gazdák” sugalmazták a számára, hogy milyennek *kellett* lennie a „jó munkásemlernek”. Bár én magam semmi alapját nem látom egy ilyen feltételezésnek, ha valaki, valamikor el fogja végezni a szociográfia (pontosabban: Darvas József) Orosháza-képének ellenőrzését, *ezt sem* utalhatja az abszurdítások közé...

²⁷ Bibliográfiája 1951–1953-ból a Balassa Iván „ledolgozás”-kérdőívével végzett, s ezért kéziratban maradt gyűjtését (v. ö. Balassa Iván 1955); 1955–1956-ból aratósztrájkokra vonatkozó anyagot; 1959-ből ennek az anyagnak a publikálását és újabb aratósztrájk-gyűjtéseket tart számon (Nagy Gyula 1986: 179. skk.).

²⁸ Érdemes ebből a szempontból újra elolvasni, például, az aratás leírását. (Nagy Gyula (szerk.) 1965: 137–146.) Kitér ebből a leírásból, hogy a szerszámhasználat, a szokásos munkafogások tekintetében természetesen nem volt, nem lehetett különbség, ha valaki maga aratta le a gabonáját, illetve *aratóbetyárt*, részesaratót vagy napszámost fogadott. Ha azonban szükségesnek tartotta Nagy Gyula a „saját aratás”–„béaratás” különbségét, olykor csak árnyalatnyi eltérést hangsúlyozni, inkább a paraszti önkizsákmányolás, mintsem az aratómunkás „embertelen kizsákmányolása” sejlik fel e különbségtétel háttérében.

²⁹ V. ö. Nagy Gyula 1975: 197–218.

Nagy Gyula életművével szorosan összefügg, ám el is különül, könnyen elkülöníthető tőle az orosházi népelet harmadik „tükre”: az önéletíró parasztok által létrehozott hatalmas szövegtörzs. Amiről azonban igen nehéz teljesség igényű képet alkotnia bárki olvasónak, mert csak szerény töredéke jelent meg nyomtatásban: a középparaszti életsorsot megidéző Csizmadia Imréé³⁰ és a „törekvő szegényember” Repka Jánosé³¹ könyvként olvasható, az „önéletíró kör” vezetőjének kétszeri szemelvény-válogatása pedig további hét önéletrajz hosszabb-rövidebb összefüggő részletével ismertet meg.³² Több körülmény viszont nem egyértelmű³³ (számomra legalábbis) a kéziratokkal, illetve a közlésekkel kapcsolatban! Például: vajon mind a 11 „parasztlektor” – akik Nagy Gyula megfogalmazása szerint „rövid idő múlva rendre önéletírók lettek”³⁴ – valóban el is készült-e a kéziratával, mert ha elkészült, komoly (azaz: vagy színvonalbeli, vagy „öncenzurális”) oka lehetett, ha mégsem közölt belőle egy sort sem a mentoruk; vajon csak a közlésre kiválasztásnál törekedett-e a szerkesztő (1978-ban és 1983-ban) a teljes „politikai semlegességre”, vagy az 1944-ben kigazdapárti nemzeti gyűlési képviselő Györgyi Lajos például eleve száműzte emlékei közül a maga nyilvánvalóan nem-kommunista politizálásának tényeit?

Ami az ilyen és hasonló, csak az archívumban őrzött kéziratok gondos tanulmányozása vagy (ha indokolt!) publikálása után megválaszolható kérdéseimtől függetlenül most is eléggé egyértelműnek látszik:

³⁰ Csizmadia Imre 1982, 1987

³¹ Repka János 1989

³² Az első válogatás (Nagy Gyula 1978) Juhász Nagy Vilmos, Csarejs Jánosné Hrabovszki Ilona, Násztor György, Györgyi Lajos, Koczka Pál, Ujj Istvánné Németh Julianna, Csizmadia Imre és Erdős Tóth Sándor önéletírásából közölt részeket; a második válogatásban (Nagy Gyula 1983b) – Násztor György kivételével – ugyan-csak tőlük olvashatók szemelvények. A tanyaiak „életrajzáinak” ismertetésekor is az emlékiratot (esetleg kiegészítőleg a maga gyűjtéseit) használta Nagy Gyula (1985: 437–469.), amikor – a tanyai létforma 20. századi változásainak összefoglalása mellett, ennek részeként – Erdős Tóth Sándor és Koczka Pál személyes sorsát is részletesen bemutatta.

³³ Az eredeti előadás elhangzása után számos itt megfogalmazott kérdésemre választ adtak a paraszti emlékiratírók életsorsát és Nagy Gyulához való viszonyát gondosan vizsgáló Bárdos Zsuzsa (2004) kutatásai.

³⁴ Nagy Gyula 1978: 85.

- Az orosházi önéletírásokat – ez lehet az első megközelítésünk – Nagy Gyula életművének „adattáráként”, azaz munkássága feltétlen megbízhatóságát, hitelességét igazoló dokumentációként kell majd értelmeznie a kutatásnak. Két ok miatt. Egyrészt csak tőle „tanulhatták meg” az önéletíró kör tagjai (ha a baráti eszmecsere és az „írói” tapasztalatcsere lehetőségének megteremtésén túl érdemi irányító-orientáló szerepe volt a vezetőjüknek, más aligha lehetett a szerepe!), hogy hol húzódik a határ a mások számára érdektelen – mesélgetve-csevegve-pletykálkodva előadott – magánéleti információk laza halmaza és a néprajztudományt érdeklő eseményismertetés, életmódleírás és folklórszöveg (vagy kvázi-folklórszöveg) között. Másrészt: amit az önéletírók írásba foglaltak, annak egy részét (azt a részét természetesen, melyet a néprajzkutató a célirányos gyűjtői beszélgetések közben kérdéseivel „előhívott”) valamikor, valamilyen formában már elmondták/elmondhatták Nagy Gyulának, általánosítható tanulságuk vagy példázatosságuk beleépült/beleépülhetett tehát a monográfiáiba, tanulmányaiba. Ezért arra is következtethetünk majd a gondos összevetések révén, hogy azonos vagy különböző *tanulsága* volt-e az „adatközlő”, illetve a néprajzkutató számára *ugyanannak* a szöveggé strukturálódott életténynek. Íme, egy különös, ám eléggé beszédes (s általam eléggé ötletszerűen kiválasztott) példa a kutatónak is másért, a folklórszöveget elmondó adatközlőnek is másért fontos „tanulságra”. A néprajzkutató azt szemléltette ezzel az „igaz történet” megőrizte esettel, hogy a Vásárhelyi-pusztá tanyáin sokhelyütt nem volt árnyékszék, így az ott lakók az udvaron, a gyerekek pedig, mert kényelmesek voltak, szinte a házfal tövénél kucorodtak le a dolgukat végezni – amiért az anyjuk természetesen korholta őket. Ez a szülői korholás pedig az első világháború idején Montenegróban, amint a „nagydolgát” végezte az „egyszeri baka”, a hazájára és az édesanyjára emlékezés (nyilván sokszor felemlegetett, vagyis folklorizálódott) *groteszk szimbólumaként* idéződött fel a kollektív emlékezetben: „Hej, idesanyám, de messze elgyöttünk a faltövitül!”³⁵
- A paraszti emlékirat, persze – függetlenül attól, hogy majdnem-spontán születik-e avagy a néprajzkutatói irányításnak köszönhető-

³⁵ Nagy Gyula 1975: 261.

en (mint ez esetben) oly mértékben feldúsul „népéleti adalékokkal”, hogy már-már „laikus néprajzi közlésként” olvasható – mégiscsak az egyszer volt életsorsnak s egy szuverén személyiség önreflexióinak a foglalata. Bármennyire így van, az önéletrajz mégsem – vagy: nem elsősorban – a vallomásra vállalkozó személy által megéltnek-megtapasztaltaknak minden részletében pontos tükrözője, hanem részben ösztönös, részben tudatos *élettörténet-konstruálás* eredménye. Olyanná formálódik a vallomások szövege, amilyennek a vallomástevő szeretné látni és láttatni önmagát. Hozzá tartoznak tehát *minden* önéletrajzhoz/émlékirathoz a (tudatos vagy akaratlan) elhallgatások, egyes történeteket és személyeket bagatellizáló, másokat felmagasztosító hangsúlyok, a valamikori eseményeknek és életményeknek az azóta tapasztaltakhoz hozzáigazított átértelmezései is. Mind a könyvvé formált emlékezésekből, mind a közölt szemelvényekből kiolvasható, például (nem tudhatni, persze, hogy nincs-e része ebben a szerkesztői óvatosságnak!), hogy a téesszbe beteretelt orosházi volt-parasztok – az 1970-1980-as évek fordulóján – a sorukkal való megbékélést, az *akkor* megváltoztathatatlan tudottba való belenyugvást, nem pedig a paraszti létforma elvesztésének nem csituló fájdmát fogalmazták életszabályozó elvükké. Abban az értelemben is felkinálkoznak tehát elemzésre, hogy ekkorra már valóban eluralkodott-e a közösségi és egyéni beletörődés, vagy tudatosan, taktikai megfontolásokból nem akarta/nem tudta/nem merre vállalni a jövőnek üzenő gondolkodó személyiség *valóságos* érzéseit, mely érzéseket utólag mi valószínűsítünk.

- És hozzátartozik a paraszti émlékirathoz a megélt élet megannyi *tanulsága* – ezek miatt kell elmondani/írásba foglalni élete történetét bárki emlékezőnek. E tanulságok, mielőtt – mint kész szövegpanelek – beleépülnének az önéletrajzba, oktató és szórakoztató célú példázatként, tantörténetként: „folklór-miniatűrökké” (látens novellává, igaz történetté, anekdotává) formálódva szoktak jelen lenni a köznapi kommunikációban – a szóbeliségben. Az *így* felhasznált folklórszövegek között lehetnek olyanok, amelyek akár egy faluközösségnek is sajátjai, s ha példázatként felidéződnek, az „egyszeri ember” a hősiük. És lehetnek a családtagok közül, a rokonság köréből kikerülő, régen halott vagy ma is élő, ebben a körben jól ismert, név szerint számon tartott személyek emlékezetes tetteit és/vagy

mondásait újra meg újra idéző szövegemlékek: az úgynevezett „családi folklór” felettébb jellegzetes darabjai.³⁶ Melyek azután, ha a tágabb közösség számára is fontos tanulságot hordoznak, előbb-utóbb a családon-rokonságon kívül is ismertté válhatnak/válnak. Példázatos voltukat az sem csökkenti, ha egy nem-rokon személy történetbe foglalt neve semmivel nem mond többet a közösségnek, mintha az „egyszeri emberrel” példálózának. Nagy Gyulának egyébként kivételes érzéke volt ahhoz, hogy az eredendően „családi folklór”-szövegekben észrevegye a közösségi normától való eseti eltérésnek, a bűnös normatagadásnak, illetve a norma embertelen-könyörtelen kikényszerítésének „példázatait”: gyakran idézett egy-egy „híresztelést” szemléltető-bizonyító *adatként*. Íme, egy példa: „A Pusztán annak idején beszéltek róla: egy legény szeretőjévé tett egy lányt és amikor meglett a baj, a lány apja követelte, hogy vegye el. A legény húzódozott. A lány anyja a sarkával megtaposta a megtévedt lánya hasát: a gyerek elment, a lány megmaradt.”³⁷ A paraszti emlékiratok kínálkoznak fel igazán, hogy *önálló folklórműfajként* elemezzük ezeket a leíró néprajzi dolgozatokban is fel-felbukkanó példázatok, tantörténeteket!

Nem volt más célom ez alkalommal, mint a *figyelmeztetés* a szociográfia és az etnográfia Orosháza-képét jellemző belső ellentmondásokra, valamint Nagy Gyula páratlanul gazdag életművének, s az általa írányított paraszti emlékiratírók (jórészt kéziratban rekedt!) munkáinak értelmezési/újraértelmezési lehetőségeire – hovatovább el nem odázható szükségességre. Csupán továbbgondolásra (talán) érdemes ötletek, javaslatok szűkszávú jelzésére: egy nagyobb tanulmány körvonalainak felvázolására vállalkozhattam. Csak a munkára biztatással lehet érvényes azonban ez a „vázlat”: az Orosháza-kutatás jeles eredményeinek elmélyült elemzése révén valakinek a közeli jövőben mindenképpen el kell végeznie egy ilyen vagy ehhez hasonló újraértelmezést!

³⁶ A „családi folklór” emlékiratba emelésének szemléltetéseként lásd pl. Csizmadia Imre gyermekkori emlékei közül a „Nagyapám diót fingott”, „Mariska néném megtanít cipőt pucolni”, „Pincébe zárásom története” tartalmú eseteket. (Csizmadia Imre 1982: 15–16., 42–43., 58–61.)

³⁷ Nagy Gyula 1984: 26.

Pákolitz István: Bögrésdiákok

(*Két kisregény, Kozmosz könyvek, Budapest, 1980, 304 lap*)

Ha Pákolitz István *kisregényként* határozza meg ennek az egy kötetbe foglalt két hosszabb elbeszélésnek a műfaját, és a kiadó is „érezhetően önéletrajzi elemeket is felhasználó” *szépprózaként* ajánlja, fölöttebb kockázatos apró részleteiben is hiteles, dokumentumértékű, ezért *néprajzi* érdeklődésre számot tartó *emlékezősként* méltatnom. Akkor is kockázatos, ha megidézett gyermekora helyszíneit, Paksot és Kalocsát „néven nevezi” a költő, s szereplőinek jó része is alighanem saját nevét viseli (semmiképpen sem költött neveket: mindegyik eléggé gyakori a környéken). A valóságos helyszín és a valóságos szereplők vállalása mindössze annyit jelent, hogy nem a filológiai hajlamú olvasónak kell egyeztetnie az életrajzi tényeket a szépirodalommal transzponált tényekkel, ahogyan Móricz Zsigmond önéletrajzi ihletésű regényei – például az eléggé köztudottan a kisújszállási diákeveket megidéző *Forr a bor* – esetében meg is tette mind a kisújszállási közvélemény, mind az irodalomtörténet. Ha könnyebb is az „egyeztetés”, mégis csak a *művészetre* jellemző anyagformálás törvényszerűségeinek ismeretében kell közelednem Pákolitz vallomásos művéhez. Nem mérhetem tehát azon a „hitelességet”, hogy a *Confiteor* belső monológjában (a gyónás előtti gyermeki töprengésekben, a papi iskolába készülő „jó fiú” naiv bölcselkedései közben) felidézett csavargások, csínytevések helyszínein könnyűszerrel eligazodhat, avagy „eltéved” az, aki a *néhány évvel ezelőtti* Pakson valamelyest ismerős. (Mivelhogy az elmúlt évtized „atom-várost” teremtő igyekezete előtt elég keveset változott az 1920–1930-as évek sem-nem-falu, sem-nem-város települése...)

A néprajzi hitelesség – és ezzel együtt a „forrásérték” – mérlegelésekor fontosabbnak gondolom egy jellegzetes, bármilyen szépírói fantáziával megkonstruálhatatlan társadalmi közegnek a *látens* jelenlétét, hibátlan működtetését. Miközben számot vet a gyermekeiben magasabbra törő sekrestyés-harangozó papnak szánt (s a majdani szere-

pét öntudatosan vállaló) fiacskája az elkövethető és elkövetett bűnei-
vel, szükségszerűen a felnőttek közösségi normáihoz, megértett vagy
számára még értelmetlennek tetsző, ennek ellenére félve tisztelt sza-
bályaihoz méri hozzá a tetteket is, a szóbeszédeket is. Ezek a tettek és
szóbeszéd (közötte anekdoták, „igaz” történetek, tréfák) önmaguk-
ban is felettebb jellemző részelemei a kispolgáriba már-már átforduló
paraszti/szegényparaszti létformának. A hagyományba való beleneve-
lődés néprajzi vizsgálatokor mégis fontosabb ennél az „adatszerűség-
nél” annak a döntési helyzetnek érzékletes (és többszörös) bemutatá-
sa, amelyben a közösségi (a konkrét esetekben jórészt erkölcsi) nor-
mák és a mindennapi egyéni tettek „válaszútján” a közösséghez tartozó
egyén cselekvési, viselkedési reflexei-mechanismusai szükségszerűen
kiformálódnak.

A „kisvárosként” funkcionáló Paks egészében is, a gyermek Pákolitz
szűkebb környezete, a család is különleges: társadalmilag és etnikailag
differenciált „közösséget” jelentett a két világháború között. A német-
ség beolvadása-asszimilálódása már-már befejeződött (fontos tenden-
cia a név-magyarosítás!), a felekezeti különbségek – ebből következő-
en a gyermeki súrlódások – azonban változatlanul jellemzői a kisvá-
rosi társadalomnak. Ez a rendkívül differenciált, nehezen kiismerhető
társadalmi közeg fogalmazta a gyermek számára az elvárható tettek
megannyi szabályát. Közötte olyanokat, amelyeknek akkor is érvényes-
nek kellett lenniük, ha nem-katolikus fogalmazta meg, ám olyanokat
is, amelyekből le kellett vonnia a felnövekvő egyénnek a „más világból”
következő különösséget – tehát korlátozott érvényességűnek, nem ma-
radéktalanul kötelezőnek is tekinthette.

Innen indult el a szülők vágyait kifejező kisdíák Kalocsára, „bö-
résdíáknak”, hogy megismerkedjen a szegény sorsú diákok és a város
bonyolult kapcsolataival. Jóllehet ennek a történetnek is sok néprajzi
érdekű részlete van, számomra fontosabbak a paksi közegre utalások:
a kissé már kívülről szemlélt mikrotársadalom gyermeki megítélése.

Halászbérlők, halászbokrok, orvhalászok

Váth János valóságábrázolásáról

Illendő pályaképvázlattal és az írói teljesítmény minősítésének gyarló kísérletével bevezetnem ezeket a néprajzi, nem irodalomtörténeti igényű jegyzeteket, mert Váth János (1887–1962) neve a 20. század irodalmának legtájékozottabb ismerői számára is igencsak keveset mond. Talán ha azt számon tartják néhányan, amit a *Magyar Irodalmi Lexikon* szerkesztői elismerő hangsúlyú értékelésként közöltek róla: „A Balaton írója, főleg rövidebb, karcolat jellegű írásai és lírai hangulatú leírásai értékesek”.¹ S talán azt is, hogy a hatvanas évek elején Kunszery Gyula és Várkonyi Nándor (a lexikon-címszó bibliográfiai utalása szerint) még figyelemre méltatta munkásságát, noha 1947 után nem jelent meg kötete.

Gyanítom azonban, hogy a legtájékozottabbak e sovány lexikonadatba sűrűsödő (a két világháború közt viszont lelkes, sőt lelkendező dolgozatokban részletezett) „irodalomtörténeti ítélete” alól is kimoszták már az azóta eltelt húsz esztendő a csak a művek olvasásával szilárdítható fundamentumot. Legyenek bár Váth János kisprózái „értékesek”, a munkássága: a lexikonban felsorolt 15 kötet, s ezek egy részének 1929–1932 közt tíz gyűjteményes kötetben megjelentetett újabb kiadása teljességgel hozzáférhetetlen. A magam példájával igazolhatom az életműről egykor megfogalmazott ítélet ellenőrzésének nehezen elhárítható nehézségeit, azt remélvén, hogy e dolgozatom elkészültének szokatlan vesződései általánosítható tanulságot hordoznak.

Bevallhatom (ugyan miért mimelném a különösen jól tájékozottat?), hogy én is csupán jelentéktelen bibliográfiai adatként: Vajkai Aurélnak a Balaton-mellék népelete lehetséges forrására figyelmeztető mondatát² cédulán elraktározva tartottam számon a Váth-műveket. A *Somogy*

¹ MIL 1963–1965 III.: 506.

² „Váth János a régi kenesei, Kis-Balaton környéki halászok életét igyekezett megrajzolni több novellájában, kisebb regényeiben (*Pannontenger csillaga, Lápvilágban, Balatoni emberek, Árva Kenese, Nádifarkas* stb.)”. Vajkai Aurél 1964: 35.

szerkesztőjének, Laczkó Andrásnak baráti biztatása nélkül talán soha sem jutott volna eszembe, hogy a terjedelmesnek látszó életművet néprajzi szempontból értelmezzem. Ugyan milyen új, a Balaton-mellékről szóló szakmunkákból meg nem ismerhető néprajzi információkat remélhetnék az irodalmi köztudatból kihullott elbeszélőtől – sajnos, így szokott minősíteni a forrásokat elkerülhetetlenül rangsorolni kényszerülő kényelmesség és előítélet! Hiszen a nyersen-félreérthetetlenül paraszti élményanyagú java szépirodalmat – például Veres Péter, Szabó Pál vagy Sinka István műveit – sem sorolja magától értetődő természetességgel „nélkülözhetetlenül fontos” forrásai közé a néprajztudomány... A lokális értékeket, érdekességeket éber figyelemmel felfedezni akaró szerkesztő buzditására kezdtem el tehát keresni a könyvcímek (*Lápvilágban, Nádi farkas, Balatoni emberek*) alapján számomra ígéretesnek látszó könyveket, és azt hittem, hogy a nagyvonalúan megígért dolgozat elkészítéséhez ezúttal is elegendő lesz az egyszeri neki-buzdulás. Szükségtelen részleteznem a könyvtári katalógusok böngészésének meglepő eredménytelenségét, csak a végeredményt írom ide: Budapesten csak könyvtárközi kölcsönzéssel (a pécsi egyetemi könyvtárból) sikerült megszereznem a „Balaton Szövetség” kiadásában Balatonfüreden 1929–1932 között megjelent tíz gyűjteményes kötetet. Ekkor már lemondtam róla, hogy *mindent* elolvasok Váth Jánostól, noha a filológiai igényesség (a magabiztos életmű-értékelés legfőbb fedezete) ezt követelte volna. Szorított az idő, ezért kellett lemondanom az eszményi „teljességről”. Jóllehet olvasás közben meggyőződésemmé érett, hogy a Balaton-mellék 19. század végi, 20. század eleji népéletét sokkal árnyaltabban, igazabban ismerhetném, ha nem alkudozom a „körülményekkel”!

A műhelymunka gondjainak ilyen részletezése természetesen nem a fővárosi könyvtárak 20. század eleji – két világháború közötti „szerezményezésének” (vagy az azóta végzett értelmetlen selejtezéseeknek?) kritikája akar lenni. A 20. századi *vidéki* írói létből logikusan – így is mondhatnám: sorsszerűen – következő „utóélet”: a visszhangtalanság, a véglegessé merevült peremhelyzet modell-értékű példája inkább! Az lenne a különös-megmagyarázhatatlan csoda – mondom némi ironiával – ha a Veszprémben és Balatonfüreden, Szombathelyen vagy Pécsen szerény példányszámban megjelentetett kötetecskék annak idején megtalálják a pesti nagy könyvtárakba vezető utat. Csak azt az utat ta-

lálhatták meg, mely a Balaton-rajongók magánkönyvtáraiban, no meg (mert a katolikus egyház és a kulturális kormányzat erkölcs-nemesítőnek ítélte egyiket-másikat) a népkönyvtárakba elvezetett. A Váth-könyvek megjelenésekor előállott tehát a magyar művelődéstörténet még nem értelmezett paradoxona: a méltatók Váth János (és bizonyára nagyon sok más *vidéki* író) olvasottságát, évtizedek alatt kivívott népszerűségét hangoztatták a méltatásokban – vitathatatlanul jogosan, hiszen kötetei több kiadást is megértek. Az emlegetett népszerűség azonban – a felismert vagy tendenciózusan eltúlzott irodalmi értéktől függetlenül – csak a dunántúli kisvárosokból szervezett könyvterjesztő magánvállalkozások hatósugarával (talán) bemérhető földrajzi és szellemi határok között érvényesülhetett. Ha így van, nem is Váth János íróságát kellene „felfedeznie” a magyar irodalomtörténetnek (s mert az életmű java része a balatoni halászok életéről kínál fontos információkat: a néprajznak). A 20. századi művelődéstörténet kutatóinak kellene inkább tudatosítaniuk, hogy *regionális hatókörű*, s ebben a nemben vitathatatlan népszerűségű szépirodalom is létezett. Ennek az irodalomnak a tényleges jelentőségét, értékét vagy értéktelenségét azon a körülményen semmiképp sem lehet lemérni, hogy már a maga korában is alig-alig jutott el a fővárosig (következésképpen a manapság tájékozódók látósugarán is kívül esik), s azon sem érdemes csodálkoznunk, hogy a „régiban” esetleg népszerűbb volt, mint a fővárosból szervezett irodalmi élet reprezentánsai, közöttük az utókor ítélete szerinti „klasszikusok”.

Váth János (és a hozzá hasonló) eredendően is jellemző volt, s a múló idővel változtathatatlanul szigorodó „peremhelyzete” olyan művelődéstörténeti és irodalomszociológiai tény, mely – tetszik, nem tetszik: tudomásul kell vennünk – semmiképpen sem módosítható-alakítható alkalmi felfedezésekkel, az újra-felfedezés sürgetésével. *Innen* indítva a néprajzi szempontú életmű-elemzést, vajmi kevés haszna lenne, ha gondosan felsorolnám az író életrajzi adatait. Hiszen a „Balaton írója” epitheton ornans-ot árnyalja csupán, ha azt is tudjuk róla: Balatonkenesén született nyolcgyermekes parasztszülők legkisebb fiaként, és életének nagyobb részében Balatonalmádiban tanítóskodott, ahol az igazgatóságig és a tanfelügyelőségig jutott a korabeli néptanító-ranglétrán. És mert úgy sincs módosító-alakító jelentőségük az ilyen „felfedezéseknek”, hiába tekintem én most „megbecsülendő értéknek” a Váth-i

életművet, elfogult érveim aligha rendeződhetnek az utóbbi évek–évtizedek könyvkiadását vádoló argumentummá. Illendő tudomásul vennem, hogy *ilyen* író tucatjával termett a magyar parlagon.

Ha úgyszólván céltalan lenne az irodalmi értékrend pazarló nagyvonalúságának alkalmi bizonygatása-bírálgatása, az életmű értékelésre törekvő „felfedezése” helyett marad számomra az egyszerűbb feladat: a peremre szorultság ellenére „mégis érték!” tudatosítása. Vagyis: személyes érdeklődésemtől meghatározott, bevallottan nem irodalomtörténeti, hanem néprajzi (jelesül: a hagyományos halászat kutatásának forrásigényére érzékeny) egyszerű figyelemfelhívás. Annak (az olvasói élményt is bevalló) dokumentálása, hogy egy etnográfus, aki programszerűen vállalja a néprajzi források szélesítését-gazdagítását: a mai múlt- emlékezések és a korszellemtől erősen befolyásolt egykori néprajzi leírások *kontroll-anyagaként* egyebek közt a szépirodalmi alkotásokat is felhasználja, az íróként alig-alig számon tartott Váth János novelláiban, kisregényeiben szokatlanul izgalmas, új összefüggésekre eszméltető „forráscsoportra” bukkant. Az talán nem illetéktelenség, ha egy etnográfus mellesleg azt is megállapítja: mindezek a figyelemre érdemes „néprajzi adatok” olykor gyönyörködtetően művészi megrendítően emberi novellákban, tehát bízvást *szépirodalomnak* minősülő kontextusban jelentkeznek...

Adatokat ígértem, bizonyítandó a néprajzi hasznosíthatóságot, s máris korrigálnom kell. Ez a fogalom a szaktudományban (a közkeletű jelentés szerint) eszközök, munkamódok, szokások aprólékos (ha szűkszavú: legalább lényeglátó) *leírását* sugalmazza. Olyan írói módszert feltételez tehát, melynek lényegi jellemzője a nem közismertnek (azaz: régiesnek, lokális elterjedtségűnek, egy speciális foglalkozás műhelytitkának) vélelmezett ismeretek tudatosítása. A paraszti származású írók majd’ mindegyikére valóban jellemző szokott lenni az *elbeszélés* és az öntörvényűnek deklarált paraszti világról való *tanúságtétel* egybeszervezésének szándéka, vagyis a feltételezett nem-paraszt olvasó számára „ismeretlen világ” értelmezése, magyarázatása. Olykor éppen a „sztorit” újra meg újra megszakító, látszólag rendetlenül burjánzó speciális paraszti tudásanyag, nem az epikum maga, lényegül át speciális irodalmi minőséggé.

Váth János – ilyen értelemben – rendszerint nem tudatosítja leírással, értelmező magyarázattal a táji-foglalkozási különösségeket, tehát

a szó szoros értelmében „néprajzi adatokat” nem is közöl. Aki a halászat eszközeit és munkaeljárásait³ reméli megismerni a balatoni halászközlőkről írt novellákból, kisregényekből, bizonyosan csalódnai fog: a szaknyelvi terminusok megidőző funkciójúak, így a foglalkozási ág műhelytitkait nem ismerő olvasó számára funkció nélküli kuriozitások. Lép Ferenc „*kivetette varsáját az Ág folyása ellen, a gázlón vejszét kerített a hálnak*” – így indítja például egy vén halász oktan talvajra gyanakvásából és a *vejszét* dézsmáló vidra elpusztításából kikerekedő jellemrajzot, mintha a *vejszefej* körüli foglalatosságok elbeszéléséből és a zsörtölődő monológokból bármelyik olvasó tévedhetetlenül azonosítani tudná a kisvizek nádfalú halfogó rekesztékét, a *vejszét* (A *vidra*). Olykor adatértékű ugyan egy-egy halászszerszámra vonatkozó információ-sor, a leírás azonban a munkafolyamat aprólékos elbeszélésében rejtőzködik: csak az tudja összerakni az elemeit, aki tud valamit a megidézett szerszámról. A Tisza-mellékről a Balatonhoz települt Póta György orvhalászatra készíti az emelőhálót, „*melyet használt nagy hálóból szabott ki*”; a fia segít neki a „*beszegésnél*”, a foltoztatásnál, s amíg „*a nyír vessző sarkára húzta a szegés végét, csattra vetette rá a nyír sarkát*”. Mielőtt indulni készül: „*marokra fogja az emelő dorongját és emelgette, próbálgatta jó fogás esik-e a nyelének, alkalmaz-e az emelőzés vele? Azután, hogy elkészültek, szétbontotta. Csapatót, rudat behengerítette a hálóba, óvatosan, nehogy a háló összegubancolódjék...*” (Kísért a föld). A Zalán dolgozó „*kompanyánál*” halászszerénynek jelentkező gyanús külsejű idegent vizsgáztatja a halászgazda: észrevétlenül „*eloldotta a halrejtő fűzfakosarat*”, és így biztatta: „... *ha éppen be akar állni, hát rajta! Ott úszik a rejtő. Tele van hajnali fogással. Kerítse kézre. Akkor aztán készen az alku. Akkor nem kérde, ki fia, verebe?*” Az idegen legény jól vizsgázik: mire a vad árban sodródó ladikkal eléri a (Kis-Balaton vidékén általánosan *rejtőnek* nevezett) haltartót, belefordul a vízbe, de nem gondol a könnyebb menekülésre: „*markolta s el nem engedte volna a féltett jószágot egy világért se, hanem húzta ki a part felé. Úszva.*” Mert becsületesen a zsákmányt mentette, megértik a társak a legény nagy tragédiáját: a szerelmi féltésből elkövetett emberölést és a hét börtönévet (A *tiszta ing*). Ha pár-

³ A balatoni halászeszközökről, munkaeljárásokról lásd pl. Herman Ottó 1887, Janó János 1902, Vajkai Aurél 1964, Takáts Gyula 1985.

beszéd idézi fel valamilyen halászati eszköz nevét, a szöveggörnyezet sem segít az olvasónak a jelentés valószínűsítésében. Nyilván a magát olasz tolmácsnak hazudó szélhámos sem tudja, hogy a szerelmes leány apja parancsnoklását megvilágítani akaró válaszában milyen háló-fél-lét emleget („*A rendelközök. Aszondja: éccaka halászunk, akkor éccaka. Ha aszondja: turbukolunk, akkor turbukolás!*”), de mert nem a jelentést firtatja a kérdezősködő, ugyan miért magyarázkodna (*Nádi farkas*). És nem segít az esetben sem a szöveggörnyezet, ha a halászati szakszavak az eseménysor egyes epizódjainak hangulatfestő kötőanyagai: „*A halászok vejszedézmálni, varsát rakni, eresztőhálót szedni jártak*” (*Nádi farkas*); „*A gátszakadásnak varsát pöckölök; vejszét állítok az Égeres-be; itt emelőzők, ott fenékhorgot hányok*” (*Hét fakadás, hat szárazság*).

Az etnográfus olvasó – mert ismeri a balatoni halászat néprajzi irodalmát – természetesen érti ezeket a megidéző, hangulatfestő terminusokat. Csupán semmire sem tudja felhasználni... Hiszen a megértéshez hozzásegítő ismereteit azokból az etnográfiai leírásokból merítette, melyeket más források segítségével kontrollálni szeretne! Ezért nincs érdemi haszna a szövegből adatszerűen kiemelt részleteknek – csak az írói módszer minéműségének: a leírások mellőzésének, a jelelő elbeszélési módnak és a megidéző funkciójú tájszavak különös kedvelésének a jelzésére alkalmasak.

A Váth-művek néprajzi forrásértéke inkább a gazdaság- és társadalomtörténeti igényű elemzés során tárulkozik fel igazán: a balatoni halászok a halgazdaságok kapitalizálódása jelentette össztársadalmi változások évtizedeiben élnek, dolgoznak, szeretkeznek, fogalmazák meg vágyaikat a „múlt” és a „jelen” mezsgyéjén. Emberi jellemeket próbára tevő küzdelmeik tehát különböző értékrendeket ütköztetnek.

A kapitalista szellemű jogszabály-alkotás halászzal kapcsolatos szemléleti változásainak,⁴ vagy a tőkés típusú halászati vállalkozók üzemszervező törekvéseinek 19. század végi, 20. század eleji „kronológiáját” mindazonáltal nem lehetne megbízhatóan összeállítani az élet-történetek és a drámaian kiélezett élethelyzetek mozaik-darabkáiból. Az eléggé képletszerű gazdaságpolitikai „tézist” (a halászatban-halenyésztésben megszerzett szaktudás és a bátor, de becsületes vállalkozás hosszú távon eredményre vezet) két gazdász ifjú eltérő jellemében,

⁴ A halászat törvényi szabályozásáról v. ö. Fischer Frigyes 1928, Szilágyi Miklós 1988

sorsában és kapcsolataiban megjelenítő kisregény emberi viszonylatainak háttere ugyan a halvédelmet célzó állami szabályozás (*Szirtomlás*); felsejlenek a halászati jogtulajdonosok és a bérlők érdekellentétei, a haltermelés tudományosan megalapozott perspektívája: a halastavak létesítése is hangsúlyosan megfogalmazódik, mindezek az utalások azonban nem állnak össze rendszerre, így az értelmezésük csak a magyarországi (különösen a balatoni) halászat történetének valamelyes ismeretében végezhető el.

Ha azonban a vonatkozó jogszabályokat és az üzemszervezési törekvéseket előzetesen ismerve, nem a szövegbeli utalásokból remélve a megértést, rakjuk egymás mellé az apróbb-nagyobb mozaik-darabkákat, a halászatban érdekelt bonyolult alá-fölé rendeltségének, a legálisan-féllegálisan-illegálisan halászattal foglalkozók, halászatból hasznot remélők szükségszerű együttműködésének és gyakran tragédiába torkolló ellentéteinek kuszán kavargó tarkaságát fedezhetjük fel a Váth-szövegekben. Ez az életteli sokszínűség az igazi tanulsága e novellák, kisregények bérlőket, halászbokrokat, kishalászokat, orvhalászokat akár valóságos élethelyzetekben, akár kiagyaltnak tetsző „erkölcsi tantörténetekben” felvonultató nagyobbik csoportjának!

A néprajzi leírásokból, történeti adatelemzésekből (Herman Ottó, Jankó János, Lukács Károly munkáiból⁵) eléggé egyértelműek a balatoni halászat újkori változásainak főbb tendenciái. Tudjuk, például, hogy az 1860-as évektől, mert a Tisza szabályozása már kezdte éreztetni a halászatra kedvezőtlen hatását, a balatoni vasút viszont megteremtette a távolsági halszállítás lehetőségét, a korábban az Alsó-Tisza vidékén érdekelt halkereskedő-bérlők az ott kialakítotthoz hasonló haltermelő és halfeldolgozó „üzemeket” szerveztek a Balaton mentén. A nagyhalós halászat és a tömeg-zsákmány napon való szárítását végző manufakturális szervezettségű „halhasító tanyák” üzemszervezeti egységét valósították meg az ilyen tőkés vállalkozások, melyekben képzett munkaerőként a Csongrád–Szeged környéki halászoknak és halhasítóknak is igen fontos, a halászati és halkonzerválási módszereket számottevően megújító szerep jutott.

Váth János személyes tapasztalatai szerint is ilyen üzemszervezetben dolgoztak a „halászgazda” által irányított balatoni nagyhalós „kom-

⁵ Lásd pl. Herman Ottó 1887, Jankó János 1902, Lukács Károly 1951

pániák” halászegényei és a halfeldolgozó telepek hasító, sózó lányai-asszonyai. Fontos kronológiai jelentősége van azonban annak a Váth-szövegekből kikövetkeztethető körülménynek, hogy a 19–20. század fordulója tájára – úgy látszik – már elcsitulak a közvetlen tiszai hatások újításokat indukáló hullámverései. A halász-kompániák tagjai – ugyanúgy, mint a kisszerszámokkal dolgozó kis-balatoni kompániáké – született balatoniak: még élnek körükben a balatoni céhes hagyományok (*Az utolsó cibékvágás*), és munkaszervezeti egységenként, a nagyhalós halászatban különösen szükségszerű együttműködés szokásjog szabályozta közösségi rendjét is „áruba bocsájtva” lépnek szerződéses viszonyba a vállalkozó-bérlővel. Vagyis a halászgazda és legényei nem a „bérmunkás”, hanem a „szabad vállalkozó” öntudatával végzik napi teendőiket, patriarchálisan nevelik munkára a fiatalokat és osztják el a *haljuszt*, és – a balatoni viharból Isten segedelmével megmenekedvén – együtt mulatnak s együtt imádkoznak (*Nádi farkas; Pannontenger csillaga*).

A lokális hagyományokat asszimiláló kapitalista halászüzem azonban – az *Egyszerű történet* című terjedelmes elbeszélésből ez világlik ki – lappangó konfliktusokkal terhelt, s ha emberi jellemhiba: kapzsiság és rosszindulat katalizálja az eseményeket, felszínre törnek, robbanással fenyegetnek a működészavarok. Ez a nagybérlet egyébként a tőkés bérlő, a halászati ügyek gazdasz intézője és a közvetlen munkairányító halászmester-halászgazda hierarchiáját valósította meg, és a több kerítőhalós csapattal, manufaktúrális kisüzemszerű halszártó teleppel együtt már-már „nagyvállalatnak” számított. A haltermelés növelését – ezzel együtt a patriarchális termelés-szervezés feladását – kikényszeríteni akaró bérlő menesztte megbízható intézőjét és halászmesterét, hogy a hajcsárgodásban jó szövetséges, ámde a maga hasznát leső, a Tiszáról ideszármazott intézővel és az intrikus-rongyember új halászmesterrel hajtassa végre a halászok-halhasítók „bérmunkássá” való lefokozását, így remélvén a munkaintenzitás jelentős növelését. A kísérlet vége: a tolvaj munkásnyúzó látványos bukása, az emberi tisztesség diadala – ami azonban inkább Váth János egyebütt is megnyilvánuló erkölcsi alapállásának, nem a mégiscsak feltartóztathatatlanul kapitalizálódó halgazdaságok reális perspektívájának a kifejeződése.

A nagybérletek intézőinek kiszolgáltatott, illetve az illegális halszerzésre (a *rejtő* megdezsmálására, az orvhalászatra) kényszerített kisszer-

számos halászok és a házaló *halfiserek* (halkereskedők) népes gyülekezete igyekezett még ekkortájt valamelyes hasznot húzni a Balatonból. Az *Egyszerű történet* nagyhálós halásza is keresték a lehetőségét, hogy a kerítőhálóval nem meghalászható kisvizeken kisszerszámos „albérlethez” jussanak: a menesztett halászmester már korábban bérbe vette a parti nádas kisvizeit, s ide húzódott vissza; ősszel pedig, megszűnven a halszáritás, a maga zsebére dolgozó új intéző használta ki a kisebb vizek időszakos albérletbe adásának helyi jogszokását. Úgy tűnik, hogy az ilyen kisbérleteket a lokális árucserre évszázados hagyománya a megváltozott közjogi feltételek között is tovább élte: „*Szürettájon kisebb halászatot örömet béreltek egyes halászverű magyarok, mert aszszonyaik elvitték a Balatontól messzire eső vidékekre szürethez a halat és elárusították. Nem is annyira pénzért, inkább terményekért télire. Liszt, borsó, zsír, szalonna, gabona így került ügyes csereképen a kis takarékamrába.*” Amit így nem tudtak értékesíteni a halászfeleségek, „*felfűstölték, és böjti eledelül szívesen vették a pusztai cselédek, akiknek bőven volt kenyérük, gabonájuk. A halászok élelemben szűkölködtek.*”

A balatoni halak ilyen értékesítése természetesen nemcsak alkalmi árucserét jelentett. A kishalászok (olykor viszont az orvhalászok) zsákmányát összevásároló zsidó *fisér* a Balaton-part nagyobb településeit látta el hallal (*Kísért a föld; A két tilosozó*); a hozzá képest szegény sorsú szekeres *halárusok* a távolabbi falvakat járták (*A halárusék élete*), s olyan hallal kereskedő alkalmi árusok is akadtak, akik a legolcsóbb halat „*vékaszám hordták szét fejen. Árulták cserébe s pénzen*” (*Lápvilágban*).

Egymás mellé rakosgatott mozaik-darabkákból: a nagyobb lélegzetű írásokban rejtező részletekből, helyzetet és jellemet megvilágító, indulatokat és vonzalmakat értelmező mondatokból kerekedik ki – mondtam volt – a balatoni „halásztársadalom” sokszínűsége. Ott lapul, bujkál, ravaszskodik ezekben az elbeszélésekben a „társadalmon kívüli” orvhalász is: a törvény üldözöttje, a szegénység és szenvedély javíthatatlan megszállottja.⁶ Tilalmi időben és engedély nélkül fogja a halat, s mert úgyis törvénytiszta, a még nagyobb bűnre, a hallopásra is rá-rákényszerül. Tehát mindenki üldözi, kergeti, fenyegeti, aki az álla-

⁶ A balatoni orvhalászokról lásd Keleti Ferenc 1901, Schrey Elemér 1935; a szórványadatok összefoglaló értékelése: Szilágyi Miklós 1989a

mot képviseli, s aki a halászatban érdekelt (*Lápvilágban; Kísért a föld*). Ez a törvényen kívüli létállapot Váth János legfeszesebben szerkesztett novelláit ihlette: egyszerre groteszk és tragikus hangoltságú apró remekléseket.

Variáció az önpusztító szenvedély témájára – Kun Ferenc emelőlölőjét készígteti: „*Anyjuk, leszaladok, megemelőzöm a fűzest, a pataktokrokban*”. Hiába a zsörtőlődő intelem: „*Göthöskődik. A tüdejét köpi és akkor illen csalóka időben, amilen most a május, elmén vizet tiporni.*” Vállalja a szenvedélyes orvhalász, mert vállálnia kell a lelővéssel fenyegetőző csendőrkök üldözését, a hideg vízben való gázolást, a több óráslapulást a berek szárazulatán. A vadászok sörétjét viszi haza a hátában, s három tenyérnyi nagyságú keszeget. És a meggyőződését, hogy érdemes volt: „*Még egyért is, nemhogy háromért... nyőgte ki keservesen és piros, meleg vér buggyant föl a száján újra*” (*Három keszeg*). Variáció a kapzsi szenvedély témájára – Halas Makai János két heti szabadságra utazik haza az olasz frontról, de elmulasztja az átszállást, s hogy ne kelljen a visszaúttal időt vesztegetnie, a Balaton jegén át igyekszik haza Badacsonylábdiba. Vágás, majd: Kollát Bendő és Főnyedi Csicsó a jégtől éppen megtisztult vízen, a part közelében figyeli, hogy gyülekeznek-e már az ívő csukák. Miután felfedezik a vízi hullára gyülekező ragadozó hajlamú halakat, egy hétig szigonyoznak mellette. Már kavarog a gyomruk, mire elfogynak a kifogható halak. Csak ekkor jelentik a bírónak a vízmerítés közben véletlenül felfedezett szerencsétlen halottat, s hogy lelkiismeretük háborgását csillapítsák, magukra vállallják az ismeretlen vízi hulla tisztességes eltemetését (*Két tilosozó*).

Nem vállalom – mondtam – Váth János „rehabilitálását”: az elfeledettség jogosulatlanságának bizonygatását. Az idézetek és az egyes művek hangulatát is éreztetni törekvő novella-vázlatok azonban – most látom csak – az életmű összefüggésrendjéből kiszakítva alkalmasint félreérthetőek: sokkalta jelentősebb realistát sejtethetnek, mint amilyennek én magam látom az írórt. Mégiscsak vállalnom kell tehát néhány összefoglaló igényű „ítélkező” mondat megfogalmazását.

Tragikus hangoltságú Váth János írói világa. Nem hátrál ki a 19–20. század fordulójának könyörtelen paraszti valóságából, hogy szép nosztalgiából, sosem-volt idillből fessen szivárványt a borús égre. Csak erkölcsi és politikai előítéletekkel megterhelten csoportosítja, önkényesen rendezgeti el a valóság elemeket, és építgeti a törzsökös balatoniak

diadalának, az idegenek, a betolakodók megcsúfolódásának erkölcs-nemesítő „tanmeséit”. A valóságanyag és az írói program tehát nincs mindig szinkronban.

Ha nincs, főképp a nagyobb formátumú írásokban, a szétesően, olykor ügyetlenül szerkesztett kisregényekben nincs. A novellák egy része verbeli realistára vall; talán így is mondhatom: remeklésekre is képes volt. A drámai jelenetezésben, a jellemeket és helyzeteket festő párbeszédekben emelkedik ábrázoló képessége a legmagasabb szintre. Aki az elszakított szerelmesek újratálalkozását így oldja tragikus hangütésű lírává, akkor is művésze a szónak, ha tízegynéhány kötetnyi életművéből csak egy soványka kötet fog időtálló értéknek bizonyulni:

„– *Megbarnultál – mondta Rózsa s a szeme álmos volt.*

– Meg.

– Szépre barnultál, Józsi.

– Szép nap sütött.

– Nem olyan, mint éngem.

– Nem, a bizonyos. Te rossz színben vagy.

– Hideg nap süt.

– Szenvedj, ha jól esik.

– Tűr az ember.

– Jól mégysz férhez.

– Nem ér az egy rossz pénzt se.

– Mit tartja föl anyád az orrát. Nem különb egy garast erővel se.

– *A születésed, Józsi.*

– *Hát ne szüljön nekem senki Isten gyereke se, hogyha olyan nagy szálla az! – mondta nyugodtan s a szíve elvérzett.” (Halászegény)*

Jegyzetek a paraszti emlékiratról

Érdemes eljátszanunk egy már-már abszurd ötlettel: vajon másképp írta volna-e Móricz *A boldog embert*, ha magnetofonnal rögzítheti a magosligeti Papp Mihály elbeszéléseit? S ha másképp: sűrűsödött volna az életanyag dokumentumértéke is? Intenzívebb lett volna-e „*a boldogságra képes, belső kultúrájú parasztember megrajzolása*” (Czine)? És: vajon milyen mértékben szüremkedtek volna bele Joó György vallomásaiba a magnetofon rögzítette élőbeszéd nyelvi és stiláris esetlegességei?

Az ilyen „mi lett volna, ha” kérdések természetesen válasz nélkül maradnak. Hiszen végülis nem Móricz miatt fogalmazódtak meg! Azt remélem, hogy ezek az abszurdra kihegyezett kérdéseim a paraszti elbeszélés „emlékirattá” formálásának egyik – nyilván nem egyetlen – lehetőségéről többet elmondanak az aggályoskodó magyaráztatlán.

Mert: minden író múltban és jelenben – s nemcsak a Móricz-formátumúak! – könnyűszerrel „teremt” a megélt vagy megismert életanyagból magnó-hitelességű(nek tűnő) vallomást. Vagyis képes létrehozni az élőbeszéd „illúzióját”. Csakhogy: a dokumentumirodalom művelői az „objektív” dokumentumot és a magnetofonos adatgyűjtést elválaszthatatlannak ítélvén, közzétették a maguk „retusálatlan” szövegeit, s egyszeriben (visszamenőlegesen is) „lelepleződtek” a mestersegesen létrehozott beszélgetések, vallomások. *Tudjuk*, hogy az „igazi élőbeszéd” vagy több, vagy kevesebb, de mindenképpen *más*, mint az író – lettlégyen az Móricz formátumú író! – „megteremtette” szöveg.

Ha viszont szükségszerűen stilizálás (retusálás?) eredménye az *irodalomként* ismert-elismert „élőbeszéd”, logikailag csakis így következethetnek tovább: a magnetofonról lejegyzett – tehát tartalmilag is, nyelvileg is a „leghűségesebben” átmentett – nyers elbeszélés (ugyancsak szükségszerűen) „*nem-irodalom*”. „Csak” dokumentum, s mint ilyen: esetleg az irodalom nyersanyaga. Vagy néprajzi (folklorisztikai) vizsgálatokra alkalmas szöveg. (Akkor is az, ha az úgynevezett élménytörténet nyilvánvalóan nem valamely népköltészeti „alkotás” variánsa, még

csak nem is hagyományos motívumokból felépített, egyéni ízű „redakciója”, hanem egyszerűen és megismételhetetlenül személyiség-függő.)

És még egy – ha úgy tetszik: elméleti értékű – folklorisztikai megfigyelés. Minél *jobb* az elbeszélés, annál kevésbé alkalmas a szöveg-szerűen is, jelentésében is hiteles visszaadásra, ha írásban rögzítődik. Hagományos nyelvi jelekkel ugyanis rögzíthetetlen, ahogyan a *jó elbeszélő* a gesztusokkal (és a metakommunikáció megannyi egyéb „eszközével”) kiegészíti a nyelvi közlést, s egyszersmind korrigálni is tudja a szóhasználat, a nyelvtan, a stílus döccenőit.

Az előszóban elhangzó elbeszélés szépirodalomká „transzponálásának” módja és lehetősége természetesen a kor stíluseszményétől is meghatározott. Ha napjaink dokumentumirodalma a magnetofo-nos hangrögzítéssel van korrelációban, csakis azért, mert megváltozott a dokumentummal szemben támasztott társadalmi igény: az élőbeszédre utaló nyelvi-stiláris esetlegességeknek is hitelesíteniük kell az életanyagot. Azt nyilván badarság lenne feltételezni, hogy az az író, aki magnóról lejegyzett „nyers” dokumentumanyagát szépirodalomként ajánlja, azért él technikai segédeszközzel, mert képtelen megte-remteni az élőbeszéd illúzióját. Nyilván nem akarja: idegenkedik az il-luzionista mutatóványoktól... (Hiszen ilyenekkel nemcsak élt, de visz-sza is élt az irodalom!)

A stilizálásról (retusálásról?), persze, az az író sem mond le, aki – lát-szólag! – nyers magnetofonos anyaggyűjtését ajánlja szépirodalomként. Csak a stilizálás *mértéke* különböző!

Hadd induljak ki olyan példából, mely a legalkalmasabbnak látszik az elmondottak illusztrálására is, a „paraszti emlékirat” műfaji jellem-zőinek felvázolására is.

Csalog Zsolt magnetofonra vette egy parasztasszony elbeszéléseit. Mert néprajzusként, szociológusként „gyűjtött”, nyilván nem mono-lógra biztatta „adatközlőjét”, hanem a spontán vallomásra legkedve-zőbb szituáció megteremtésére törekedett: inspirálta-irányította a *be-szélgetést*. Ebből a magnós-nyersanyagból formált azután könyvnyi ter-jedelmű *regényt*.¹

Természetesen *íróként* jegyzi Csalog a könyvet, s vitathatatlanul jo-gosan. Jóllehet az elbeszélő (aki csak a könyvben Muháros Bálintné,

¹ Csalog Zsolt 1978/1985

egy „térképen nem található” Tisza menti falu lakója...) a néprajzosok körében jól ismert „önkéntes néprajzi gyűjtő”: több díjnyertes pályázatot írt. Tehát: „írástudó” paraszttasszony.

Mégis tudatosan – és öntudatosan – vállalta, igényelte a Csalog teremtettsé szituációt, mert *tudta*, hogy csak beszélgetés közben képes megfogalmazni élete tanulságait. A végül is „nagyepikai műve” duzzadt sokszori beszélgetés egy-egy töredékét, a mindenkori beszédhelyzethez illeszkedő részletét korábban (a falusi környezetben) nap-nap után, a néprajzi gyűjtő inspirálása nélkül is, nyilván *ugyanígy* fogalmazta meg. Tehát tapasztalatból *tudta*, hogy az *ugyanígy* lendülete, s ezzel együtt a hitelessége veszne el, ha írásra kényszerítené magát.

Mondottam: Csalog Zsolt *írója* (nem pedig „lejegyzője”, „sajtó alá rendezője”) a *Parasztregénynek*. Magabiztos kijelentésemnek korántsem csak annyi a fedezete, amennyit az „Utószó” a keletkezési körülményekről elárul. A munkatársi szerepet vállaló paraszttasszony leveleiből előbb a hitetlenkedés (vajon lehet-e „könyvet csinálni” a beszélgetések alapján?, majd a félelem-óvatosság (mit szólnak a falubeliek, ha mindent kiterget?), végül a kétségbeesés („elhiszem, hogy máshol az írók híresek lehetnek egy őszintén írt könyvvel, de én itt a faluba csak halálra ítélt leszek”) olyan erősen süt-izzik, hogy nem lehet kétségem: Csalog nem csupán „szuverén módon”, de már-már önkényesen, az „én mondtam, de nem így gondoltam” kesergését-csalódását újra meg újra kiprovokálva bánt nyersanyagával. Csakhogy ezek a levelek (az író munkamódszerét ismerve: csak elméletileg...) fiktív levelek is lehetnek! Csalog ne tudna egy paraszttasszony modorában leveleket írni, hiszen korábbi kötetének tanúsága szerint a „magnóhitelességet” is tudja imitálni?! S mert fiktív levelek is lehetnek, semmit sem bizonyíthatnak.

A bizonyíték: *amiért* ezeket a leveleket (akár valóságosak, akár fiktívek) közölnie *kellett* az írónak. A levelek tudatosítják ugyanis az olvasóban azt a folklorisztikai megfontolások alapján evidenciaként is megfogalmazható „tételt”, miszerint: „parasztregény” – a népköltészet nagyepikai műformája – természetesen nem létezik, soha sem létezhetett. De ha létezne, alighanem *csak így* szerveződhetne műegésszé.

Mert Csalog legnagyobb – és vitathatatlanul egyéni, előzmények nélküli – leleménye: *ahogyan* megteremt egy sohasem-volt műfajt, látványosan tagadva a „parasztregény” és a mind divatosabb „paraszti emlékirat” egy-gyökerűségét, rokonságát.

Az emlékirat írója – nemcsak a paraszti emlékiraté! – akarva (ilyen mintákat ismer) és akaratlanul (feszengve veszi tudomásul a sablonokat) belekényszerül a lineáris szerkesztésbe: csak az egyéni életsors *kronológiáját* ismeri el biztos fogódzónak, elbeszélést szervező erővonalnak. Még akkor is így van ez, ha a „vonaltól”, egy-egy epizód „előre” is, „hátra” is utaló mozzanatai vagy szereplői kedvéért minden emlékiratíró „elkalandozik”. De siet is vissza: nehogy elveszítse a történet fonalát!

A paraszti közösség sohasem ismerte, nem igényelte az ilyen elbeszélést. A mese és a monda gyakran (majdnem mindig) lineáris szerkezetű ugyan, mert a mesemondó sztereotípiákból „építkezik”, de amikor az élettényeket, nem a mesemotívumokat formálja elbeszéléssé („igaz” történeté), ez a szerkesztési modell nem segítheti. Jószerevével persze nincs is szüksége az egyénnek semmiféle „modellre”, mert a paraszti „nagyepikának” azt a változatát, melyre a közösségnek igénye van, a spontán létrejövő „kommunikációs szituáció” automatikusan – a beszélgetés automatizmusa szerint – hozza létre.

Minden köznapi beszélgetés közben – a *hogyan* megértéséhez még a (régi vagy mai) paraszti közösséget sem szükséges feltételeznünk – a *szabad asszociáció* „hívja elő” az emlékezetből a látens „novellákat”, „anekdotákat”, egy-egy jellegzetes élethelyzetről szóló „tanulmányos” információkat. Bárki ellenőrizheti beszélgetés közben: a „logikátlanul” sorjázó sztoriknak (és sztorivá sem formálható emlék-morzsalékoknak) soha nincsen egyirányú szerkezeti rendje. Vagy a témája, vagy a hangulata, vagy a tanulsága mégis valamelyes egységbe szervezi a rendetlenül előbukkanó epizódokat, mozaik-darabkákat.

Félve írom le (hiszen a folklórgyűjtések *egyetlen* ilyen, szabad asszociációkkal „megszerveződött” majdnem-népköltészeti „alkotást” sem rögzítettek), hogy a paraszti közösségben vagy a téma, vagy a hangulat, vagy a tanulság alkalmilag létrejövő egysége *törvényszerűen* szervezi érvényes (bár eléggé hevenyészett) „nagyepikai műalkotássá” a beszélgetéseket. Az ilyen „műegész” természetesen igen-igen törékeny: ahogy egy konkrét „kommunikációs szituáció” egy-az-egyben megismételhetetlen, a szabad asszociációs szerkesztődés révén előállott „mű” is egyszeri. Mégis: így csiszolódnak-formálódnak „novellává”, „anekdotává” az egyszeri esetek; így állják ki a bármikor, bármelyik „nagyepikai műbe” szervezhetőség próbáját. Ezért van, hogy ezzel, s nem az

életrajz-mondás kínálta lineáris szerkesztési móddal él minden *jó elbeszélő*. Aki egyszerűen nem tudja elviselni a „hallgatóságot”! Csak aktív közönségével (közösségével!) együtt – a mások által közbevetett sztorik, az előre lendítő, újabb meg újabb asszociációkra készítő közbeszólások inspiráló hatására – válik igazán jó elbeszélővé.

Muharos Bálintné nem a magnetofonnak: Csalognak mondta el az életét. Nem az élettörténetét, hanem mindent, amit az életről – magáról és másokéről – tudott. Nyilván senki másnak nem mondta – nem mondhatta – el ugyanígy. Mert senki sem tudta ilyen türelmesen végighallgatni és – „végszavazni”? Egészen bizonyos, hogy több volt Csalog szerepe ennél – jöllehet a *meghallgatás* időtartama eleve határok közé szokta kényszeríteni az előszóban formálódó nagyepikát, tehát a türelem, a ráérős nekifejtkezés mindig is segítette a „mű” létrejöttét. Csalog azonban, ha hallgatott, ha közbeszólt, azért tette, mert ismerte az elbeszélés közben megszülető „soha-sem-volt” műfaj látni törvényeit: tudta, hogy neki – és így – kell „előhívnia” az epizodláncolatként éppen megjelenő „nagyepikai művet”. Vagyis nem úgy „végszavazott”, ahogy mindenki más, aki az emlékiratokon iskolázódott, természetesnek gondolná: nem az időrendhez akarta kicövekelni Muharosné emlékezetét. (Hogy mi alakult ki a végleges műből a beszélgetések közben, és mi a „vágóasztalon”, Csalog Zsolt titka marad. De nincs is jelentősége ennek a kérdésnek, hiszen a nyersanyag vágása-átrendezése közben *felderősítette*, nem eltüntetni igyekezett a „művé” szerveződés eredetileg is megvolt tendenciáját.)

Hagyta, hogy a Tiszáról beszéljen Muharosné: nagyszülői emlékekről és a jelenről, ha az árvizekről; szerelmi öngyilkosságról; a vízi hulla kereséséről; a fürdéssel kapcsolatos közösségi vélekedések változásairól – mindarról, amit a „téma” elindította asszociációk ellenőrizhetetlen-fegyelmehetetlen láncolata egy elbeszélésbe vont. Akkor sem akadékoskodott (és utólag sem „vágott”), ha a Tiszán túli határrészt megemlítve Töröcsik Mari szülőhelyére asszociált. És megengedett olyan szerkesztési „logikátlanságokat” is, melyeket utólag könnyen „javíthatott” volna: az *„Idesanyám története”* című fejezetben éppencsak bejelentette Muharosné a „témát”, azonnal a szerelemre-szenvedésre vált át. Elmond egy balladás hangulatú sorstragédiát, majd – néhány sornyi – tragikus életsorsok időződnek fel emlékezetéből. „Példázatok” a szerelem-szenvedés összetartozásának hangulatára?

Ahogy szerkezetében, az életsors legfőbb tanulságainak poentírozásában is vállalta Csalog egy szuverén személyiség befolyásolhatatlan asszociációinak „vonzástere” által megteremtődő nagyepikai művet. Muharosné „nagy sztorija”: János fia disszidálása, Angliában bekövetkezett halála, és a saját utazása a halott fiú emléke nyomában. Könnyű lenne élményanyagában „atipikusnak”, szerkezetileg túlméretezettnek minősíteni ezt a több fejezetnyire duzzadt epizód-láncolatot. Azt is szóvá tehetném, hogy megváltozik az elbeszélési mód: alig-alig enged Muharosné az asszociációknak, görcsösen ragaszkodik a kronológiához. Vagyis már-már leválik – leválasztható – a „műegészről” a regénynek az a része, mely a legszabályszerűbb epika. Csalog azonban ismeri-tudja, hogyan gondolkodik-érez egy parasztasszony, s ha elbeszél, mit *akar* elmondani. Tudja, hogy enélkül a „nagy sztori” nélkül Muharosnénak „nincs miről beszélnie”. Ez az élet, tehát ez „a regény”. A családtörténet, az élettörténet, a falurajz – mindaz, ami másnak érdekesebb, hiszen egy múltba sülyedt világ hiteles dokumentuma – ennek a regénynek értelmező-magyarázó bevezetője csupán.

Némiképp általánosíthatok is: ha egy jó elbeszélő úgy érzi, hogy életének legfőbb tanulsága egyetlen „nagy sztoriba” sűrűsödik, természetesen ezt poentírozza. Azon pedig nincs mit csodálkoznunk, ha a 20. században élő embernek – nemcsak a magyar parasztnak! – az emberléptékű környezet és a reménytelenül beláthatatlan „nagyvilág” kényeszerű találkozásaiából teremtnének a sztorijai.

Már megállapítottam, és elismerő hangsúllyal, hogy a *Parasztregény* írója nem vállalja a rokonságot a „paraszi emlékirattal”. Pedig kiválóan ismeri – ahogy minden néprajzosnak, történésznek ismernie illik –, és becsüli is, szorgalmazza is ezt a műfajt. Amikor még néprajzосként dolgozott, ő állított össze az önkéntes néprajzi gyűjtők számára egy praktikus emlékeztetőt (ún. kérdőívet), címszószerűen részletezván, hogy miről írjanak azok az idős parasztemberek, akik élettörténetüket, tapasztalataikat akarják papírra vetni – pályadolgozat-készítési szándékkal.

Vagy azért nem vállalta a rokonságot, mert túlságosan is ismeri a műfajt?

A Néprajzi Múzeum természetesen nem azért szorgalmazza, segíti kérdőívvel újabb és újabb „emlékiratok” megszületését, mert irodalmi értékű műveket remél: a régi paraszti életről szóló forrásokat – a tudományos célú dokumentációt – szeretné gazdagítani.

Az etnográfusok-folkloristák eredeti szándéka (mely korántsem „mai” kezdeményezés: már az 1930-as években is inspirálta egy-egy néprajzos a literátus hajlamú parasztembereket a néprajzi érdekű munkálkodásra²) az utóbbi évtizedben furcsa gellert kapott. Megnövekedt a hiteles néprajzi-szociológiai információk anyag iránti társadalmi igény, a *néprajzi dokumentumok* – néprajzosok inspirálta pályadolgozatok – egyszeriben esztétikai minőséggé kezdtek átlényegülni, és az érdeklődés fénykörébe kerültek. Persze, nem mindegyik paraszti emlékiratot ajándékozta meg a jósors (nem hiába kiszámíthatatlan...) az „írónak” kijáró érdeklődéssel. És abban sem lehetünk biztosak, hogy a legérdemesebbeket! Ötletszerűek voltak a kiadói döntések – ezt azonban inkább csak gyanítom, mint állítani merészném. Az *Emlékül hagyom...* című válogatás,³ Berényi Andrásné⁴ vagy Gémes Eszter⁵ önálló kötete kétségkívül tanulságos, a műfajt jól reprezentáló olvasmány – ahogyan megjelent. De ki fogja megmagyarázni a gyanútlan olvasónak – különösen pedig a maga hasonló könyve megjelentetését ambicionáló emlékiratírónak! – hogy az eddig megjelentek, s az ezután megjelenendők nem szuverén műalkotások? Csak az fogja megsejteni, hogy milyen mérvű is lehetett a szerkesztői beavatkozás a szövegekbe, aki kézbe veszi a *Néprajzi Közlemények* újabb száma- it. Itt olvashat néhány forrásközlés szándékú, nyers-fésületlen paraszti emlékiratot.⁶ Amint megszokja a helyesírás, a központosítás következetlenségeit, a mondafűzés görcseit, és belefelejtkezik a szövegbe, hamarosan rájön, hogy ezekből a dokumentumokból *ugyanolyan* esztétikai érvényű műveket lehetne „csinálni”, mint amilyenek megjelentek. Kié tehát a nagyobb érdem: aki a nyersanyagot szolgáltatta, vagy azé, aki ennek a dokumentumnak a speciális minőségét felmutatta?

Hanem: aligha van értelme az ilyen zsörtölődésnek. Mert hiszen nem az a legfőbb gondom, hogy az ötletszerűen kiválasztott, és (sejthetőleg) erős szerkesztői beavatkozásokkal közzétett paraszti emlékiratok bizonytalanul, félreérthetően, pontatlanul informálnak egy mű-

² Lásd pl. Bálint Sándor 1942, Kardos János 1933

³ Hoppál Mihály – Küllös Imola – Manga János (szerk.) 1974

⁴ Berényi Andrásné 1975

⁵ Gémes Eszter 1979

⁶ Lásd pl. Gyenizse Lajos, Bodoglári 1977, Csonka Mihály 1977

fajról. Sokkal inkább az, hogy a műfaj potenciális művelői a megjelenítés tényéből kikövetkeztethető „társadalmi megrendelésre” figyelnek, aminek azonban végképp összekuszálódottak a „szempontjai”.

Már a 19. században is születtek szép számmal úgynevezett paraszti „emlékiratok”.⁷ Megrendelés, biztatás nélkül, természetesen. A napi praktikum és a laikus történelmi érdeklődés vonzásterében keletkeztek az olykor generációkon át vezetett, családon belül örökített „naplók”. Praktikum? Időjárási események, elemi csapások élménye-híre, terméseredmények, piaci árak konkrétumai sűrűsödnek bele egy-egy esztendő néhány soros „krónikájába”. Olyan adalékok tehát, melyekre – esetleg – következtetéseket („népi bölcsességeket”) lehetett alapozni. Történelmi érdeklődés? Légrészletezőbbek a családtörténeti adalékok és a falu közvéleményét állásfoglalásra kényszerítő események hírei, s a legszűkszavúbbak, olykor megdöbbentően semmitmondóak az ország, a nagyvilág sorsdöntő eseményeiről szóló mendemondák. Még jellemzőbb, ami hiányzik. A magját sem írták le – mintegy emlékezet-frissítőnek – a szóbeliség éltette „sztoriknak”; hiába keresnénk a „novellát”, „anekdotát” intonáló mondatokat-félmondatokat. Nem epikus igény szülte ezeket a feljegyzéseket: a történeti érdeklődés is az adatokra tapadt. És ugyancsak hiányoznak az életmódról, a szokásrendről szóló néprajzi-szociológiai információk is. Ha csak a valamihez (távoli vidékekhez, a múlthoz) *viszonyítás* nem vetített egy-egy fénysugarat arra is, ami „természetes”.

Kell-e bizonygatnom, hogy a „társadalmi megrendelés” manapság éppen azt részesíti előnyben, ami eredetileg hiányzott az emlékirat jellegű naplókából, feljegyzésekből?

Olyan mértékűek a körülöttünk zajló változások, amilyenekre a történelem során aligha volt példa. Természetes tehát, hogy a paraszti emlékezet „dokumentációs értéke” mind becsesebb lesz. Azzal arányban nő a becse, ahogyan a mindennapi gyakorlat szakít a hagyománnyal: „konzervativizmusnak” ítéli annak tartalmát is, az életmódnak és a munkavégzésnek szokásrenddé szervezésére alkalmas formáit is. Kimeríthetetlenül sokrétű, szerteágazóan gazdag lett az az ismeretanyag, mely már csak – mint egy rezervátumban – a parasztok emlékezetében él. És ezt az „ismeretanyag” tulajdonosa is tudja: vallani akar!

⁷ Pl. Mándoki László 1978, Börcsök Vince 1986

Mondhatnám így is: megnőtt a múltra emlékezés jelentősége, de lehetősége is. Ugyanúgy nőtt meg, mint minden olyan történeti korszakban, amikor az abban benne élők a *változások* felgyorsulását érzékelték. Tehát (elítélően vagy üdvözölve a változásokat) viszonyítaniuk *kellett a „mát” a „tegnaphoz”*. Az ilyen korszakokban szaporodtak meg az emlékiratok. De a mi korszakunkban először: a paraszti emlékiratok.

A „szempontok”, jóllehet ezek éltetik igazán és teszik láthatóvá a műfajt, igen-igen összekuszálódtak. Ami azt is jelenti, hogy sohasem tudhatja a jámbor olvasó, ha könyvvé szerkesztett paraszti emlékirattal találkozik: a példaként kiemelt-felmutatott valóban reprezentánsa-e a műfajnak, vagy valamilyen (külső, ún. magasabb!) „szempont” irányítja rá a figyelmet.

Bajor Nagy Ernő a *Szabad Föld* című hetilap pályázati felhívására írt négyszáznál több (!) emlékezésből választott ki huszonötöt.⁸ A terjedelmes kötet kedvező kritikai fogadtatása után ugyan kit érdekel, hogy milyen lehetett a többi (díjazható!) pályamunka? Amit olvashatunk, néhány kivétellel, olyan „önéletrajz-vázlat”, melyet néprajzi érdekű információk, a világ változásaihoz fűzött értékelő-magyarázó reflexiók és apró sztorik dúsítanak. Az élettörténet mint szerkezeti váz – másképp nem is lehet – magánérdekű információk halmaza: az önéletrajz sohasem, jó írónál sem, az eseménytörténet miatt „érdekes”. Erre a szerkezeti vázra felfűzött, az életmódról szóló információk és többé-kevésbé kikerekített történetek hordozzák az általánosabb érdekűt: dokumentum-értékűt. Ha nem lennének elnagyoltak, sebtében oda-vetettek! Ha az olvasónak (vajon csak az etnográfus olvasónak?) nem lenne olyan érzése, hogy *ennyit* én is tudok a régi cselédlakásokról, az aratásról, a lakodalomról...

Akad azért olyan pályázó is, akit nem „zavartak meg” a szempontok. A szakályi Ékes János – pedig azzal is eldicsekszik, hogy 190 oldalon megírta már faluja történetét – élete nagy sztoriját: az I. világháborút „meséli”. Formailag „másképp”, szándéka szerint azonban ugyanúgy, mintha előszóban mondaná: olyannyira „kalandosan”, hogy végülis mentegetőzik: azért a háború nem volt „majális”. Ami azóta történt, mindarról adatszerűen informál, de nincs róla igazi „története”.

⁸ Bajor Nagy Ernő (szerk.) 1978

Ami „benne van” ennek a kötetnek az élettörténeteiben, nem erény, ami „hiányzik” belőlük, nem hiba. Ugyan miért bírálnám olyan fogalmazványok készítőit, akiknek „*legtöbbje* (a szerkesztő szavaival) *utoljára az elemi iskola padjában tett eleget írásbeli feladatnak*”?

A paraszti emlékiratról mint műfajról szólottam. A műfajról – ha van ilyen. Mert a régi paraszti élet néprajzi-szociológiai tényeiről azért még mindig *A boldog emberből* szerezhetjük a nekünk-is-fontos információkat! Vagy Tamási Árontól, Veres Pétertől, Szabó Páltól. És a mába érő közelmúltról: Csalog Zsolttól.

A „néprajzi dokumentumként” született és napjainkban is születő paraszti emlékiratok *segítség nélkül* nem akarnak esztétikai minőségűvé átlényegülni.

„A bennem élő múltat írtam itt le”

A paraszti emlékiratról

Az életrajzok számon tartják (maga Veres Péter is az „ennek ellenére...” szemérmes büszkeségével emlegette), de írói és gondolkodói teljesítményének megítélésében csak kuriózum értéke lehet a „négy eleminek”. Ha mégis felemlegették: csupán a politikai ellenfelek ostoba gőgje vélhette a parasztot megszégyenítő végső érvek a „tanulatlanságot”. És a lelkenedzők: az őstehetségek ajnározói remélhették a maguk igazolását Veres Péter s minden más „mélyről jött” író, művész unostalan idézett hiányos iskolázottságában. Sokkal egyszerűbb – gondolom – a sajátos esztétikai minőség felfedezése is, ha *természetesnek*: kikerülhetetlen belső szükségletnek s egyszersmind az írói mesterség pontosan felismert feltételének tekintjük az egyéni invencióval párosult autodidakta ismeretszerzést, s nem azt méricskéljük, hogy hátrányt vagy előnyt jelentett-e az igen csekély időtartamú képzés; mássá terebélyesedett volna-e az életmű, ha a garantált felkészülésnek nem kell lezárulnia a balmazújvárosi református népiskolával?

Hadd tegyem azonban hozzá: nemcsak az utólagos – irodalomtörténeti érvényű – véleményalkotásunkban lesz mind kisebb jelentősége Veres Péter (és Szabó Pál, Sinka István) iskolai bizonyítványának. Már akkor is érvénytelen volt, amikor a formai-alaki „szabványtól” igen csak eltérő kézírataik először kerültek a fővárosi redakciókba. Mert: lehetett „parasztkézre” valló az íráskép, és a falusi szatócsboltok kínálta-árulkodó a kéziratpapír, az értő szerkesztő tudta, hogy *írástudók* áhítják a nyilvánosságot. Ha neki kellett volna a magvas gondolatokat és esztétikai minőséget sejtető, de helyesírási hibákkal terhes, döcögős stílusú, központosítás nélküli irományaikból „művet” fabrikálnia, igen-csak kétséges, hogy vállalta volna-e...

Nem jutott volna eszembe Veres Péterrel példálózva az abszurdig sarkítani az írás „mesterségének” és az íróvá válásnak ezt a kínosan gyakorlatias vonatkozását, ha Martonné Homok Erzsébet immáron

sokadik könyvében¹ nem lelek rá éppen az ő szigorúságát, de önzetlen segítőkészségét naiv rajongással részletező „önleplezésre”. Történt pedig, hogy itt-ott már megjelentek a versegi „krónikásasszony” írásai, munkált benne az íróvá válás vágya, amikor segítséget, tanácsot áhítva beóvakodott „Péter bácsihoz”. A legfőbb tanács: előbb tessék megtanulni a helyesírást! És: írjon természetesen; ne használjon olyan szavakat, mondatszerkezeteket, melyek egy versegi parasztasszony szájából idegenül hangzanak! Majd levelezés következett – eléggé szokatlan levelezés: Martonné levelei piros ceruzás javításokkal érkeztek vissza „Péter bácsitól”.

Ne minősítsük elhamarkodottan a „tanítóbácsis” gesztust! Nem biztos, hogy az „íróasszonyt küldött a falu!” őszinte öröme miatt váltalta Veres Péter az iskola-pótló korrepetálást... Azért inkább, mert bosszantotta is, le is fegyverezte a szégyenlősség, suta félszégesség ál-orcájában kopogtató erőszakos és magabiztos nagyralátás. Bosszantotta, mert olyannak kellett magyaráznia a magyarul írás alapszabályait, akinek – úgy látszott – nincsenek „műhelygondjai”: észre sem veszi, hogy nem elegendő a mesélőkedv, a közlésvágy. És lefegyverezte, mert a már-már durva kioktatást is boldogan eltűrő érvényesülni akarás ellen senkinek sincs hatékony ellenszere. Maradt tehát a „legalább megdolgoztatom, ez a fajta úgyis kitapossa magának az áhított sikert” bölcs iróniája.

Önkényesnek tetszhet e különös „írói” kapcsolatnak ilyen olvasata, a családi krónikának a közéleti presztízs-növekedéssel dicsekvő fejzeteiből azonban *logikailag* mintha ez következne. A magas és még magasabb szinten vezetőknél az „egyszerű falusi asszony” írását és helyi kezdeményezéseit elismerő/támogató/segitő gesztusairól, kéréssetten protokollmentes fogadásairól és versegi látogatásairól annyira kitárulkozóan vall Martonné; annyira naivan „leleplező” az ügyintézés nem-hivatalos mechanizmusának: a személyes kapcsolatok keresésének és ápolgatásának az elmesélésében, hogy már-már gyanakszik az olvasó: vajon nem affektált-e ez a nagy naivság. Nem hiszem, hogy affektált lenne, hisz – miközben tévelygés nélkül leli meg a kiskapukat, mellékösvényeket – röstelkedik, lelkipurdalását kesergi: úgy

¹ Martonné Homok Erzsébet 1983; korábbi könyvei: Martonné Homok Erzsébet 1965, 1973, 1976, 1978, 1981

érzi, ez az *egyetlen* cél „szentesíti az eszközt”, *általában* azonban idegen tőle a „célorientált” kapcsolattartás. El kell hinnünk a lelkiismeret-furdalásokat, ha ugyanis tudatosan felmérte volna, hogy a hivatali hierarchia jelentette korlátokat a félszeg rámenősséggel, a „tudatlan parasztasszony létemre hogy is vehettem rá bátorságot!” magatartás túlhangsúlyozásával lehet a legeredményesebben döntögetni, akkor alighanem képtelen lenne hibátlanul eljátszani a „szerepét”. Bármely vezető – ahogy minden ember – végtelenül hálás ugyanis, ha egy arra érdemes valaki módot ad számára nagylelkűsége, kivételes embersége bizonyítására. Egy szorgalmas, nehéz sorsú, vitathatatlanul tehetséges, íróságában is, közéletiségében is ambiciózus, és ráadásul lefegyverzően szerény, szinte már gyámoltalan parasztasszony különösen „érdemes”: méltó a felülről érkező önzetlenségre. De csak addig, amíg valóban az, aminek látszik! Hiszen az érdemtelenre pazarolt vezetői nagylelkűség – ezt minden „nagy ember” fel szokta mérni – presztízsromboló: felkelti az érdek-összefonódások gyanúját...

Vagyis: Martonné írói-közéleti sikereinek az a titka, hogy ösztönösen ugyan, de következetesen *végigélte* – nem eljátszotta – az újmódi parasztíróra ráosztott szerepet. Ezért érzem szimbolikus érvényűnek a kikényszerített Veres Péter-i gesztust, s tovább: azt is, hogy („jőlelkű” vezetők sugalmazására) egyes szocialista brigádok tagjai máig társadalmi munkában gépelik „nyomdakészre” az iskolai füzetekbe írt sorait, mivel a kiadók a sokadik könyv esetében már nem akarták vállalni a kézirat-fogalmazvány gondozását.

Ha szimbolikus érvényű a *Családi krónika*-ba foglalt karriertörténet, azért az, mert az utóbbi években-évtizedekben az olvasóhoz eljutott paraszt-önéletrajzok, naiv emlékiratok *mindegyike* a könyvcsinálásban jártas patrónusok és a hiányosan iskolázott, a betűvetés görcsét őszintén bevalló „írók” egyoldalú segítségben megnyilvánuló szövetségének, együttműködésének a gyümölcse. A könyv fentebb idézett részleteinek általános érvényét az sem csökkenti, ha számon tartjuk: Martonné Homok Erzsébet a ritka kivétel. Nem a kimagasló esztétikai minőség okán! Azért inkább, mert nemcsak a küzdelmes parasztsorsot, de az önmegvalósítás gyönyörűségét számára meghozó írórsort is elmesélheti, nem kell egykönyves emlékiratírónak maradnia, mint sorsosai legtöbbször. És azért is kivétel, mert a „csendestársak” (a felfedezők, egyszersmind a stilizálás-javítás elkerülhetetlen munkálatait

elvégzők) *helyett* nyíltan kifecsegi a parasztíróvá válás mindeddig szemérmesen elhallgatott-takargatott titkait: a lappangó közlésvágy, az emlékhagyás szándéka és a társadalmilag igényelt információk könyvvé formálódásának bonyolult egybefonódását, a véletlenektől meghatározott intézményesülését.

Elhallgatott titkok? Idős Váci Mihályné *analfabétának* jellemzi magát emlékiratában.² Ha fel is fedezhető ebben az önjellemzésben némi önirónia, a vágyait és a teljesítményeit hatásosan ellenpontoszó tudatos önkisebbités, ha a célratörően egyszerű, mégis az érzelmi hullámlás – az apró örömök, nagy gondok, embert próbáló sorscsapások kiváltotta gyakori hangulatváltás – pontos kifejezésére alkalmas elbeszélői stílus cáfolni látszik is az „analfabetizmust”, nem lehet kétséges, hogy az alig fél éves iskoláztatása a betűk megtanulására is alig-alig lehetett elegendő. Ennek ellenére a kiadó nem érezte szükségét, hogy az olvasót beavassa a titokba, tehát csak találgathatok: vajon az időskori autodidakta tudásszerzés fényes eredménye-e, ha úgy érzékelem: sehol sem bicsaklik meg a szóbeliségben csiszolódott elbeszélő modor az „irodalmi mű” jelentette más közegben? Vagy ez esetben is egy kivételesen invenciózus és önzetlen szerkesztő fedezte fel a valóban fél-analfabéta vallomástevő fogalmazványában az irodalmi művé formálás páratlan lehetőségét?

A gyermekkorát és ifjúkorát (ezzel együtt a sem nem város, sem nem falu Orosháza és tanyavilága 20. század eleji szokásrendjét) ráérős nekifejejtkezéssel mesélő Csizmadia Imre előtt, a hat elemít elvégezvén, felcsillant a továbbtanulás halvány reménye.³ Hetvenedik életében túl csöndes beletörődéssel nyugtazza ezt az azonnal köddé foszló „mi lett volna, ha” alternatívát: „...ha azok a pisztolylövések azon a napon el nem dördültek volna Szarajevóban, akkor Szarajevótól messze, Nagymagyarország kellős közepén, a Vásárhelyi Pusztán egy parasztfiú életpályája egészen másképpen alakult volna.” Nincs siránkozó, magát sajnáltató szava a „másképpen” tragikus ellehetetlenüléséről; nem a világtörténelmi háttér és az egyéni lét összefonódásának abszurditásában bujkáló, keserűen bölcs humor oldja fel most, utólag a csillapíthatatlan csalódottság-érzést. Már az így felidézett események idején

² Váci Mihályné, Idős 1981

³ Csizmadia Imre 1982

megbékélt a megváltoztathatatlannal, és számvetést készítvén inkább büszkélkedik: az ismeretszerzés mellékösvényein viszont következetesen végigment! Rendszeresen és szenvedélyesen olvasott, könyvet-újságot vásárolt az apa hősi halála után felnőtt munkára (nemcsak napi robotra, egy középparaszti gazdaság rentabilitást mérlegelő szervezésére-irányítására is!) rákényszerülő suttyó legény, s mert könyvei és naplószerű feljegyzései megőrződtek, cím szerint is fel tudja idézni az akkori betűhségét csillapító helyi kínálatot. Elszomorítóan vegyes értékű volt ez a kínálat, s aki a paraszti kultúra öntörvényűségét érték-kategóriává fetisizálja, nem is fogja megérteni: miért jelentettek számára eszméltető élményt azok az (innen nézvést!) silány olvasmányok, s ugyanígy az éppen divatos magyar nóták, slágerek, kuplék, melyeknek ehhez az „öntörvényű” világhoz végképp, viszont az „irodalomhoz”, a „magas kultúrához” sincs közük.

Csizmadia ösztönös tájékozódásának a „példatára” végül is az akkor és ott egyedül lehetséges „mellékösvény” kiúttalanságának felismerésére eszmélteti az olvasót. Arra tudniillik, hogy az önképzés lázas igyekezete, a literátus hajlandóság önmagában vajmi keveset ér; magasba lendítő ereje semmiképpen sincs. Arra elegendő csupán, hogy a hajdanvolt parasztit: a hagyományt, és a kispolgárit: a korszerűnek manipuláltat valahogyan összebékítse magában a többre vágyó egyén. Ne kelljen megszenvednie, ha mezővárosi parasztpolgár létére napon-ta szembetalálkozik egy újmódi kihívással – azzal tudniillik, hogy a tanyán is, a városi kaszinóban is közlekedni kényszerül. Sajátjává kell tehát lényegítenie a látszólag összeegyeztethetetlen értékrendszereket.⁴

Ha az orosházi parasztleány sorsszerűen beletévedt ebbe a bizonyos zsákutcába, megmagyarázhatatlannak tetszhet, hogy öregkorában viszont lelkesen idézett irodalmi eszményeitől független, összetéveszthetetlenül „paraszti” emlékirattá tudta formálni életpasztalatait. Mert: paraszti ez az emlékirat, s nemcsak az egyéni sors és tájékozódás fentebb emlegetett különösségeinek jóval kisebb részaránya, az Oroszházára, illetve a Vásárhelyi-pusztára általa jellemzőnek gondolt paraszti normák, szertartás-rendek, szokásszerű cselekvési, munkavégzési mechanizmusok tudatosan hangsúlyos bemutatása, a visszahozha-

⁴ Csizmadia Imre önművelésének mintaszerű elemzését Flórián Mária (2009) végezte el.

tatlanul a múltba süllyedt életformáról való tanúságtétel szándékának vissza-visszatérő deklarációja miatt. Főképpen azért, mert – akarja, nem akarja – csak a paraszti elbeszélő modor diktálta logikát, nem a regény-struktúrát leképező önéletírások elleshető-megtanulható modelljeit követve szervezte műegésszé élete tényeit és társadalmi, technológiai tapasztalatait, a praktikum és misztika egybefonódásából emléké kövesülő ceremóniákat, szentenciákat, „igaz” történeteket: látens anekdotákat, novellákat, érdekes (mert cselekvésirányító szentenciákat is intonáló) eseteket-helyzetet – a szóbeliségben csiszolódott, egymáshoz mérten azonban igen vegyes értékű epikus miniatűröket – sorakoztat egymás mellé. Mindegyiket az „ilyen az élet!” tanulsága okán. Életidejének változásait mintegy illusztrálja a mozaikok laza fűzésével, ezek az „illusztrációk” viszont nem valamiféle egységessé kristályosított bölcséleti tételt akarnak igazolni. Ha mégis, inkább közösségiek – a parasztélet normái – ezek a „bölcsességek” a múlt időről, az ember és a munka, az egyén és a közösség viszonyáról. Vagyis: Csizmadiának, mint minden paraszt-elbeszélőnek, a tanúságtétel a szándéka, élete „tanulmányának” koncepcionális egységét mégsem akarja, s nyilván nem is tudja megteremteni. Tapasztalatai, ha életbölcsességgé, önmagukban, hordozó anyaguktól: a sztoriktól függetlenül eléggé szimpla általánosságokká egyszerűsödnek: „tovatűnt a gyermekkorom s közben a parasztvilág is megváltozott körülöttem, a maiak már elképzelni sem tudják, hogy éltünk egykor”, vagy: „szép rend, megnyugtató harmónia éltette a parasztvilágot, az idő azonban kifordult a sarkaiból: feltorlódott a rendetlenség, belekényszerítván az embert a különös helyzetekbe, a már-már hihetetlen, mégis megtörtént tragédiákba-komédiákba”.

Megmagyarázhatatlannak tetszhet – mondtam – a kispolgári kultúra eszményeivel való találkozás *ellenére* született jellegzetesen paraszti emlékirat, pedig éppen a találkozás, az „itt is, ott is otthonosság” megélése a legfőbb értéke ennek az élettörténeti elbeszélésnek. Hozzátehetem: ez esetben van szerencsém tudni, hogy a könyvvé formálódás bonyolult folyamatában közreműködők kezén sikkadt el és változott az olvasót zavarba ejtő „titokká” a kézenfekvő magyarázat. Miért ne tudatosíthatnánk, hogy Csizmadia Imre írói teljesítménye – lett legyen egyébként bármennyire invenciózus a szóbeliségben született sztorik irodalmi igényű „novellákká”, „anekdotákká” transzponálásában, e sztorik szociológiai, néprajzi érdekű információkkal való feldú-

sításában – aligha értelmezhető az orosházi múzeumigazgató, Nagy Gyula inspiráló szerepének ismerete nélkül? Gyanítom, hogy a *paraszi* emlékiratnak mint műfajnak az „előhívásában” is, a hagyományos életformáról szóló, a néprajzi elemzésekhez „nyersanyagot” szolgáltató információk önértékének tudatosításában is már-már „társ-szerzői” szerepe volt az Orosháza és a Vásárhelyi-pusztai etnográfiaját monográfiák sorában bemutató inspirátornak.⁵ A „társ”-szerep jelentőségét azonban igen-igen félő túlhangsúlyoznom! Olyan gyanúba keveredhet Csizmadia Imre, mintha emlékirata nem „szuverén alkotás” lenne, s olyan gyanúba Nagy Gyula, mintha kiváló „médiumnak” tekintette volna az átlagosnál jobb íráskészséggel s nagyobb közlésvágygal rendelkező „adatközlőjét”. Az igaztalan gyanút vajon oszlatja-e, ha tudatosítom: a parasztíró – minden parasztíró! – sajátjának tudja ugyan minden leírt, s számára átláthatatlan úton-módon „igazi könyv-vé” egybeálló sorát, öntudatosan elutasítja az élettények-tapasztalatok hamisítására, akár csak kozmetikázására biztató segítséget, mégsem születhetne meg a paraszti emlékirat a parasztság-tudomány bejelentette igény, s különösen nem a könyvcsinálásban megnyilvánuló hatékony segítség nélkül.

A néprajzi kutatás által képviselt (valljuk be: eléggé eklektikus) parasztság-szemléletből levezethető igény természetesen nemcsak a Nagy Gyulához hasonló megszállottak önzetlen buzgalma: az irányító, a konzulens, a bátorító-lelkésítő „tanult ember” szerepének névtelen vállalása formájában volt jelen az utóbbi évtizedekben majd minden paraszti emlékirat megszületésében. Legyen bár személytelen, az évente meghirdetett „néprajzi gyűjtőpályázatok” egy szaktudomány művelőinek érdeklődéséről, no meg az írásműve formált tanúságtétellel hasznosíthatóságáról győzik meg a „potenciális írókat” is, a bármi áron, bármi módon kiválni-feltűnni vágyókat is. Az érzékelt, tudatosított, egyszersmind félreértett igény következménye, hogy a potenciális írók, az iskolázatlanul is művészek ambíciói ráterelődnek egy mellékvágányra: hálásnak kell lenniük a néprajzi „adatokra” érzékeny, az esztétikai minőségre viszont érzéketlen figyelem méltányoló gesztusaiért. A kiválni-feltűnni vágyók pedig – az előbbiekkal azonos szempontok szerint értékeltetvén – tömeges jelenlétükkel és az „elvárások” szolgálai

⁵ Lásd Nagy Gyula 1963, 1968, 1975; Nagy Gyula (szerk.) 1965

teljesítésével észrevétlenül devalválják, valamikori néprajzi monográfiák nyersanyagává, adattárává silányítják a „parasztirodalom”, a „nativ emlékirat-irodalom” egészét.

Tetszetős paradoxonnak tetszik, mégis így igaz: éppen egy vitathatatlanul esztétikai érvényességű paraszti emlékiratban találtam meg a szaktudományos igény és értékelés műfajt is, személyiséget is deformáló hatásának legbeszédesebb bizonyítékát. Amikor Gémes Eszter szívszorító vallomását olvastam az asszonyi kiszolgáltatottságról, a személyiség megőrzésének próbatételeiről,⁶ elfelejttem a magam etnográfusi szak-szempontjait. Nem vettem észre, hogy a szövegből a Szeged környéki tanyavilág népéletére vonatkozó, soha nem hallott „adatokat” lehetne kihüvelyezni. És nem tolakodott elő az okvetetlenkedő kérdés sem: vajon szükség volt-e szöveggondozókra, s ha igen, milyen mértékben kellett beleavatkozniuk a hiányosan iskolázott asszony kéziratába. Elragadott az *irodalom*! Gémes Eszter ugyanis ezt a megtanulhatatlan, iskolai képesítéstől sem befolyásolt csodát műveli, nem „paraszti” emlékiratot ír... Tapasztalatait, emlékezetébe rögzült élményeit személyisége tüzével átlényegíti: a tényközlés és a fikció egymásba játszásával mintegy lebegteti a leghétköznapibb történeteket. A tényközlés: remények építésének és romba dőlésének szüksézávú elbeszélése, a fikció: jellemeket, magatartásformákat, élethelyzeteket megjelenítő párbeszéd.

Írói módszere, ha tudatos lenne, keresetten egyszerűnek minősülne. Emlékeit mondja, az „elbeszélés” mégis alig több kötőanyagból: a leány- és asszonysors jelentette dráma újabb és újabb forrponjtainak kialakulása-feloldódása-újraalakulása lüktet benne. Alig bővített mondatai keményen koppannak, mintha egy szigorú rendező instrukciókat adna, és sietősen közölné a helyszínt, az élethelyzetet és a viselkedés paraszti közösségben normaszzerű szabályait. Önfelelt mesélésre nincs idő; a novellává, anekdotává terebélyesíthető esetek is egyszerű közléssé szikárodznak, csak a nyelvi humorban bujkál némi derű. Vagy: a drámaian jelenetezett életképek anyagává lényegül át a „mese” is. Gémes Eszter ugyanis szikrázó szóváltásokban, pattogó replikákban, szentencia értékű kinyilatkoztatásokban éli újra nemcsak életének sorsfordító eseményeit, de a köznapi találkozásokat, a munkavég-

⁶ Gémes Eszter 1979

zés és a szórakozás ismétlődő alkalmait, az egykorú pletykákra és az utólagos magyarázkodásra-bölcsekedésre okot adó eseteket is. Ha jelenet, a paraszti múlt ismeretanyagát – a tárgyak, a munkafolyamatok, a szokások, a rítusok néprajzosokat érdeklő jellemzőit – mindenki által ismertnek tételezi: nem bocsátkozik részletes magyarázatokba, leírásokba, esetleg a fogalmak szótári jelentését közli. Ami a néprajzi felhasználhatóságot egy szemernyit sem csökkenti; sőt felbecsülhetetlen előny, hogy az „adat” nem a bizonytalan általánosítás szintjén jelenik meg, hanem mindig valamilyen konkrét helyzetben, így társadalmi érvényességének beméréséhez is adottak a koordináták.

Csak az utolsó lapokon bicsaklik meg, s fordul át más minőségbe a drámaként megélt és megidézett asszonyors. Amikor néprajzi pályadolgozatai ilyen-olyan díjazásával, az újságírók érdeklődésével dicsékszik, kicsinyesen, szánni valóan nyugtázzván a néhány száz forintos pénzesutalványokat és a Balástya határán túl ható hírnevet. Előbújik az ösztönös művész is csak parasztíró-csodabogárként elfogadó közfelfogásunk teremtménye: a rendszeres pályázó! Aki aligha érti, ki miért dicsér vagy fanyalog, ha spirálfüzetbe írt pályamunkát kell minősítenie... Természetesen ez is az egyszeri élet része, nincs mit titkolni rajta. De, sajnos, olyan látszat keletkezik – nyilván hiszi is Gémes Eszter, hogy így igaz – mintha ezek a csip-csup sikerek a beteljesülést, a visszamenőleges érvényű elégtételt, az életküzdelmekért a díjat jelentnék. Mintha mindeddig csak a „tanult emberek” elismerése-biztatása hiányzott volna a boldogságához.

Az iskolázatlan parasztemberek-parasztasszonyok könyveit dokumentumértékük miatt szokták megjelentetni a kiadók. Nem tudom, hogy a legjellemzőbbeket, legfontosabbakat-e. Törvényszerűen azokat, melyeknek a felfedezésére, majd kozmetikázására önzetlenül vállalkozik egy (vagy számontarthatatlanul sok...) „írástudó”. Nem tudom tehát, hogy a vallomásos *irodalom* és a még-nem-irodalom *paraszti emlékirat* határmezsgyéjén tallózva jellemző tendenciákat vázoltam-e fel, vagy alkalmi kiadványokhoz fűztem alkalmi töprengéseket.

Akár így, akár úgy: a paraszti emlékiratokban nemcsak a dokumentum, az irodalom is benne rejlik.

Csizmadia Imre: Pirkadattól delelőig

(*Magvető, Budapest, 1982, 578 lap*)

Az Orosháza és tanyavilága jelentette gazdasági, társadalmi és kulturális egységet – Darvas József írói szociográfiáinak (nemkülönbön: önéletrajzi ihletésű szépprózájának) és Nagy Gyula szívós következetességgel kimunkált monográfiáinak, szervezői-szerkesztői érdemeként elkészült tanulmányköteteknek köszönhetően – az egyik legalaposabban kutatott alföldi mezővárosként tartjuk számon. Mégsem indokolt eleve kétkedéssel-gyanakvással fogadnunk ezt a terjedelmes (még így is az 1920-as évek elejével lezáruló!)¹ paraszti önéletírást csak azért, mert e rangjuk szerint becsült írói-tudósi teljesítmények ismeretében úgy tetszik: „mindent tudunk” a „legnagyobb magyar falu” és a „Vásárhelyi-pusztá” paraszti társadalmáról, gazdálkodásáról. Akkor sem indokolt az előzetes fenntartás, ha azt is hozzáteszem: Csizmadia Imre munkája aligha tételezhető gondolatilag, szemléletileg függetlennek az elmúlt évtizedek szak- és szépirodalmában kialakult Orosháza-képtől. Hiszen a 70. életévén túl „könyv” írásának nekikezdő nyugdíjas téesz-tag és az etnográfus múzeumigazgató már ezt megelőzően „munkatársak” voltak, a kézirat készülése idején pedig Csizmadia volt a legszorgalmasabb tagja a Nagy Gyula szervezte-irányította „paraszti önéletíró körnek”²

Tekintsük inkább kivételes szerencsének, hogy végre lehetőségünk adódott *ugyanazokat* az Orosházán jellemző volt szociológiai és néprajzi tényeket különböző – forráskritikai értelemben is jól megkülönböztethető – nézőpontokból megfigyelni, így remélvén megtalálni a paraszti emlékiratnak (ha úgy jobban tetszik: a „naiv önéletrajzi regénynek”) néhány műfaji jellemzőjét is. Vagyis megkísérrelhetjük Dar-

¹ Utóbb az emlékirat második kötete is megjelent: Csizmadia Imre 1987

² Lásd erről: Nagy Gyula 1977, 1978, 1983; utólagos értékelés a paraszti önéletíró köréről: Bárdos Zsuzsa 2004

vas József politikai indulatokkal átszőtt, ezzel az érzelmi-értelmi háttérrel együtt *általános érvényűvé* transzponált konkrét helyzetjelentéseit és Nagy Gyulának a „parasztlektorokkal” ellenőriztetett *néprajzi általánosításait* tüzetesen hozzámérni az emberi emlékezet, a paraszti ítélőképeség és íráskészség által kijelölt nagyon is konkrét dimenzióhoz.³

Az ilyen igényű elemzést természetesen kinek-kinek saját magának kell majd elvégeznie; a recenzió terjedelmi korlátai csak néhány ötlet megfogalmazását engedik meg.

Csizmadia Imre emlékezete egészen rendkívüli! Ha nem árulná el, hogy tizenéves korától feljegyzéseket készített, megőrizte a kalendáriumokat, újságokat, könyveket, már-már tetszetős fikciónak (vagy levéltári bűvárkodás eredményének) gyanítanánk a gyermekkorában-ifjúkorában történt események dátumának, a gazdálkodás mennyiségi és minőségi mutatóinak vagy az 1910-es évek olvasmányélményeinek megannyi konkrétumát. Egy etnográfus szempontjából azonban nemcsak *önértékük* miatt van kivételes jelentősége ezeknek a szokatlan magabiztossággal közölt adalékoknak. Főképp azért van, mert az emlékező gyakran maga is hozzáméri az egyedi adatokat a középparaszti életvitelt meghatározó „normákhoz”, máskor a különlegeset, a „normától” való szükségszerű eltérést az élettények rendkívüliségének aprólékos-gondos ismertetése miatt szándéktalanul is „felfedeztet” az olvasójával. Nem „általánosít” tehát a szó szokványos értelmében az emlékező, amikor általános érvényű(nek tetsző) szociológiai és néprajzi információkkal egybeszervezi a „csak velem történt” tartalmú epizódokat, hanem „normává” egyszerűsített bonyolult viszonyrendszerben keresteti meg az olvasójával a szélsőségesen egyedi élményeinek a helyét-jelentőségét. Korántsem biztos, hogy a viszonyításoknak a koordinátái azonosak a néprajzi (és szociológiai) leírásokban megörökített „közösségi normákkal”: az általánosan ismertnek, szokásosnak tételezett cselekvési és gondolkodási mechanizmusokkal. Legalább ilyen mértékben normateremtő volt a személyes képességek felismeréséből (vagy félreismeréséből, téves értelmezéséből) kikristályosodó családi és személyes életstratégia, a kényszerhelyzetek sorozata által kikényszerített megalkuvás vagy dacos kivagyiság, a „mikro” és

³ Lásd még: Szilágyi Miklós 2003b

a „makro” társadalmi közeg elvárásai-parancsai elkerülhetetlen szembeállításának lehetősége, egyben kényszere. Ha részleteiben is fel tudjuk mérni Csizmadia Imre emlékiratában az egyéni tájékozódásnak, értékítéletnek ezt az „egyéni közösségi” normarendszerét, bizonyosan közelebb fogunk jutni az atipikus(nak látszó) népeleti jelenségek értelmezéséhez is.

Csizmadia élete és műveltsége semmiképp sem tekinthető „tipikusan parasztinak”, de mert értékrendjének szigorú belső logikája van, minden „rendkívüli”, „szokatlan” jellemző beleszerveződik a „mezővárosi paraszt” fogalmával leírható kulturális- és életminőségbe. Nyilván ennek a következménye, hogy ez a „literátus” hajlamú és szervezőképességgel megáldott parasztlegény magabiztos természetességgel közlekedik a hagyományos „parasztkultúra” és a polgári-kispolgári kultúra határmezsgyéjén, anélkül, hogy magatartása deviánsnak minősülne a saját társadalmi közegében. Otthon van a tanyai mulatságokon, a szertartásos ünnepeken, de az orosházi kaszinóban is; éppúgy magáévá lényegíti a „mindennapok folklórtudását” (nemcsak a tradicionális „népit”, de a magyar nótát, a kuplét is!), mint a nyomtatott szót: szépirodalmat, ponyvát, napi sajtót – válogatás nélkül... De: egy lassan mégiscsak urbanizálódó mezővárosban ugyan miért az elit-kultúra értékrendje, folklórfelfogása szerint szelektáljon egy parasztlegény?

Az etnográfus olvasó főleg a szövegnek erre a *nem tudatos* rétegére figyel érzékenyen, ha az egyén és a közösség viszonyát értelmezi, a parasztkultúra történelmi meghatározottságát megérteni szeretné. Hadd figyelmeztessen azonban: Csizmadia Imre könyve elsősorban élményt nyújtó olvasmány, mert szépíróra valló tudatossággal és ösztönös leleménnyel szervezte „nagyepikává” személyes élményeit. Önmagukban is lekerekített novellák, anekdoták, érdekes-tanulságos esetleírások, életképek láncolatából szövődött az „életregény”, s ebben nincs semmi rendkívüli: a legtöbb paraszti emlékiratíró csak így tudja nagyepikai „műegésszé” szerkeszteni az élőbeszéd által megteremtett „folklór-miniatűröket”. Ami íróra valló lelemény: Csizmadiánál következetesen – tehát tudatosságról árulkodóan – egy-egy konkrét esemény, életélmény „hívja elő” a szociológiai-néprajzi információkat, az értelmező reflexiókat. Vagyis nem kell félbeszakítania az elbe-

szélést a leírás közbeiktatása kedvéért, nem kell magyaráznia: a sztori és annak értelmezése, a normarendszerhez való hozzámérése egymásért van, egymást erősíti.

Tehát: jó könyv Csizmadia Imre „életregénye”, s nemcsak azért, mert megszívlelendő néprajzi tanulságokat kínál. Olvasmánynak sem akármi: a műfaj egyik reprezentánsa.

Idős Váci Mihályné: Legyen munkátokon áldás

(*Magvető, Budapest, 1981, 159 lap*)

Nem ismerhetem a szerkesztői beavatozás mértékét, de arra sincs okom, hogy azt a paraszti önéletrajzoknál megszokottól lényegesen eltérőnek valószínűsítsem. Alighanem megelégedett a kiadói szerkesztő ez esetben is a helyesírási és nyelvi hibák eltüntetésével, a stílári „átfésülésel”. Csak a szarkasztikusan túlzó önjellemzés eszközeként, a vállalkozása értelmét önkritikusan mérlegelő és a maga teljesítményét fia költőségéhez mérő szerény, de önérzetes öregasszony természetes gesztusaként fogadhatja tehát az olvasó idős Váci Mihálynének a maga „analfabetizmusára” hivatkozó, vissza-visszatérő megjegyzéseit.

A fél évig tartó iskoláztatás valóban írástudatlanságra szánta a gazdasági cselédek között is szokatlan könyörtelenséggel munkára fogott leányt, az analfabetizmusba belesűritett önjellemzés tehát – megismerően öregkori írói teljesítményét – akár szimbóluma is lehetne küzdelmes életének. Minden tétével: a napi robot vállalásával, még inkább kétes kimenetelű vállalkozásaival, leányként is, asszonyként is a társadalmi státusa által kijelölt helyzete és az egyéni képességeket, a felismert lehetőségeket artikuláló életstratégiája ellentétét akarta feloldani. Újra meg újra többnek akart látszani, mint amilyennek az apja bűne miatt cseléd- (már-már lumpen-) sorba kényszerült családját Nyíregyháza paraszti társadalma a maga értékrendje szerint megítélte. És arra volt büszke (s arra büszke utólag is), hogy a társadalmi környezet méltányolta, becsülte kivételes szorgalmát, nem minősítette elítélendő nagyravágyásnak vállalkozásait: a paraszti közösség értette a tetteivel felmutatott gesztust.

Nem tudok olyan paraszti önéletírásról, melyben ennyire elemenári erejű lenne az uradalmi majorok cselédeinek kiszolgáltatottsá-

ga, a mezővárosi peremhelyzetben tengődők létbizonytalansága, s egyszerűsége e létállapotnak öntudatos tagadása. Együtt látjuk – ez idős Váci Mihályné emlékiratának legfőbb néprajzi tanulsága – egy társadalmi létállapot kilátástalanságát (ha lehet, még reménytelenebbül sorsszerűnek, mint amilyenek a két világháború közötti írói szociográfiák láttatták!), és a munkában, a szerzésben és a felkínálkozó kulturális lehetőségekben mégiscsak utat kereső egyéni értékrendet. Ha az egyszerűen túlmutató érvényességet tulajdonítunk ennek a fiai emberré és művésszé nevelésében értelmét megelő élet történetnek és az élette nyeket értelmező-magyarázó szociológiai és néprajzi értékű „adatoknak”, elsősorban azért tulajdoníthatunk, mert a szélsőségesen esetleges, az atipikusait is el tudjuk helyezni a társadalmi valóság és az egyéni aspirációk bonyolult viszonyrendszerében.

Az etnográfus és a folklorista természetesen felfedezheti egy sor információt néprajzi „önértékét”, s cédulájára jegyzi, például, hogy Nyíregyházán a vőlegényes háznál addig nem engedték be az új asszonyt, míg nem hozták a kenyeret s a kalácsot, és kristálycukorral kevert búzát szórtak az ifjú párra. Abban azonban beidegzett előítéleteire hallgatva alighanem atipikusait gyanít bárki etnográfus, ha egy nincstelen leány „*egypár tortát meg süteményeket... diós és mákos bejglit*” süt a lakodalma; és végképp nem tud mit kezdeni a kispolgári ízlésről árulkodó néprajzi információk „önértékével”. Egy cselédlány – így tudjuk – *nem szokott bér munkában „a búbos kemencére... tájakat, libapásztorokat, virágos mezőket” pingálni, vagy „konyhagarnitúrát, női dolgokat, madériát, cakkozott dolgokat” hímezni, művirágkészítéssel bajlani.*

Nem a szokványos néprajzi adatok bősége miatt ajánlom tehát ezt a kis könyvet az etnográfusok és folkloristák figyelmébe, hanem azért, mert kiváló alkalmat kínál az összeegyeztethetetlennek vélt paraszti-parasztmunkási értékrendek elemzésére: a társadalmi helyzetből meg nem érthető atipikus néprajzi adatoknak egy bonyolult viszonyrendszerben való értelmezési lehetőségére.

Csonka Mihály élete és világképe

(Szerkesztette Romsics Ignác,
Osiris, Budapest, 2009, 322 lap, 56 kép)

Amikor egy-egy paraszti emlékirat/önéletrajz megjelenik, újra meg újra meg szokott fogalmazódni (az amúgy eléggé nehezen definiálható...) műnem/műfaj minéműségét megismerni remélő etnográfusban/folkloristában: vajon befolyásolták-e, s ha igen, milyen mértékben a paraszti létformáról vallomást tevőt az írásra késztetésében közreműködő ismert vagy ismeretlen írástudók (azaz: írók-újságírók vagy történészek, etnográfusok, szociológusok) „szakszempontjai”. És vajon milyen mértékben módosítottak a néhány „nyers kézirat” ismeretében úgy-ahogy megfogalmazott műfaji jellemzőkön a könyvvé formálást, a közzétételt lehetővé tevők/kieszközlők: az olvasó érdekeire hivatkozva az eredeti szövegbe „belejavító” neves és névtelen szerkesztők. Az ilyen töprengő kérdések azért indokoltak, mert az elmúlt évtizedekben a „naiv emlékiratok” közlését vállaló, nagyobb részt „szépirodalmi” igényű kiadók gyakorlatában közel sem alakult ki a kisebb-nagyobb fenntartásokkal, de még „szövegűnek” tekinthető közlési forma. Ráadásul – az esetek többségében – a kiadói gyakorlat homályba szokta burkolni: a „szöveggondozás” eufemizmusával gondosan betakar-gatja a szerkesztői közreműködésnek a helyesírási és stiláris javítgatást meghaladó, olykor még a „cenzori” szerepkört is (kényszerűen vagy a szerző érdekében) vállaló mértékét és olykor a „hamisítással” határos tényleges jelentőségét!

A kiskunhalasi parasztagazdának, Csonka Mihálynak (1875–1964) döntően az 1950-es években, az unokaöccs Nagy Czirok László (1883–1970) kiskunhalasi néprajzkutató folyamatos biztatásának hatására keletkezett, s most a történész-akadémikus Romsics Ignác szerkesztésében megjelent emlékirata esetében sokkal kevésbé indokoltak az ilyen kérdéseink, mint voltak a korábbi hasonló kötetek esetében – mint

amilyen például Berényi Andrásné Nagy Rozáliáé,¹ Gémes Eszteré,² Vankóné Dudás Julóé,³ idős Váci Mihálynéé,⁴ Kocsis Rózsié,⁵ Tamási Gáspáré,⁶ Gáspár Simon Antalé,⁷ Lőrincz Imréné,⁸ Csizmadia Imréné,⁹ vagy Repka Jánosé¹⁰ volt az 1970–1980-as években. (Az ő nevük egyébként az amúgy kellően körültekintő szerkesztői utószóban nem említődik – inkább a Nagy Olga és a Csalog Zsolt által „irodalmiasított” élettörténeti szövegek jelentették a szerkesztő számára a „referenciát”).

Elsősorban azért nem indokoltak az etnográfusok/folkloristák hezitáló kérdései, mert Romsics Ignác egyértelművé tette a szerkesztői utószóban a maga már-már „társszerzői” szerepét! Nemcsak a központozást, a helyesírást és egyéb nyelvi hibákat javította (ami bármely paraszti emlékirat esetében „természetes”: Csonka is csak négy elemi végzett). Miközben érintetlenül hagyta a szókészletet és a gondolatfűzés logikáját, a Néprajzi Múzeum Etnológiai Adattárában és a kiskunhalasi Thorma János Múzeumban összesen 21+28 őrzési egységbe besorolt közel 3000 oldalnyi, s igen vegyes tartalmú és színvonalú szövegkorpuszt, a „potenciális olvasók” érdekeire hivatkozva („*néhány nyelvészen és esetleg nyelvpszichológuson kívül [...] a betűhív közlés többé vagy kevésbé mindenkit riasztott volna*”) a saját szempontjai szerint a szerkesztő számottevően szelektálta és újrastrukturálta. Az eredeti szerzői szándék szerint is „élettörténeti” – tehát a kronológia rendje szerint szervezett – elbeszélésbe (mely legelőbb: 1949 és 1951 keletkezett) beillesztette a későbbi önkéntes néprajzi gyűjtői pályadolgozatok tartalmilag oda illő, de részletesebb-pontosabb-kifejezőbb elbeszélés-egységeit.

¹ Berényi Andrásné 1975

² Gémes Eszter 1979

³ Dudás Julianna, Vankóné 1983

⁴ Váci Mihályné, Idős 1981

⁵ Kocsis Rózsi 1988

⁶ Tamási Gáspár 1983

⁷ Gáspár Simon Antal 1986

⁸ Lőrincz Imre 1986

⁹ Csizmadia Imre 1982, 1987

¹⁰ Repka János 1989

Ha sok más hasonló „paraszi emlékirat” ismeretében, azokhoz folyamatosan hasonlítgatva olvassuk Csonka Mihály élettörténeti valloását, legelőször a nagyfokú „hasonlóság” tűnik fel. Csonka is akkor van igazán elemében, amikor „kalandokról” (elsősorban a háborúról-hadifogságról) *mesélhet*, és sokkalta bizonytalanabban: az etnográfus olvasó számára nem mindig egyértelműen fogalmaz, amikor a közösség által szentesített, a hagyomány által diktált cselekvési mechanizmusok, magatartási-viselkedési automatizmusok és az eseti cselekvések, megvalósítható vagy megvalósíthatatlan egyéni tervek egybeesését vagy konfliktusát kellene szemléltetnie. Amiben viszont kevésbé hasonlít az „átlagos” paraszi emlékiratra, az Csonka Mihálynak a viláértelmező bölcselkedésre való kivételes hajlama. Aminek háttérében bizonyosan ott vannak szelektálatlan és igencsak eklektikus olvasmányélményei, ám ott van az elsősorban az alföldi reformátusokra jellemző volt „kollektív bölcselkedés” másutt is hallott-tapasztalt számos eleme.

Csonka Mihály „világképéről”, különösen annak a halasi/kiskunsági/Duna-Tisza közí, pláne a magyar parasztság egészére általánosítható jellemzőiről azonban igencsak kockázatos lenne ennél többet mondani. Hisz végülis nem tudhatjuk, hogy mennyire dúsult fel „nekünk (azaz: etnográfusoknak/folkloristáknak) fontos” információkkal: tényszerű adatokkal és a korszakra, a társadalmi létállapotr, a Duna-Tisza közí „homokhátság” parasztságára jellemző volt alig-formalizálható gesztusokkal a halasi Csonka Mihály élettörténeti elbeszélése. A szerkesztő mindenestre arra törekedett, hogy a „személyes vallomás” tartalmú részleteket emelje be a szövegbe, inkább a hallomásokon alapuló és általánosító igényű „bölcselkedő” részleteket mellőzte. Illetve milyen „nekünk talán fontos lehetne” szövegegységek estek áldozatául a szerkesztő kényszerű szelektációjának. Az „*olvasott vagy hallott meséket, anekdotákat, vicceket, találós kérdéseket, dalokat és különböző rigmusokat*” például, mint írja, következetesen kihagyta a könyv szövegéből. Szerencsére bárki filológus számára, aki rigorózan a „teljes hitelességet” kéri számon egy paraszi emlékirat sajtó alá rendezőjén, utólag (ha nem is könnyen...) ellenőrizhető lesz a szerkesztői munka mértéke és minősége. Az egyes szerkezeti egységek végén ugyanis közli a szerkesztő (azon túl, hogy a történeti jellegű adatokat lábjegyzetben hitelesíti vagy korrigálja) azoknak a közgyűjteménybe ke-

rült szövegegységeknek (pályadolgozatoknak és egyéb önálló címmel megjelölt írásműveknek) a leltári számát, melyekből az adott fejezetet megszerkesztette. Így teremtvén meg az „eredeti” és az „újrastrukturált”, könyvvé formált szövegkorpusz összehasonlítási lehetőségét.

A recenzens megvallja ugyan, hogy nem élt az ellenőrzésnek ezzel a felkínált lehetőségével, azt mégis a kíváncsú példakövetés szükségességére figyelmeztetve állapítja meg: eddig még nem tapasztalta ezt az „átlagolvasó” és a filológiai pontosságra/hitelességre érzékeny „szakember-olvasó” igényére egyaránt tekintettel lévő, valóban a lehető legkorrektebb szerkesztői eljárást! Mely (bár akaratlanul) segít leleplezni jónéhány korábbi „naiv emlékirat” szerkesztőjének inkorrekt gyakorlatát is...

Néhány pszeudó- emlékirat mint néprajzi forrás

A saját kezű leírás nem teszi hitelesebbé, „íródeák” igénybe vétele nem távolítja el végletesen a vallomástevőtől, nem változtatja szükségyszerűen hamissá, kimódoltta a többszörös áttétel után könyvvé formálódott szöveget. De: forrásként való felhasználásakor illik tudnia az etnográfusnak, hogy kinek a „szűrője” tette élesebbé, avagy homályosabbá azt a képet, melyet xy parasztember láttatni akart.

Ahogy egy-egy paraszti – megnevezett, avagy névtelen – „közreműködőt” önvallomásra készítő szépíró szuverén alkotásaként kezelt *pszeudó- emlékirat* is felhasználható néprajzi forrásként, ám nem azért, mert „valaki” elmondja benne az életét. Azért inkább, mert jó író formálta meg mindazt, amit csak egy parasztember tudhat az életéről és a kétkezi munkáról. Hogy ehhez „csak” egyetlen parasztember emlékeit használta forrásul vagy tudásának teljessége belesűrűsödött a műbe, korántsem döntő kérdés.

Abból célszerű kiindulunk, hogy a *beszéltetés* tényéből lehetetlen az *elbeszélő* képviselte „hitelességre” következtetni. Hiszen a vallomást tevő irodalmi alak, ha volt is élő modellje, egészében vagy meghatározó jelentőségű részleteiben írói fikció, az egyes szám első személyű elbeszélés pedig (nemcsak paraszthősök esetében!) eléggé közkeletű narrációs technika is lehet. A legismertebb példára utalva: ha megismer-nénk a magosligeti Papp Mihály életrajzában elmondott, Móricz Zsigmond által lejegyzett élettörténetét, a „boldog embert” továbbra is Joó Györgynek kellene neveznünk! Általa: megkonstruált sorsával és szóhasználatával-mondatfűzésével fejeződik ki az írói világlátás, paraszt-ság-felfogás, a trianoni országvesztés okozta nem csituló személyes, ám magyarság-méretű fájdalom, s bizonyosan szebben, igazabban, félreérthetlenebbül, mintha a Papp Mihállyal folytatott beszélgetések „jegyzőkönyvét” tette volna közzé az író.¹

¹ V. ö. Móricz Zsigmond 1935

Nincsenek róla információim, hogy a Tímár Máté által „megteremtett” Majoros Ádámnak volt-e Endrődön, a 19. század utolsó évtizedében született „modellje”.² Az aligha vitatható, hogy *lehetett* olyan társadalmi helyzetű és életsorsú szegényparaszt, akinek személyes „krónikájaként” megidéződhetett egy karakteres és fordulatos élet. Ahogy az sem vitatható, hogy az endrődi születésű, paraszt-származék Tímár Máté *hiteles* (néprajzi gyűjtésekkel csak részben hitelesíthető, egészében mégis hihető!) népeleti adalékok sorát mondatja el „krónikásával”, s ezeket az apró, de felettebb jellemző adalékokat csak olyan ember tudhatta, aki benne élt egy alföldi, már-már mezőváros méretű paraszti közösségben. A megidézett „néprajzi tények” tehát *nem* spekulatív módon megkonstruáltak. Akár legszemélyesebb élményeit, ennek részeként Endrőd paraszti népességének „kollektív emlékezetét” mozgósítva teremtette meg az író Majoros Ádám figuráját, s adta a szájába mindazt, amit szülőfalujáról tudott; akár néprajzi gyűjtő módjára rögzítette mindazt, amit *egyetlen* „modellje” el tudott, el akart mondani, a két vaskos kötetet megtöltő szöveg *mégsem* paraszti (akár írásos, akár szóbeli) narrációs technika eredménye. Nem azért elsősorban, mert az agrárproletár-szegényparaszt öntudatnak az a foka, melyet Majoros képvisel, akár azt a gyanút is felkeltheti, hogy a „Viharsarok” parasztjait-parasztmunkásait az író stilizálta az akkori politika által sugalmazottan forradalmias érzelművé és lendületűvé. Fogadjuk el, hogy a parasztmunkások ilyen léthelyzete is, politikai öntudatra ébredése is valóban jellemezte azokat, akik részesei, legalább szimpatizánsai voltak a 19–20. század fordulója agrárszocialista mozgalmainak. Azért minősíthető inkább nem-parasztinak a narráció, mert Majoros Ádám keresetten-kimódoltan „egyéni” – azaz: szépírói – nyelven szövi-szövegeti a maga élettörténetét. Ez a képekben, a szöfűzés rafinált-meghökkenítő fordulataiban szinte tobzódó prózanyelv alkalmasint közelebbi rokonságban van Nyíró Józsefével, Tamási Áronéval, mint a legokosabb, a nyelvileg legigényesebb alföldi parasztemberével. Vagyis: nem egy endrődi szegényparaszt, a *későbbi* Tímár Máté nyelvét beszéli Majoros Ádám.

Csalog Zsolt egy literátus hajlamú (néprajzi gyűjtőpályázatokon is sikeresen szereplő) tiszaroffi (Jász-Nagykun-Szolnok megyei) paraszt-

² Tímár Máté 1958–1960

asszonnyal, Mohácsi (a könyvben Muharos) Bálintnéval folytatott beszélgetéseit rögzítette magnetofonnal, majd szerkesztett ebből a folklórgyűjtés módszerével felvett anyagból „parasztregényt”.³ Ez esetben a tájnyelvet, az élőbeszéd hangsúlyait is érzékeltető ortográfia azt is egyértelművé teszi, hogy a szövegnek nincs köze a paraszti emlékirathoz: csak a *szóbeliségben* szerveződhetett olyanná, amilyen. A függelékként közölt levelek (illetve az 1985-ös második kiadás folklórtanulmány-értékű utószava) pedig arról informálnak, hogy a regénykompozíció az adatgyűjtés módszerétől független – tehát a mű-értelmezéskor a néprajzi tényektől függetlenítendő – írói teljesítmény. Olyan íróé természetesen, aki tudatosan törekedett rá, hogy a *tanyázások* – senki által nem irányított, ám az alkalmi téma, hangulat, mondandó által folklórszövegek láncolatává szerveződő kötetlen beszélgetések – mintájára folytatott magnetofonos adatfelvételeiből *megkonstruálja* a folklór (soha sem létezett!) nagyepikai műformáját, a regényt. Sajátos regénykompozíciót teremtett ezáltal! Az egyes fejezeteken belül inkább hangsúlyossá tette, mintsem eltüntetni törekedett volna az élőbeszédre jellemző szabad asszociációs szövegszerveződést. Az egységni, az egyszeri beszélgetéseknek, azaz egy-egy fejezetnek, alig van belső kronológiája: a téma, a hangulat „hívta elő” és szervezte bele az emlékidéző szövegbe a szóbeliségben csiszolódott, ám „valamikor a 19. században” vagy „tegnap” történt esetekkel példálózó „novellákat”, „elbeszéléseket”, „anekdotákat”, szomorú vagy nevetető „tantörténeteket”. Ezek a kvázi-népköltészeti epikai miniatűrök természetesen csak abban az értelemben tartoznak hozzá Mohácsi Bálintné élettörténetéhez, amennyire mind a hagyományos, mind a személyes parasztasszonyi tudás is, a tiszaroffi „kollektív emlékezet” birtoklása és továbbadásának készsége is segít megérteni, helyesen értelmezni életideje történéseit s az ezzel kapcsolatos vélekedéseit. A „parasztregény”, persze, nemcsak „folklorisztikus körkép” Tiszaroffról, hanem kronológiai értelemben „hiteles” élettörténet-mondás is. Dátumszerűen is megtudható belőle Mohácsiné és családja sorsának minden lényeges fordulata, nevezetes eseménye, a szöveg majdnem felét pedig a messze szakadt, idegenben meghalt fiú emlékét kutató angliai utazás aprólékos „elmesélése” teszi ki. Ebben a több fejezetenyre duzzadt külön-regény-

³ Csalog Zsolt 1978/1985

ben alig-alig bukkannak fel Tiszaroff folklór-adalékai, mivel azonban a „kisvilág” és a „nagyvilág”, az otthonosság és az idegenség embert próbáló találkozásának „szinte hihetetlen” tényeit és tudat alatti megsejtéseit variálja ez a nem-közösségi élet-mese, egy „mai” folklórszöveg megszületését is példázhatja.

Mészáros Sándort – az olvasónak úgy tűnhet – mintha nem foglalkoztatták volna folklór- vagy/és emlékirat-előképek: szépíró módjára szerkesztett a népnyelv, az elbeszéléstechnika hitelességére is törekvő dokumentumregényt bukovinai székely nagyapja magnetofon rögzítette életmondásából.⁴ Az „álomban hazajárok” tartalmú időskori önjellemzést és sorsértelmezést tette meg a kompozíció alappilléreinek: minden fejezet Bukovinából indul, és oda tér vissza. Az életút egyes fejezetei viszont kronologikus rendben követik egymást. Előbb a gyermekkor, az ifjúkor Bukovináját „láttatja” az éber emlékezetbe átforduló álom, majd a reménykedő utazást a „kék hegyeken túlra”: az otthonteremtést Bácskában, majd a kétségbeesett menekülést a csetnikek elől, a reményvesztett bolyongást Dunántúl országútjain, majd az újra-otthonteremtést a kitelepített svábok falujában, a Bonyhád melletti Majoson, végül az 1950–1960-as évek téveszen belüli lappangó és nyílt konfliktusait. Ha „szépírói” is ez a regényszerkezet, bizonyosan van folklórelőzménye. Hiszen a bukovinai székelyeknek mind az élőszóban megfogalmazódó, mind paraszti emlékirattá formált élettörténeti elbeszélései – lényegileg ugyanígy – vagy az „egyszerre itt is, ott is otthon” ambivalens érzését, vagy az útonlevés, az otthon keresés reménykedésének és kétségbeesésének tényeit variálják.⁵

Sarusi Mihály nem egyetlen személy, hanem egy, többségükben szegedi származék dohánykertészekkel benépesített Arad közeli kertésztelep, majd falu (valószínűsíthetően Kisiratos) „életrajzát” írta meg.⁶ Úgy, ahogy a köznapi beszédben/megszervezetlen beszélgetés közben elhangozhatnak: egy dialektológus eltökéltségével rögzítette a *hangzást*. Nem történetmondó monológot persze, hisz a „kollektív emlékezetet” a *beszélgetés* van hivatva kifejezni. „Valaki”, nem tudni ki, mintha monológot mondana, melyről nem derül ki, hogy hangosan gon-

⁴ Mészáros Sándor 1987

⁵ Lásd pl. Gáspár Simon Antal 1986, Lőrincz Imre 1986, Forrai Ibolya 1994

⁶ Sarusi Mihály 1986

dolkodás-e avagy belső monológ. És ezt „mások”, nem tudhatni, hogy kik és milyen szituációban, vitatkozó vagy pontosító közbeszólásokkal újra meg újra kiegészítik, korrigálják. Az sem bizonyos, hogy magnetofonfelvétel rögzítette élőbeszéd volt az előzménye a tájnyelvi hitelesség, a történelmi emlékezet megőrizte apróbb-nagyobb jelentőségű népeleti adalékok aggályosan pontos visszaadásának. Az emlékezettel biztonságosan bejárható közelmúltnak: a román fennhatóság alá kerülésétől „napjainkig” tartó félévszázadnak akár lehetne is *beszélgetés* megidézte „folklorisztikus falutörténete”, a kertésztelep-alapítás időszakáról viszont inkább mondákat-legendákat, mint „igaz történeteket” szokott őrizni a kollektív emlékezet. Az *ilyen* szöveggé formáláshoz tehát mindenképpen hozzájárult – a dokumentálás igénye mellett – a sok más forrást felhasználó írói rekonstrukció és a 19. század eleji–közepi beszédmód imitálása.

Az *írói* megformálású pszeudó-emlékiratok esetében célszerű tehát gondosan elemezni, mielőtt x faluban élt parasztember/parasztasszony közölte „adatként” hivatkozunk a néprajzi információikra, hogy hol fejeződött be a dokumentátori szerep, és hol kezdődött a szuverén művész fantáziájának teremtmő működése: a paraszti élet és gondolkodás megértő, tehát helyesen értelmező (olykor persze az is lehetséges, hogy félreértő, tehát meghamisító!) interpretálása. A „nem én mondom, hanem egy parasztember” kinyilvánítása – minél hangsúlyosabb az „íródeák”-szerepben tetszelgés, annál „gyanúsabb”! – akkor is a narrációs technika szolgálatában áll, ha bizonyíthatóan magnetofonos adatfelvétellel van a szöveg háttérében, s akkor is, ha az író stilizálta nyelven vall magáról a paraszti sorsú elbeszélő. Így is, úgy is *csak azt* mondhatja el, amit az író akar tudatni az általa ismert „parasztról”!

Az „igaz” történet, az élettörténeti elbeszélés és a kortárs irodalom

Különös tekintettel Csalog Zsolt szépírói munkásságára

Annak folklorisztikai tanulságaira akarok rámutatni, hogy létezett/létezik a kortárs irodalomnak egy eléggé markáns vonulata, mely a folklór elbeszélésekkel (azaz: a szóban elhangzó legszemélyesebb vallomásokkal, a szórakoztatás vagy a tanúságtétel okán közösségi funkciójú elbeszélésekkel) rokonítható, bevallottan vagy gyaníthatóan azokból merítkező narrációs technikát alkalmaz, ezért eléggé messziről kell kezdenem az utalásokat. Tudván azt, hogy stiláris szempontból nem egynemű, s az éppen aktuális irodalmi kánon értelmében kiáltóan nem azonos értékű műveket-életműveket kellene az elemzés során figyelembe vennem. Móricz Zsigmondot és *A boldog emberét* talán mégsem kell kortársnak tekintenünk, ám Tímár Mátét és az általa beszéltetett Majoros Ádámnak, az endrődi (más szóval: a forradalmias lendületű Viharsarokról tanúságot tevő) agrárproletárnak/szegényparasztnak két vaskos kötetre duzzadt élettörténeti elbeszélését hangsúlyosan elemez-nem illenék.¹ Ahogy – korántsem a teljesség igényével sorolván a neveket – Körmendi Lajos,² Sarusi Mihály,³ Tar Sándor,⁴ Mészáros Sándor⁵ vagy az emigráns sorsú Ferdinandy György néhány művét,⁶ és termé-

¹ Tímár Máté 1958–1960

² Körmendi Lajos 1985, 1987

³ Sarusi Mihály 1986

⁴ Tar Sándor 2000

⁵ Mészáros Sándor 1987; Tímár Máté, Sarusi Mihály, Mészáros Sándor hivatkozott műveinek néprajzi forrásértékéről ld. korábbi vázlatomat: Szilágyi Miklós 2001: 44–48.

⁶ Ferdinandy György 1988: 205–271. („Titótól Truillóig”); Ferdinandy György 2004: 103–134. („Juliska néni”) E Ferdinandy-műveknek a magyarországi kortárs irodalmi jelenségekkel egybekapcsolt elemzése: Szilágyi Zsófia 2002: 83–102.; Szilágyi Zsófia 2003: 59–66.

szetesen – mert ez a narrációs technika mégiscsak őreá volt a leginkább jellemző – Csalog Zsoltnak szinte teljes életművét.

Ezen a ponton azonban elkerülhetetlen, hogy néhány személyes-vallomásos mondatnyi kitérőt közbeiktassak, mielőtt elkezdeném ezt az életmű-értelmező vázlatot... Hiszen ezúttal csupán Csalog Zsolt-ról lehet érdemben szólanom!

Egyszerű lenne, persze, kutatói szenvtelenséget imitálva így kezdenem: néhány esztendeje véglegesen lezárult egy szépírói életmű. Talán már kellő távlat teremtdőtt, hogy bárkinek felkínálkozzék az elemzésre – egy etnográfus, íme, ilyen értelmezési szempontokat tart indokolt-nak e folklorisztikai tanácskozás részvevőinek figyelmébe ajánlani... Csakhogy: Csalog Zsolt nekünk, etnográfusoknak–folkloristáknak nemcsak kortársunk, hanem pályatársunk is volt! Hadd kockáztassam meg: alighanem jobban képzett, s az elméleti következtetések megfogalmazását kikényszerítő folyamatos valóságészlelésben (azaz: a személyes megfigyelésben és a narratívák gyűjtésében) szenvedélyesebb, elkötelezettebb, következetesebb, mint sokan mások a magukat folkloristának/etnográfusnak tekintő pályatársaink közül. Az írói életművére emlékeztetés, a megbecsülendő értékekre figyelmeztetés tehát – aligha megkerülhetően – annak a keresése is, hogy milyen tanulságokat rejtegetnek az „egyszer volt”, de mindvégig *annak is* megmaradt, *etnográfus/folklorista* (és persze szociológus, történész, politológus!) tereptapasztalataiból a mi szempontunkból „szabálytalanul”, hisz szépírói eszközökkel megformált „kutatási beszámolóí”: a novel-lák, az elbeszélések, a regények. Mi tudható meg tehát a „szépíróinak” álcázott *társadalomkutatói* életműből a velünk élő, a mindennapjainkat át-meg-átható, ki nem beszélt (csupán Csalognak, majd Csalog által megfogalmazott!) emlékekben/emlékezésekben létező 20. századi és magyarországi társadalmi viszonyokról és a társadalom mentális állapotáról.

Illik tudnom persze, hogy igencsak kockázatos *így* szólanom Csalog Zsolt szépírói életművéről. Hiszen a „néprajzi forrásérték” egyoldalú hangoztatása, az életmű lefokozásához: a „csak dokumentum” tartalmú fanyalgó minősítéshez kínál újabb szempontokat. Már Csalog életében érzékelhető volt (ő maga is tett róla, persze, nyilatkozataival, hogy ilyenné alakuljon jónéhány művének fogadtatása!): akik becslték, a meghökkentő és megdöbbenő valóságanyagot – tehát a *doku-*

mentátor őszinteségét, bátorságát – becsülték benne, akik pedig újra meg újra szilenciumra kényszerítették, ugyanezért vélték megóvándónak olvasóit a szerintük *nem-ilyen* a valóság élményétől. Már akkor ilendő lett volna észrevenniük a műveiről „ítélkezőknek”, hogy nemcsak a politikai lózungokat kinevető, öntudatosan és öntörvényűen szövegelő „pesti melós” rendszerkritikája miatt volt reveláló hatású annak idején *A tengert akartam látni* munkásportréja.⁷ Azért elsősorban, mert a létértelmezés igénye, az önbecsülés elemi ereje és az indulatos mindig-jobbra törekvés az *EMBER*nek a jellemzői. Következésképpen: ha nem is elhanyagolhatóan mellékes, de nem elsődlegesen fontos, hogy Csalog „munkásportréként” definiál egy olyan, amúgy szociológiai értelemben is pontos, igaz és hiteles önéletrajzi vallomást, amely rólunk, mindannyiunkról, és nekünk, mindannyiunknak szól – ám éppen egy „nagypofájú melós” mondta ki helyettünk az alig-alig kimondhatót, az *akkor* kimondhatatlant.

Ennek az ötletszerűen kiragadott példának a Csalog Zsolt számára írói „nyersanyagot” szolgáltató *élettörténeti elbeszélés* sajátlagos jellemzői megvilágítására alkalmas tanulságai vannak. Elsősorban az a folklorisztikai „evidencia” kínálkozik kiemelésre, hogy a szöveggé formált életsors sohasem a megélt élet tükre, s azzal sem azonos, amit az író (vagy a szaktudós) tud, tudni vél erről az életről. A szöveggé formáláshoz, az élettörténet megkonstruálásához olyan, a narráció szabályait magáénak tudó társszerző-személyiség (az író szempontjából önkéntes „szócső”) szükségeltetik, aki a „mások számára is fontos” személyes mondandója szolgálatába *akarja* állítani a megismételhetetlenül egyszeri élete *folyamatosan reflektált* megannyi tapasztalatát. Az ilyen személyiség egyrészt elfogadja jelleme meghatározó lényegének – mint olyat, ami „vagy van, vagy nincs” adottság – az átlagosnál, a köznapinál nagyobb szóbeli kifejező készséget („*Hát dumám, az van. Nagyon színesen tudok előadni mindent! Például ha elmentünk a moziba a haverokkal, és én másnap elmondtam nekik azt a filmet, jobban élvezték, mint a moziba!*”⁸); másrészt tudatában van, hogy mindig valakinek/valakiknek, azaz ő „szövegelésére” fogékony hallgató-közönségének mondja, amit tud (s amit nem tud, ám tudni vél) az Életről. Mondja

⁷ Csalog Zsolt 1981: 67–274.

⁸ Csalog Zsolt 1981: 199.

tehát a sajátjává lényegített „közösségi tudást”, ha úgy tetszik: „folk-lórtudást” is, hisz asszociatív e az élete elidegeníthetetlen részének tekinti. És úgy mondja, hogy közönségének reakcióin folyamatosan leméri: kellően érdekes-e a sztorija, az előadási módja, s mert landkadhat a hallgatói figyelem, újra meg újra tudatosan elhelyez egy-egy „poént”: vagy abszurdra kihegyezett, meghökkentő szándékú példázatot, vagy némileg átstrukturált, a „velem történt meg” illúziójával kérkedő anekdotát, „igaz” történetet, vagy valami kétértelmű, mégsem félreérthető szócicet.

Az *ilyen* élettörténeti elbeszélés tehát egyszerre feltételezi az „előadót” és a „közönséget”. A Csalog Zsolt rögzítette elbeszélés- vagy kisregényterjedelmű szövegek arról tanúskodnak, hogy az „előadó” társadalmi helyzete, foglalkozása, iskolázottsága, tehát a „populáris kultúrába” való beágyazottsága és „magas kultúrához” való viszonya teljességgel független az élőszóbeli gondolat kifejtés igényétől, s ami ezzel együtt szokott járni: a „tanulságos” és/vagy „szórakoztató” szándékú történetkonstrukció technikáinak kontrolálatlan alkalmazásától – a szociológiailag pontosan meghatározható személyiségjegyek legfeljebb a narráció eszköztárára vannak hatással némiképp. Hogy kinél, milyen mértékben, az inkább ösztönösen, mint tudatosan alkalmazott narrációs eszközöket *egymáshoz hasonlítva* nyilván ki lehetne mutatni – ilyen elemzésre ez alkalommal nem vállalkozom, csak példákat sorolok. Egy korosodó, s bár feltörekvő, többre vágyó, mégiscsak „tipikus karcagi cigányasszony”;⁹ egy, a kommunista pártmunkában végletesen elhasználódott, s ezért félreállított (önmegítélése szerint méltatlanul mellőzött) öreg rákosista káder;¹⁰ a történelemben reménytelenül tévelygő (a Gulágig hurcolt, s az ottani fogolylázadásban is részes) kiskatonakisember;¹¹ az 1977-es Zsil-völgyi bányász-sztrájkról hiteles tanúként beszámoló, ennek háttérében a romániai valóság megdöbbentő körképét felkínáló öntudatos magyar munkás,¹² vagy a már-már véglegesen marginalizálódott kurvák és stricik, narkósok és az öntörvényű bűnő-

⁹ Csalog Zsolt 1988

¹⁰ Csalog Zsolt 1989a: 5–73.

¹¹ Csalog Zsolt 1989d

¹² Csalog Zsolt 1989c

zők¹³ élettörténeti elbeszélését kellene elemezni. És nem is sorolom tovább, hogy ki-mindenkiét, hisz a Csalognak kendőzetlen nyíltsággal vallomást tevők között értelmiségi forradalmárok is akadtak,¹⁴ akikkel kapcsolatban megbocsáthatatlan szentségtörés lenne a dokumentum-érték okán közzétett emlékezéseket a fentebb emlegetett „névtelenek-
kel” bármilyen szempontból egyenmúsítani.

Ami pedig a „közönséget” illeti... Nos, az élettörténeteknek (sejthetően, de nem bizonyíthatóan) csupán Csalog és magnetofonja volt „éppen akkor, éppen ott” a közönsége. Egymagán múltott tehát, hogy – „néprajztudósként” jól ismerve az élőszavas narráció természetét, s úgy-ahogy felmérve alkalmi beszélgetőtársa személyiségjegyeit – meg tudja-e teremteni az értő, a megfelelő időben „jól” reagáló *hallgatóközönség* illúzióját. Azért, hogy a maga természetes közegében megszólalóhoz *hasonló* elbeszélés ott és akkor megszülethessék. S ha mégsem *az* születnék, utólag – az otthoni „laborban”, a „vágóasztalon” – maga alakítsa az élőszavas élettörténeti elbeszéléshez minél hasonlóbbá.¹⁵ Mert Csalog Zsolt nem úgy stilizálta, strukturálta újjá a magnetofonról betűhíven-hangzáshíven papírra áttett szövegeket, hogy ezen közben az írott köznyelvet – különösen nem az irodalmi nyelvet – tekintette volna etalonnak: az „elbeszélő nyelvet” inkább, a maga írásjelekkel alig megragadható hangsúlyaival, variábilis esetlegességeivel, pongyolaságaival, szlenges beütéseivel.

Valószínűsítem: az lehetett Csalog Zsolt vágya, hogy *ugyanolyan*-nak hagyja, ha kell, ugyanolyanná formálja a „vágóasztalon” a szép-irodalomként felkínált „elbeszélést”, „kisregényt”, mint az a szóbelisége állapotában volt. Tudta azonban – tudnia kellett, hiszen, mondtam, kiválóan képzett és rendkívül invenciózus pályatársunk volt – *ez* a vágya a lehetetlent közelíti – a lehető legpontosabban rögzített élet-

¹³ Csalog Zsolt 1989b

¹⁴ Pl. Csalog Zsolt 1990

¹⁵ Az „illúziókeltésnek” erre a műveletére egyébként akkor is rákényszerült, amikor *nem volt lehetősége* magnetofonfelvétel készítésére. M. Lajos Gulág-élményét (Csalog Zsolt 1989d) pl. egy régészeti ásatáson az ásatási munkásának spontán elbeszéléseként hallgatta, és esténként/éjszakánként emlékezete alapján rekonstruálta. (Erre, mint figyelembe veendő körülményre – amit egyébként magam is számon tartottam, de az előadás szövegváltozatában nem hangsúlyoztam – előadásom elhangzása után Pócs Éva figyelmeztetett.)

történeti elbeszélés is csak *hasonló* lehet a folklórelbeszéléshez. Hiszen a folklorista, az etnográfus csak olyannak ismerheti meg, akként tanulmányozhatja a szöveget, ahogyan az *ő számára* megformálódik (a „néprajzi gyűjtés” jelentette, tudatosan létrehozott szituációban természetesen) az úgynevezett „igaz” történet, az élettörténeti elbeszélés.¹⁶ Következésképpen: arról csak többé-kevésbé megalapozott vélekedése lehetett neki is: vajon milyen közegben él, s hogyan szerveződik bele az éppen aktuális beszélgetésbe, a folyton mássá alakuló kommunikációs helyzetbe egy-egy önmagában is kerek, talán-talán végleges szövegűvé csiszolódott folklór-miniatűr.

Ez a folklórműfajok megismerhetőségével kapcsolatos kétely is Csalog Zsolt teoretikus igényű töprengéseinek parafrázisa: az elbeszélő társadalmi helyzetétől, a „magas kultúrához” való viszonyától független szóbeli előadás igényét és eszköztárát közelíteni remélő kiterjesztése mindannak, amit az 1960–1970-es években még úgy-ahogy létező „parasztközösségekben” személyesen megtapasztalt *tanyázások* folklórteremtő, folklórt életben tartó jelentőségéről megfogalmazott. Hiszen a *Parasztregény* második kiadásának terjedelmes folklorisztikai záró-tanulmányában¹⁷ mindannyiunk okulására felkínálta: mi-ből és hogyan konstruálta meg – pontosabban: hogyan konstruálták meg ketten Mohácsi Bálintné Muka Eszter tiszaroffi parasztasszonnyal – a „parasztregényt”. Melynek mint műfajnak természetesen semmi köze a népköltészethez – vagyis: a „parasztregény” kizárólag Csalog konstrukciója, *ehhez* nem kínált, nem kínálhatott mintát a „szerzőtárs”. Mégis: az élettörténeti elbeszélés egy konkrét Tisza menti falura jellemző közösségi tudáshalmazt – ha úgy tetszik: folklórtudást – hőmpölygtet, s a személyes sors is, a közösséggel azonosuló, attól mégis elkülönülő elbeszélő vélekedései-ítélkezései is népmondai ízű multa emlékezőkbe, anekdotákba, „igaz” történetekbe beleburkoltan lesznek érzékelhetővé – miközben az olvasónak akár olyan érzése is támadhat, mintha csak beszélne, beszélne, szabad asszociációs csapongással, kontrollálatlanul az elbeszélő, mondaná, mondaná, ami éppen eszébe jut. Pedig az *ilyen* regénnyé – a népköltészetben amúgy „lehetetlen” nagyepikai műformává – szerveződés logikája is mélyen benne

¹⁶ A műfajról lásd: Dobos Ilona 1964: 198–217.; Küllös Imola 1988: 251–266.

¹⁷ Csalog Zsolt 1978/1985: 507–633.

gyökerezik a mindennapi folklórtények „ott” és „akkor” (azaz Tiszaroffon, az 1970-es évek elején) „még” és „már” jellemző volt életviszonyaiban! Amit Csalog Zsolt tüzetesen megfigyelt, a zárótanulmányban dokumentált – nem tudok más folkloristáról, akinek hasonló mélységű, s a Csalogéit hatástalanító megfigyelései lettek volna az „igaz” történet mint folklórműfaj „életéről” és élettörténeti elbeszéléssé szerveződéséről bárhol, bármikor is. Ám arról sem tudok, hogy a folklorisztika komolyan mérlegelte volna e megfigyeléseknek az értékét, szakmai jelentőségét!

Ezeknek a Csalog-megfigyeléseknek a lényege: az életrajzi elbeszélés „anyagát” szolgáltató „folklór-miniatűröket”, és ebbe a fogalomba a mondát és a trufát, a köznapi viccet és parabola jellegű példatörténetet, a személyes élményt és az „egyszeri ember” esetét felelmegető „igaz” történetet egyaránt bele lehet, bele kell értenünk, Tiszaroffon a *tanyázásnak* nevezett szomszédi-baráti együttlétek kötetlen, szervezetlen, parttalanul csapongó beszélgetései csiszolták tökéletessé. Azaz: tették alkalmassá arra, hogy bármikor, bármilyen szándékú, témájú, hangulatú újabb meg újabb beszélgetés során az „ott” és „akkor” spontán módon megteremtődő egész estényi, közösségi és nagyepikai „műbe” beleszervezhető legyen – ha a közösség igényelte mondandó, a beszélgetés témája és/vagy hangulata „előhívta”, éppen ezt az „építőkövet” igényelte. Egy-egy ilyen tanyázás során spontán megteremtődő, a szóbeliségben „nagyepikai mű” jelentette, jelenthette a „parasztremény” egy-egy *fejezetének* az „előképét”. S azért jelentette, mert az igazán jó elbeszélő – amilyen Mohácsi Bálintné volt – ösztönösen tudta (Csalog pedig elleste-megtanulta), hogy a *tanyázás* mint kommunikációs helyzet, hogyan szokta előhívni a tökéletessé csiszolódott „folklór-miniatűröket”: éppen oda, éppen azokat, egy definiálhatatlan, fogalmi nyelven le nem írható belső logikának engedelmeskedve.

Azt gyanítom, hogy az „igaz” történetről, ennek élettörténeti elbeszéléssé szerveződéséről érdemben aligha tudhatunk meg többet, mint amit Csalog Zsolt Tiszaroffon megfigyelt. Hiszen a ma, a holnap, a holnapután megfigyelhető mindennapi folklórtények egészen biztosan nem lesznek, nem lehetnek ugyanazok, mint voltak a már bomló, foszladozó, de még „faluközösségi” paraszti lét évtizedében. De mert *hasonlók* lesznek, tüzetes megfigyelésre érdemesek! Hiszen Csalog Zsolt életműve arra is figyelmeztet, hogy az élőszóban megfogalma-

zódó, a köznapi folklórtényeket magával görgető élettörténeti elbeszélés, az őáltala „felfedezett” s mindannyiunk okulására felkínált vallo-
másos önportré korántsem csak a parasztokra volt jellemző a „mi 20.
századunkban”! Érdeemes lenne a folklorisztika módszereivel hitelesí-
teni Csalog észleleteit, hisz a 20. századi parasztfolklor alapos ismere-
tében mutatott rá, amire rámutatott!¹⁸

¹⁸ Pócs Éva kolléganőm – Csalog műhelytitkainak nálamnál jobb ismerője – arra is figyelmeztetett, hogy nem kellően megalapozott mindaz, amit a különböző folk-
lórműfajok ismeretének és felhasználásának *tudatosságáról* elmondottam. Nyil-
ván igaza van abban, hogy Csalog Zsolt nem akart folklorista lenni, nem érdekel-
te a folklór – a teoretikus megközelítés értelmében. Az életmű folklorisztikai – és
társadalomnéprajzi! – tanulságain való töprengésünket azonban az ő tudatosságá-
nak kisebb, avagy nagyobb mértéke aligha befolyásolhatja. Azt próbáltam ez al-
kalommal közelíteni, ami a Csalog-művekben az én olvasatom szerint mégiscsak
„benne van”.

Háború, hadifogság, forradalom

1848, 1919 és 1956 a veteránok sorsában és emlékezetében

A címbe írt, forradalmakat¹ idéző évszámok minden magyar ember számára szimbolikus jelentést hordoznak, ám jelentéstartalmuk anynyira kortól, személyes tapasztalattól, neveltetéstől, mindennek következtében ideológiai és politikai meggyőződéstől meghatározott, hogy együtt említésük gyanút keltő: aki hallja, alighanem reflexszerűen, furcsállni fogja bármilyen szándékú társításukat. Hadd hangsúlyozzam tehát mindjárt előljáróban: természetesen tudom, hogy nagyon is eltérő célú és tartalmú események emlékét idézem. Azonban *nem* az eszmeiségben vagy az események menetében esetleg felfedezhető, alkalmasint önkényesen kiragadott egyezőségekre-párhuzamosságokra akarok rámutatni. Hiszen, ha voltak is egyezések-hasonlóságok az első és az utána következő radikális tömegmozgalmak között, azok csak a vezetők és a résztvevők ideológiai megfontolásaiból és politikai szándékaiból következően lehetnek: bármely forradalom vezetői és tömegei a célok megfogalmazásakor, a módszereket kialakítva, a mozgósító hatású szimbólumokat felmutatva *tudatosan* idézni szokták egy-egy korábbi revolúció lelkesítő példáját. Hogy éppen melyiket, miért és miképpen, annak vizsgálata politikatörténeti megközelítést feltételez, most tehát nem lehet a feladatom.²

¹ A *forradalom* szót a „politikai, gazdasági és társadalmi berendezkedést radikálisan átalakító, s nem feltétlenül fegyveres tömegmozgalom” értelemben használom, nem vagyok tehát tekintettel arra, hogy van-e, volt-e valamilyen belső logikája, ha bizonyos korszakokban a politika vagy a *forradalom*, vagy az *ellenforradalom* megjelölésnek tulajdonított pozitív tartalmat, az ellentettjét pedig afféle szitokszóként használta.

² Vörös Boldizsár (2004) invenciózusan elemezte, hogy a szociáldemokrata és kommunista propaganda hogyan használta, s a Tanácsköztársaság napjaiban vizuális és verbális szimbólumok formájában miként mutatta fel a proletárforradalom „elődeinek” elfogadott történelmi személyiségeket (1848-ból szinte csak Petőfi Sándor!) arcmását és (némileg szelektált) életművét. Az 1956-os forradalom vizuális

Ez alkalommal, társadalomnéprajzi/folklorisztikai dolgozatra vállalkozván, a címbe írt forradalmaknak a legköznapiabb, azaz spontán (bár a körülmények által mégiscsak manipulált) *utóéletében* jelentkező hasonlóságokra szeretném ráirányítani a figyelmet.³ Arra tudniillik, hogy a radikális megmozdulásokban, különösen a harci cselekményekben részes „közkatonák” 40–60 év múltán – tehát a ’48-asok a 19–20. század fordulója táján, a ’19-esek a szocialista korszakban (az 1960–1970-es években) és az ’56-osok napjainkban – azonos vagy nagyon hasonló érzelmi-hangulati klisék, történelem-értelmező sztereotípiák, a múltból-régmúltból örökölt legenda-elemek, népmondai ízű elbeszélői motívumok akaratlan felhasználásával emlékeztek/emlékeznek a sorsfordító napokra, benne a maguk szerepére. Annak ellenére így szoktak volt emlékezni a résztvevők a hajdani forradalmakra, s emlékeznek napjainkban a legutóbbira, hogy emlékidézésük – minden tiszteletet megérdemlő szándékuk szerint – „egyszeri és megismételhetetlen” sorsukról szóló, hitelesség-igényű s a lehető legszemélyesebb tanúságtétel.

Elemzésemhez felhasználtam az 1848-as honvéd-veteránok iránti tiszteletnek, ünneplésnek *egykorú* dokumentumai, helyi sajtó-visszhangja mellett az etnográfusok-folkloristák által az 1940-es évek óta gyűjtött rájuk-emlékezéseket (közte a magam gyűjtői megfigyeléseit). Az 1919-es veteránokkal, illetve 1956 hőseivel kapcsolatban pedig

és verbális szimbólumai – a Kossuth címer, a tömeggyűléseken kötelezően elhangzó „Nemzeti dal”, illetve a lengyelekkel való szolidaritás deklarálása a Bem téren – 1848-at idézték, s a „márciusi ifjakkal” való teljes azonosulást fejezték ki. Az emlékezők szinte mindegyike – teljes joggal – szintén azt hangsúlyozza, hogy „én az 1956-os Forradalmat csak 1848-hoz tudom hasonlítani” (v. ö. Orbán Éva 1996 1.: 112. és passim)

³ Nem árt persze hangsúlyozni, hogy ez az „utóélet” több szempontú megközelítést tenne szükségessé, mint amire ez az írás vállalkozni tud. Vizsgálni kellene, hogy milyen módosulásokat idézett elő mind a tudatos, mind a laikus emlékezők meghallgatható/rögzíthető narratíváiban a ’48-as forradalom leverése utáni fél évszázad hatalmi folytonossága és a másik két forradalom utáni évtizedek ideológiái és hatalmi szempontból diszkontinuus volta. Ahogy az is megkülönböztetett figyelmet érdemelne, hogy milyen szerepe, a magyarországi közgondolkodásra milyen hatása volt a forradalmak utáni emigrációknak, melyek mind méretükben, mind aktivitásukban, mind nagyhatalmi elismertségüket tekintve „nagyon mások” voltak.

– jóllehet igyekeztem áttekinteni az igen bőséges, s döntően a „szájhagyományra” mint forrásra alapozott emlékezés-irodalmat is⁴ – elsősorban etnográfusi és állampolgári tapasztalataim jelentik az értelmezendő forrást. Vagyis nem csupán módszeres gyűjtéseimet, hanem a korban benne élés közben megszerzett és tudatosított észleleteimet is „forrásként” kezelem. Jelen dolgozatom megszületéséhez ugyanis számottevően hozzájárult, hogy életemben másodszor van módom közvetlenül megtapasztalni annak a sajátos körülménynek a társadalmi közérzetre, mentalitásra gyakorolt hatását, hogy velünk éltek/velünk élnek, tehát megnyilatkoznak, közvéleményt formálnak egy-egy megelőző forradalomnak idősödő veteránjai, akik – mindaddig, amíg emlékezni tudnak – elvárják tőlünk, a közvetlen utókortól, hogy ne akarjuk másnak látni az *ő forradalmukat*, mint amilyennek ők maguk látják.⁵

Az 1960–1970-es években, mert egy-egy kisváros múzeumigazgatójaként jelen lehettem (jelen kellett lennem!) a Tanácsköztársaságra emlékező városi/megyei díszünnepségeken, történelem-idéző és a veteránokat ünneplő úttörő- és KISZ-rendezvényeken, láthattam az ünnepi légkör miatt feszingő, ám a maguk szerepét kivételes tisztességgént megélő, hisz minduntalan „az eszme élharcosaiként” aposztrofált nagyapám-korú öregeket. S mert az 1919-re vonatkozó személyes emléanyagot gyűjtve⁶ négy szemközt is találkozhattam ezekkel a vete-

⁴ 1919-ről lásd pl. Baráth László (szerk.) 1959, Varga Dezső (szerk.) 1959, Hunya Attila (szerk.) 1962, I. Sándor Ildikó (szerk.) 1969, Bányai Irén, Sz. 1979, Csoór István 1979. Az 1956-ról szóló, jórészt történeti forrásként közzétett, folklorisztikai elemzéshez csak némi fenntartásokkal felhasználható emlékezésszövegek: Csalog Zsolt 1990, Bindorffer Györgyi – Gyenes Pál 1994, Tajti Erzsébet (szerk.) 1994, Kozák Gyula 1994, 1995, Valuch Tibor 1995, Kocsis Gyula (szerk.) 1996, Orbán Éva 1996. (Az 50. évfordulóra megjelent, az előzőkhez képest hatalmas mennyiségű visszaemlékezést, melyek az eredeti előadás elhangzása után jelentek meg, már nem használtam fel a publikációvá formáláskor.)

⁵ Az is vizsgálható/vizsgálandó lenne tehát, hogy miként hat vissza – miként hatottat vissza a 19–20. század fordulóján, illetve a szocialista korszakban – az ünnepi megemlékezések, a sajtó, a kiállítások sugalmazta forradalom-kép arra, mely a szájhagyományban alakul-formálódik, illetve, hogy milyen, az emlékezők által sem tudatosított torzító hatása volt egy-egy forradalomról évtizedeken át „mást” állító, a média által jelentősen felerősített manipulációnak.

⁶ Lásd Szilágyi Miklós 1969

ránokkal, megtudtam egyiküktől-másikuktól (már aki bizalmába fogadt): nem kell ám elhinni, hogy mindannyian vöröskatonák voltak, akik annak mondják magukat, s két tanúval ezt igazolni is tudták. Mindenkinél jól jön az emlékéremmel együtt járó nyugdíj-kiegészítés, no meg az önbecsülésének is hízeleg a folyamatos megtisztelés. Ami persze, ahhoz képest, hogy mennyit kellett szenvednie egy meggyőződéses 19-esnek *ezért az eszméért* Horthy alatt, de még Rákosi alatt is, lehetne azért több! Nem is az a kis pénz hiányzik, hisz annyiból él meg az ember, amennyi van – az fáj a legjobban, hogy azt hiszik az elvtársak: azzal minden el van intézve, hogy felültetnek az elnökségbe és hősként mutogatnak a gyerekeknek. Az senkit sem érdekel: hogy s mint volt valójában '19-ben, és mi volt a hiba, pedig abból most is lehetne tanulni! Az így summázott szavak, persze, csak adatgyűjtői beszélgetéseim „mögöttesének” emlékezetemben őrzött *hangulatát* idézhetik fel: az etnográfus nem szokott feljegyzést készíteni adatközlőinek nem a nyilvánosságot megcélzó zsörtölődéseiről...

Ahogy az '56-os forradalomnak a rendszerváltás másnapján kitüntetett és a hivatalos megemlékezések protokolláris alkalmain pódiumra ültetett hőseiről is inkább csak ellenőrizhetetlen híresztelések alapján tudhatjuk, hogy nem maradéktalanul elégedettek az állami és össz-társadalmi ügy rangjára emelt megbecsülésükkel. A „ki kivel nem hajlandó együtt koszorúzni” kérdése persze évről-évre visszatérő témája a sajtónak. Ha pedig megkérdezi valaki, meg is fogalmazták az egymás elleni fenntartásaik, olykor gyűlölködéseik miéért. Így például: „Nem értek egyet azokkal az újabb törekvésekkel, melyek az '56-os Forradalmat bizonyos reformkommunista törekvéseknek kívánják tulajdonítani” – mondotta az egyik, az Egyesült Államokba emigrált felkelő a vele készült interjúban.⁷ Egy másik, szintén emigráns forradalmár pedig az '56-os kitüntetés visszautasítását ekképpen indokolta (1994-ben): „olyanok is kaptak [...], akik ott sem voltak. Nekem ne adjanak kitüntetést, ha olyanok is adják, akinek semmi köze a forradalomhoz.”⁸ Pongrácz Gergely, a Corvin közti felkelők parancsnoka – ez utóbbi véleményt igazolandó – gyors számvetést is csinált a vele készült interjú közben: úgy tudja – mondta – hogy hatezer '56-os emlék-

⁷ Orbán Éva 1996 1.: 112.

⁸ Orbán Éva 1996 1.: 55.

érmet adtak ki. Nos, a Corvin közben hatszázan-nyolcszázan lehettek, a Széna téren és más helyeken 2–3 ezren, akiknek a fele már nem él. „Kérdezem: kik lehettek a többiek, akik megkapták?” – És itt következik a személyes meggyőződése: olyanok is kaptak, akik „pontosan a másik oldalon álltak”⁹

Amennyire a rendelkezésemre álló források következtetni engednek rá, meglepően hasonló volt a forradalomtól-szabadságharcból 50–60 évnnyire (azaz a 19–20. század fordulóján) 1848/49-es forradalom és szabadságharc aggastyán korbá ért hőseit körülölelő közhangulat, és az érintettek csendes elégedetlenkedése sem sokban különbözött.

Abban, persze, bizonyosan nem volt, nem lehetett hasonló, hogy sokkalta hosszabb idő óta spontánul is, intézményesen is formálódott – a szabadságharcot leverő császár-király hallgatóságos egyetértésével formálódhatott – március 15. ünnepségének, a szabadságharcban tevőlegesen részesek össznemzeti megtisztelésének a rituáléja¹⁰: hiszen az 1867-es kiegyezés utáni politikai légkörben nem csupán nyilvánosan emlékezni, de ’48 szellemében politizálni is lehetett. E rituáléban pedig „a nagy események élő tanúinak” – a valamikori katonai ranghoz igazodó protokollt persze érvényesítő – hangsúlyos jelenléte, tevékeny közreműködése, valamint a hősi halottak és idő telvén a halálba távozott egykori hősök sírjának, no meg a szaporodó emléktábláknak-emlékműveknek a megkoszorúzása voltak a legfontosabb elemek.¹¹ És nem volt hasonló abban sem, hogy a kultikus-rituális ’48-ra

⁹ Orbán Éva 1996 1.: 81.

¹⁰ Deme László (1982: 97.) a centenáriumi gyűjtemény alapján készített, de csak évtizedek múltán publikált dolgozatában úgy összegzett, hogy a volt honvédek 1867 után „hajtották a népet” a március 15-i ünnepségre, vezették az ünneplőket a honvédsírokhoz, ők mentek elől a falu ünnepi körmenetében, egy-egy öreg tartotta az ünnepi beszédet; előre álltak zászlójukkal, felvették régi díszruhájukat. Megfontolandó persze az is, amit Dégh Linda (1947: 234.) *ugyanennek* az országos adatgyűjtő-akciónak a tanulságaként hangsúlyozott, hogy tudniillik „a hagyomány ápolása [...] nagyon kis kört érintett (48-as gazda és iparoskörök tagjait), vagy pedig iskolai, hivatalos jellegűek voltak s ezért irántuk eléggé közömbös volt a nép”!

¹¹ Helyi újságok híradásait március 15. megünnepléséről lásd: Klamár Zoltán 1998 (Magyaroké); Szilágyi Miklós 2006a: 54–55. (Kisújszállás) – A kisvárosok-nagyközségek március 15-i ünnepi eseménysorozatának része volt egy vagy néhány, az adott településen lakó vagy ott született honvédtiszt (lehetőleg főtiszt) kultusza (Tiszafüreden máig ilyen katalizátor szerepű Kiss Pál honvédtábornok

emlékezések központi alakjává lett/lehetett már a kiegyezés másnapján az a Kossuth Lajos, aki a hazahívó gesztusokat öntudatosan elhárítva tüntetően a holtig tartó emigráns sorsot választotta: *így* akart – a Kossuth-kultusz bizonyítja: tudott is – a nemzet élő lelkiismerete, '48 szellemiségének ébrentartója lenni.¹²

Az ilyen különbségektől eltekintve: a még élő, évről-évre fogyatkozó '48-as honvédeknek kulcs-szerepük volt az ünnepi megemlékezéseken. Jelenlétük biztosította a nép egyszerű gyermeke számára a minél teljesebb azonosulást a parasztság társadalmi felemelkedését, a közjogi egyenlőséget és az osztrákoktól való függetlenedést: a magyar haza fegyveres védelmét egyaránt magában foglaló eléggé absztrakt „szabadság”-eszménnyel. A 19–20. század fordulójának '48-as kultuszára vonatkozó, néprajzi módszerrel rögzített emlékezésekből az sejlik, hogy a volt honvédek – a tisztek is, a közkatonák is – büszkén-öntudatosan vállalták és viselték ezt a történelmi emlékezetet katalizáló szerepüket. Viselték annak ellenére, hogy azok, akik öreg korukra a „tisztes szegénység” állapotába kényszerültek, aligha lehettek maradéktalanul elégedettek. Hiszen – ha nem volt személyes jövedelmük vagy vagyonuk – csekélyke nyugdíjból éldegéltek (ami honvédeknek havi 3 Ft-t, örvezetőknek havi 4 Ft-t jelentett). Ha pedig nem volt elég a legszerényebb megélhetéshez sem ez a csekélyke nyugdíj, a falu „sor-kosztal” segített rajtuk. Bár már ez is a koldus-léttel azonos, előfordult több helyütt, hogy a szó szoros értelmében is koldultak az amúgy felettebb tisztelt veteránok! Ezt a sanyarú sorsot csak valamelyest motiválják társadalmi megbecsülésük olyan megnyilvánulásai, hogy külön padsoruk volt a templomban vagy házhelyet juttatott nekik az elől-

– Füvessy Anikó [szerk.] 2000: 105–114., Cegléden pedig Földváry Károly és Csutak Károly ezredesek – Pataki Ferenc 1988: 26–29.), illetve a szabadságharcnak a településhez kapcsolódó eseményéről és névtelen szereplőiről (a nemzetőrökről) való külön megemlékezés (lásd pl. a Nagykunságról: Ducza Lajos (szerk.) 1998; a pákozdi csatáról: Lukács László 1998b, Isaszegről, az isaszegi csatáról Vasvári Zoltán 1998; a főtisztek gyulai fegyverletételéről: Erdész Ádám (szerk.) 2004: 72–77.)

¹² A képviselővé választás és hazahívás gesztusával erősített ceglédi Kossuth-kultuszról: a „turini százas küldöttségről” és utóéletéről lásd Ikvai Nándor – Kürti Béla 1967, Szilágyi Miklós 1974, Kocsis Gyula 1998. Néprajzi-folklorisztikai vagy politikatörténeti igényű összefoglalások a Kossuth-kultuszról: Ortutay Gyula 1952, Ujváry Zoltán 1995a, Lukács László 2004, Erdész Ádám 2002 (Békés megye).

járóság.¹³ A hódmezővásárhelyi Plohn József fényképész mester által 1902-ben elkészített mintegy 160 honvédportré mindenesetre a „szegénnyt” és a „módosat” egyformán jellemző – tehát kor-jellemző – büszke öntudatot, hősie tartást és méltóságot közvetíti az utókornak. Azt csak a képeket közreadó Dömötör János utószavából tudjuk meg, hogy milyen emberi tragédiákat leplezett el ez a pózba merevedés és a leg-szegényesebb gúnyát is hivalkodóan ékesítő kitüntetés. Éppen a forradalom 50. évfordulójának évében adott hírt ugyanis a helyi újság egy vásárhelyi ’48-as veterán öngyilkosságáról: „Az elaggott honvédnek a szegénység, a már tűrhetetlenné vált nyomor adta kezébe a pisztolyt, mellyel a szívébe lőtt.”¹⁴

Ami pedig a „dicső múlta” emlékezések tartalmi, különösen érzelmi-hangulati hasonlóságait illeti: abból célszerű kiindulnunk, hogy a történelem bizony-bizony „ismételte önmagát”, ezért korántsem biztos, hogy a „hasznó” eseményekre, a szemben álló felek „lényegi azonosságára” való utólagos reflektálás meglepő egyezései tudatos vagy akaratlan „aktualizálások”: egy-egy történelem-értelmező sztereotípiába behelyezése/behelyettesítése a „nagyon-más” helyzet, esemény, körülmény értelmezésébe-magyarázatába.

Mivel mindhárom forradalom leverésében részt vállaltak a magyar állam integritását lábbal tipró idegen hatalmak, nem szabad csodálkoznunk, hogy mindeniket honvédelemmé, ebben az értelemben is szabadság-küzdelemmé stilizálta a nemzeti emlékezet. 1848 és 1956 esetében persze evidencia, hogy a forradalom egy *idegen hatalom* elleni felkelés is volt. Az már kevésbé szokott hangsúlyozódni, hogy a paraszti származású vöröskatonák emlékezetében 1919 felvidéki és tiszai harcai is meghatározóan a *magyar haza* védelmeként, idegen hatalmak elleni hősi helytállásként rögzültek. Amikor az 1960-as évek végén a Békés megyei veteránok emlékezéseit néprajzi/folklorisztikai módszerrel gyűjtöttem, némi meglepetéssel tapasztaltam, hogy jószerével szó sem esik bennük – noha a politika éppen ezt szeretne volna szuggerrálni! – a proletár nemzetköziségről, egyértelműen a haza sorsáért való őszinte aggodalmat fogalmazzák meg, az első világháborúról szóló

¹³ Deme László 1982: 96–97. Arról, hogy a ’48-asoknak külön padjuk volt a templomban lásd még Bosnyák Sándor (gyűjt.) 2001: 272.

¹⁴ Plohn József 1992: 174.

narratívakénál sokkalta hangsúlyosabban. A '19-es veteránok „hőstörténetei” meghatározóan – bár egyesek igyekeztek átszínezni személyes emlékeiket a napi politika kívánalmai szerint – az országrésznyi területeket elrabolni akaró csehek és románok elleni hősi ellenállás emberei kötelességét variálták.¹⁵

Az idegen hatalmat '48-ban is, '56-ban is az oroszok (egykorú népevükön a *muszkák*, illetve a *ruszók*) jelentették – ebben a tényben kimondatlanul is ott lappang a történelem-értelmező sztereotípiákban gondolkodás lehetősége. Nem a magyar szabadságküzdelmet könyörtelenül vérbe fojtó félelmetes túlerő mechanikus azonosítása azonban a legfeltűnőbb. Inkább az, hogy fel-felbukkan az emlékezőkben az „egyszerű orosz közkatonák” embersége, együttműködési készsége – a demonizált osztrákokhoz, illetve az ávósokhoz *képest*. A cári hadsereg katonáinak magyar-szimpatijáról persze 1947–1948-ban gyűjtött narratívákból tudunk, nem kizárható tehát, hogy a szöveggé formáláshoz az akkori gyűjtőnek – vagy kommunista-szimpatizáns adatközlőjének? – politikai célú manipulatív igyekezete is hozzájárult. Hisz nagyon közel volt még 1944/45, a felszabadítónak mondott szovjet katonák akkori viselkedéséből volt mit áldásos homályba burkolnia a propagandának!¹⁶ '56 „legendáriuma” pedig úgy tartozik hozzá az orosz katonákkal való barátságos viszony (a forradalom céljának megértetése, az átállásra való késztetés, a megtévesztett, a Szuzei-csatornát Magyarországon kereső oroszok¹⁷ felvilágosítása stb.) hogy

¹⁵ V. ö. Szilágyi Miklós 1969: 273.

¹⁶ Voigt Vilmos (1998: 41.) ez esetben gyűjtői és értelmezői aktualizálást valószínűsít – én inkább arra gondolok, hogy az értelmező (Voigt idézett példája szerint Dégh Linda) csupán a példa *megválasztásával* manipulált: olyan adatközlő szavait emelte ki, aki a kényszeres megfelelni akarás miatt akart „politikus” választ adni a gyűjtőnek. (Vannak egyébként az oroszok kegyetlenkedését, kíméletlenségét, különös szokásait részletező narratívák is a centenáriumi gyűjtésekben: Dömötör Ákos (szerk.) 1998: 125–131., Landgraf Ildikó 1998: 119–120.) A folklórtények ilyen manipulálása egyébként korjellemzőnek látszik: Ortutay Gyula (1952: 275.) is azokat az adatközlő „aktualizálásokat” emelte a „fontos bizonyíték” rangjára, melyek Kossuth Lajost „kommunistaként” láttatták, Sztálinhoz, Rákosihoz hasonlították.

¹⁷ Litván György (2000: 217.) az orosz katonáknak ezt a „megtévesztését” is a forradalom szívósan tovább élő legendái között tartja számon. (Ami engem mint potenciális adatközlőt végképp elbizonytalanít: nem állíthatom teljes határozottsággal, hogy valóban megtörtént, amire emlékszem. Tiszafüreden, gimnazista korom

mindennek az esztelen romboláshoz képest „lényegtelen aprósággá” minősítése is integráns része az emlékező elbeszéléseknek.¹⁸

Nem ennyire nyilvánvaló a történelem önisméltlése abban a kérdésben, hogy a vereséget kizárólag (legalábbis döntően) egyetlen történelmi személyiség, illetve meg nem nevezhető összeesküvők rút árulása okozta volna. A nemzeti emlékezet könyörtelenül egyértelművé tette, kozmikus méretűvé növelvén a meg nem bocsájtható emberi gonoszsgát: Görgey Artúrnak a világsi fegyverletételben manifestálódott árulását.¹⁹ S ez a történelmi analógia – általánosítva: „minden szabadságküzdelmünk a belső árulás miatt bukott el” szentencia – bizonyosan belejátszott, hogy az 1919-es tiszai front összeomlását az általam kérdezt Békés megyei vörös katonák a katonai vezetők árulásai, szabotázsai sorozatával igyekeztek a maguk számára megmagyarázni.²⁰ Még egyértelműbb az Árulóra mint ős-gonoszra hivatkozó történelem-értelmezés 1956 esetében. A már-már legyőzött ellenséghez való átpártolás, a saját elvtársainak bitóra juttatása a maga hatalmának megszerzése érdekében nyilván a későbbi fejlemények (a kádári konszolidáció megbékélésre csábító eredményei) miatt nem növekedett idő telvén olyan kozmikus méretű árulássá a nemzeti köztudatban, mint Görgeyé a 19. században – a rendszerváltásig megmaradt (ittthon és a nyilvános közbeszédben legalábbis) az alig kimondott lapangó gyanú állapotában.

És a történelem legfélelmetesebb önisméltlése: e szabadságküzdelmek vérbefojtása után az elrettentő célú büntetés, a példát statuáló megtorlás, mely – a magát győztesnek deklaráló hatalom szándékával

helyszínén, valamikor november első napjaiban megállt a gimnázium és mozi előtti kis téren egy orosz tank, s a belőle kikászálódó katonák tőlünk, éppen ott ácsorgó gimnazistáktól tudakolták: messze van-e még a Szeuei-csatorna. A köznapi kommunikációra teljességgel alkalmatlan orosz tudásunk vezetett volna félre? Úgy értettük a kérdést, ahogy érteni akartuk?)

¹⁸ Bízást idézhető ebben a vonatkozásban a forradalom teljes „legendáriumát” magában foglaló regény: Karinthy Ferenc 1982: 58–59. Jóllehet számon kell tartanunk, hogy az egykorú emigráns kritika jó okkal kérte számon (az itthon született szépirodalmi ábrázolások közül a legelsőn!) a történelmi hitelességet (Ferdinandy György 1994: 262–268.)

¹⁹ Lásd pl. Sándor István 1953; Dömötör Ákos (szerk.) 1998: 63–75.; 135–140.

²⁰ Szilágyi Miklós 1969: 272.

ellentétesen – a mártíromság glóriájával jelölte meg a forradalmi eseményeknek nemcsak bitófára juttatott vagy golyó által kivégzett, hanem börtönbe zárt, módszeresen üldözött, életlehetőségeitől megfosztott, a gyanú árnyékával megbélyegzett minden résztvevőjét. Ezért van, hogy a forradalmakra emlékezések sohasem fejeződnek, nem fejeződhetnek be a kollektív hősiesség én-központú elbeszélésével – a történelem kényszere folytán át *kell* fordulniuk szenvedéstörténetbe. S mert a terror mindhárom forradalom bukása után oly esztelenül tombolt,²¹ az emlékezők – feltűnően gyakran – a maguk szenvedését (megveretésüket, kényszervallatásukat, a börtönviszonyok aprólékos ismertetését, olykor évtizedekig eltartó vegzálásukat) fontosabbnak, nagyobb horderejűnek látta/ják, mint azokat a történeteket, amelyekért mindent elviselni kényszerültek.²²

Az eddig emlegetett történelmi párhuzamok egy része valamilyen módon a fegyveres ellenállással volt kapcsolatban. Ami azt is jelenti, hogy a forradalmak „közkatonáinak”, ha a történetektől fél évszázadnyira emlékeznek, a politikai célokról és tettekről alig vannak személyes emlékei. Leginkább csak a jelszavakban és jelképekben kifejeződő egykori tömegvéleményt visszhangozza minden emlékező. Ezért van, hogy már a forradalom napjaiban, majd a rá-emlékezésekben még inkább a szimbólumok és már az események idején szimbolikus jelentéssel felruházott történetek önálló életre kelnek. Úgy rejtegették a szabadságharc leverése után a katonasapját, a Kossuth-bankót, énekeltek könnyes szemmel a Kossuth-nótát, vagy – mert a Habsburg önkényuralom ezt sem nézte jó szemmel – tüntetően hordták kalapjukon a „trikolort”, mintha ebbe a gesztusukba belesűríthető lett volna minden, ami fogalmi nyelven el nem mondható.²³ 1919-ben (és utá-

²¹ 1848 utóéletéről lásd pl. a Cséve Anna (szerk.) 2001 kötet tanulmányait; 1919-ről: Szilágyi Miklós 1969: 273.; I. Sándor Ildikó (szerk.) 1969: passim, Csoór István 1979, Bányai Irén, Sz. 1979

²² Lásd pl. az Orbán Éva 1996; Kocsis Gyula (szerk.) 1996 közölte visszaemlékezéseket.

²³ Pl. Dömötör Ákos (szerk.) 1998: 143–145.; Bosnyák Sándor (gyűjt.) 2001: 273–274. Különös véletlen folytán találtam rá éppen most egy, évtizedekkel ezelőtt az 1851-es „hirdetések könyvéből” általam kijegyzett s nem publikált gyomai (Békés megye) adalékra: „Felsőbb rendeletnél fogva a’ kalapokra viselni szokott tollak, vagy tollhoz hasonló természetes, vagy mesterséggel össze állított három színű virágok-

na) a „vörös” és a „fehér” ellentétére egyszerűsödött a magyar világ, s ebben a légkörben – így emlékeztek a „szemet szemért” elv érvényesülését: a vörösök, majd a fehérek által végrehajtott kivégzéseket értelmező tolnaiak 1979-ben – az is halállal büntetendő halottgyalázasnak minősült, ha valaki „nem voltál vörös életedben, legyél az halálod után” mondat kíséretében egy szál vörös szegfűt dobott egy fehér tiszt holttestére.²⁴ ’56-ban pedig a betört kirakatban érintetlenül hagyott áru, az utcára kitett és folyton gyarapodó pénzadományok virtuális képe lett a valóságos jelképeknél (a Kossuth-címernél, a lyukas zászlónál, a ledöntött Sztálin-szobor bármilyen aprócska darabjánál) is beszédesebb: a forradalom tisztaságát, szent céljait kifejező egyetemes szimbólummá.²⁵

A hétköznapi történésekre való emlékezések majdnem teljes hiányának, a szimbólumokká egyszerűsödésnek szükségszerű velejárója, hogy a forradalmak „névtelen résztvevője” (azaz: *nem* vezetője, az eseményeknek *nem* politikusként avagy történészként értelmező-magyarázó kortársi tanúja) elsősorban a tömeg-megmozdulásokban és a harci eseményekben való szerepvállalására szeret emlékezni. Egyrészt a „kis csavar voltam egy nagy gépezetben” lelkesítő hangulatát, máskor a gyilkos fegyverekkel farkasszemet nézni kénytelen védetlen tömeg kiszolgáltatottság-érzését, páni félelmét reméli közvetíthet-

nak hordása – mint a’ mellyek a’ forradalomra vissza emlékeztetnek – szigorú büntetés terhe alatt eltiltatik.” (Békés Megyei Levéltár, Gyoma ir. V. 317. B. b/74. Hirdetések könyve 1850 – 42. fol., 1851. szept. 28.) – Az 1851-es gyomai hirdetményben emlegetett „felsőbb Rendeletnek” az értelmezéséhez, a tágasabb összefüggések felfedezéséhez lásd a kor-specialista történész Deák Ágnesnek az abszolutista kormányzat belbiztonsági szervei 1851–1852-es intézkedéseiről, országos adatgyűjtéséről írt összefoglaló igényű elemzését (Deák Ágnes 1995).

²⁴ Részletesen: Bányai Irén, Sz. 1979

²⁵ Lásd pl. Karinthy Ferenc 1982: 89., 112., 124., Bosnyák Sándor (gyűjt.) 2001: 414., Csics Gyula 2006: 220. (aki emlékezetéből idézi fel a jelenetet, csodálkozván rajta, hogy gyermekként nem írta bele a naplójába, pedig nagy hatással volt rá). E szimbólum számontartása (melyet egyébként Litván György (2000: 208.) a „tisztá forradalom” romantikus mítoszának tart) sokkalta általánosabb annál, mint ahányan felidézik emlékezésükben – magam, vidéki középiskolásként, az eseményekkel egyidejűleg értesültem róla, s azóta is számtalanszor hallottam emlegetni a szemtanúktól baráti társaságban.

ni a maga aprólékosan részletező elbeszélésével,²⁶ másrészt személyes helytállására, apró (olykor persze felnagyított) hőstetteire, a hadi helyzetet ott és akkor (talán) befolyásoló rafinált cselvetéseire, az ellenséget megtévesztő manővereire helyezi a hangsúlyokat.²⁷ Az egyes ember mégiscsak lehetséges (s nemcsak a 19. században lehetséges!²⁸) személyes hősiessége szempontjából a forradalmakra való emlékezés – mint elbeszélő műfaj – a háborús élményelbeszéléshez hasonlatos. Ám azoktól az élménytörténetektől lényegesen eltérő hangulatúvá teszi őket az a tény, hogy a háborúról szólóakon rendszerint át-átsejlik a „mit keresek én itt? mi közöm nekem mindehhez?” keserű felismerése. A forradalmi élmény megfogalmazója viszont a fenntartás nélküli azonosulását, a teljes odaadást, az eszméhez való hűséget akarja kibeszélni magából. Alighanem ebből a lényegi különbségből következik, hogy az elbeszélő – egyszersmind „főhős” – olyannyira azonosulni szokott a halált osztó szerkezettel, melynek kezelését a sors reá bízta, mintha valamilyen hétköznapi eszközről és munkaműveletről szólna a beszámolója. Ezt a teljes azonosulást (vagyis az elbeszélő által előidézett halál képzetének teljes kívül rekesztését) figyelhettem meg, amikor annak idején a ’19-es vöröskatonáknak a páncélvonatot idéző élményelbeszéléseit, vagy egy hajdani géppuskásnak és tömegek meggyilkolására alkalmas, akkortájt még újmódi fegyverének már-már szeretetteljes viszonyáról szóló vallomását hallgathattam.²⁹ És ugyanez a professzionális szakszerűséggé fejlesztett tudás és hűvösen tárgyilagos hangvétel jellemzi azokat az ’56-os élményelbeszéléseket is, melyek a nagyvárosi partizánharcnak a páncélosok ellen leghatásosabb fegyverét, a Molotov-koktélt vagy a fűzérbe kötözött tank útvonalába helyezett, illetve az erkélyről a nyitott tankra dobált

²⁶ Lásd pl. 1956-ról Kocsis Gyula (szerk.) 1996: passim, Tajti Erzsébet (szerk.) 1994: passim, Bosnyák Sándor (gyűjt.) 2001: 402. skk.

²⁷ Lásd elsősorban a Bindorffer Györgyi – Gyenes Pál 1994 közölte emlékeztetéseket.

²⁸ Lásd ebből a szempontból az egyéni hősiességet egyértelműen a középpontba állító ’48-as népmondákat és egyéb narratívákat: Dömötör Ákos (szerk.) 1998: passim, Bosnyák Sándor (gyűjt.) 2001: 244. skk.

²⁹ Szilágyi Miklós 1969: 270. Lásd még Baráth László (szerk.) 1959, I. Sándor Ildikó (szerk.) 1969: passim

kézigránátos támadásokat – mint a nem-katona felkelők legjellemzőbb harci taktikáit – az utókor számára látni engedik.³⁰

A 19–20. századi, nagyon különböző eszmeiségű forradalmak utóéletében, az eseményekben részesek ráemlékezéseiben megfigyelhető történelmileg szükségszerű, illetve a közgondolkodás sztereotípiákban való gondolkodásából következő azonosságok vagy hasonlóságok elemző felmutatása – be kell látnom – monografikus áttekintést igényelne. Ez a gondolatmenet tehát be nem fejezhető, csak abbahagyható. Azzal a bizakodással hagyom abba, hogy hátha lesz valaki, aki tovább halad ezen a gondolati vonalon. Akár elfogadó-megerősítő, akár vitatkozó-megcáfoló lesz ez a reménybeli folytatás, meggyőződés, hogy nem lesz haszontalan vállalkozás: a nemzeti önismeretünk is gazdagodhat általa.

³⁰ Pl. Karinthy Ferenc 1982: 45., Bindorffer Györgyi – Gyenes Pál 1994: 36., 55., 107., 129.; Orbán Éva 1996: 87–88., 142.; Bosnyák Sándor (gyűjt.) 2001: 412.

A háború népi emlékezete

19. századi szépirodalmi és 20. századi folklóradalékok arra engednek következtetni, hogy a „nagy mesélő” hírében álló katonaviselt emberek (az obsitosok) szórakoztató, egyszersmind oktató tartalmú elbeszélésekbe befoglalt katonakori élményeit/háborús kalandjait a feudalizmus kori falvak-mezővárosok paraszti közösségeiben nagy-nagy érdeklődéssel hallgatták annak idején. És bármennyire hihetetlen volt a gyakorta felidézett elbeszélések tartalma, hinniük kellett a szép mesékben, hiszen csak így tudhattak meg valamit a kisember és nagy történelem találkozásáról. Elhitték a világlátott öreg obsitos szavait – miért ne hitték volna, hiszen földijük bizonygatta, hogy lovaik a csillagok között botorkáltak, amikor az égbe nyúló talján hegyekben poroszkáltak. Ahogy azt is elhitték, hogy legvitézebb Háry János uramnak, a nagy mesélőnek, Napóleonnal, a császárral volt találkozása. Bár azért egy „furfangos diák” rendszerint akadt a társaságban, aki újra meg újra megpróbált hitetlenkedni, a paraszt-hallgatóság tudatában a legnyilvánvalóbb lódítás, nagyot mondás, hazugság is csak abba a mesei-elbeszélői szövegvilágba rendeződhetett bele, melyet a napi tapasztalatokon túl az emberiséget körül ölelő virtuális valóság: a „vagy igaz, vagy nem” csodák, fantasztikumok, földönkívüli létezők határoztak meg.

A valamikori obsitos, persze, bár falubeli volt, magányos-társtalan különc is: háborús kalandjait, ha akarta volna, akkor sem tudta senki ellenőrizni-kontrollálni a faluközösség/kisközösség tagjai közül, hiszen életük során alig-alig távolodtak el falujuk határától. Noha (ahogy az első), a második világháborút egyszerű közkatonaként megélt idősebb emberek a 20. században is az egykori obsitosokhoz hasonlatosan mesélgették a maguk „egyszer volt”, „csak velük megesett” kalandjait, idő telvén nagyon megváltozott a „közösségként” úgy-ahogy mégiscsak létező hallgatóközönség érdeklődésének-figyelmének tartalma és motivációja.

Abban változott meg legfőképpen, s ez már az első világháború idejére bekövetkezett, hogy nem egyes embereknek, hanem hatalmas tö-

megeknek lett sorsszerűen kimért életélményévé a háború – azaz: elkerülhetetlen kényszerré, egyszersmind a férfiúi öntudatot erősítő emberpróbává alakult a köznép körében a „kötelező” katonáskodás. Következésképpen: a háborús elbeszélések potenciális hallgatóközönsége szinte minden tagjának lehettek/voltak az emlékezetében elraktározva háborús kalandok. Ha pedig rendelkezett ilyen-olyan elő-ismeretekkel a háborúról, a maga személyes tapasztalásokra alapozott *valóságigényéhez*, nem az emberi létértelmezésből amúgy is jórészt már kikopott „mesei valósághoz” mérte hozzá mindenki a „nagy mesélő” hírében álló háborús veteránoktól hallhatóakat. Azzal kellett tehát számolnia annak, aki elbeszéléssé formálta és a szórakoztatás, no meg a világra eszméltető oktatás-nevelés szándékával gyakorta felidézte a maga „tegnap volt” (*ezért* soha nem feledhető) harctéri kalandjait, hogy mindazt, amit ő elmond – elmondhat, el kell mondania –, legyen bármennyire hihetetlen, fantasztikus, apróbb-nagyobb „csodákkal” telerűzdelte, elsősorban a „nagyon hasonló” ismeretelemekkel alaposan felvértezett sorstársaival kell elfogadtatnia. Tudta tehát: csakis az igazat, a szintiszta igazat mondhatja – vagy bele kell csomagolnia a hitelesség-hihetőség tetszetős burkába az általa is tudván tudott, a figyelem-felkeltés, a szórakoztatás kedvért mégis elengedhetetlenül szükséges apróbb-nagyobb lódításokat, kegyes hazugságokat, félígazságokat.

Amit eddig mondtam az első világháború óta szeltében virágzó (a folklorisztika által persze kevésbé tanulmányozott) *hétköznapi folklórnak*: a háborús témájú elbeszélések műfaji jellemzőinek összegzése. S bár a 20. század folyamán (különösen a század második felében) alapjaiban változott meg, alakult át a népelet, a paraszti világkép egésze, napjainkig megmaradt a háborús (és idő telvén mindinkább a *második* világháborúról szóló) elbeszélések legfontosabb műfaji jellemzőjének az egyszeri-emberi élmény és a történelmi valóság sajátos-különös viszonya: a szubjektív és az objektív igazság korántsem szükségszerű egybeesése.

Mert igaz ugyan, hogy az egyes ember számára átláthatatlan-megérthetetlen hatalmas hadigépezetben „apró csavarként” létező egyszerű közkatonák személyes emlékké lett élmény-mozaikjaiból, ha érthető módon, és az egykorú írásos és képi forrásokat is figyelembe véve egymás mellé rakosgatja valaki, többé-kevésbé hitelesen-valósághűen rekonstruálhatóak a második világháború legsorsdöntőbb történései,

az öntudatosan cselekvő és az eseményeket csupán elszenvedő emberek – az arctalan tömeg – történelmi sorsa,¹ a személyes emlékek ténybeli hitelességét ilyen módszerrel abszolutizáló: az „egyszerű közkatoná” emlékeit is „hiteles történeti forrásnak” tekintő szemlélet mitsem változtat a háborús elbeszélések *folklór*-voltán.

A harci eseményeket – a győzedelmes elő-nyomulásokat, az ellenséges haderővel való közvetlen és közvetett találkozásokat, a fejvesztett megfutamodásokat-visszavonulásokat – megidéző élőszavas elbeszéléseknek (napjaink folklórájának) legfőbb műfaji jellemzője ugyanis a valósághoz-igazsághoz való feltétlen ragaszkodás folyamatos és nagyon hangsúlyos kinyilvánítása. Az elbeszélő – az emlékezések etnográfus-folklorista hallgatójaként ez volt a legelső benyomásom² – mintha kérkedni akarna vele, hogy 40–50–60 esztendő távlatából is „mindenre” pontosan vissza tud emlékezni: néven nevezi és lényeglátóan jellemzi közvetlen parancsnokait és bajtársait, megnevezi az állomáshelyükül szolgáló (vagy előnyomulás, illetve visszavonulás közben csupán érintett) falvakat-városokat, ha „nyelvtörőnek” tűnik a hallgatósága számára egy-egy sosem hallott orosz vagy ukrán településnév, annál inkább idézi újra meg újra, a katonai „szakszerűségről” pedig az egykori fegyverneme szakzsargonjának fölényes biztonságú használatával tesz tanúbizonyságot. Aligha vitatható (bár a hallgatóság nagyobb része számára ellenőrizhetetlen, csak azok tanúskodhatnak vagy protestálhatnak, akik vele együtt, legalábbis azon a vidéken, ugyanannál a fegyvernemnél szolgáltak), hogy ezeket a szövegbe idézett konkrétumokat (adatokat-tényeket) nem önkényesen kreálja az elbeszélő: az emberi memória tágasságáról és kiismerhetetlenségéről-kiszámíthatatlanságáról tanúskodnak a benne elraktározható, a nem-minden-napi körülmények közepette szinte-szinte szükségszerűen el is raktározott érdektelen érdekességek, jelentéktelen apróságok. Valószínűsíthető viszont, hogy a rutinos, a maga elbeszélésének, előadási módjának hatás-mechanizmusával inkább ösztönösen, mint tudatosan kalkuláló

¹ Az 1980-as években Sára Sándor *Pergőtűz* című dokumentumfilm-sorozata például átütő sikerrel vállalkozott egy *ilyen* rekonstrukcióra. Könyvváltozatban: Sára Sándor 1988

² A személyesen gyűjtött háborús (és hadifogoly) emlékeket közreadó kötetem: Szilágyi Miklós 2011

„jó” elbeszélő az „ilyen apróságokra is emlékszem!” tartalmú részletek valóságos halmozásával a maga *teljes* elbeszélése hitelességének elhitető erejű látszatát reméli megteremteni. A „lám, lám mindenre emlékszik!” hangulatában bizton elhangozhatnak – okkal-joggal így véli – a fantasztikus-hihetetlen, mégis vagy rész-szerint is igaz, vagy tudatosan eltúlzott, a meghökkentés érdekében túl-poentírozott emlékei is.

Az *ilyen* elbeszélés-konstruálás, persze, korántsem „alkotóművészi” tevékenység (még a klasszikus folklórművészet értelmében sem), csak a maga emlékanyaga diktálta logikának engedelmeskedik a „jó” elbeszélő, amikor (az önmegítélése szerint) cáfolhatatlan tényekből és a már-már hihetetlen, mert máskor és másutt soha sem tapasztalt élethelyzetekből végülis a hallgatósága számára „hihető” elbeszélést kerekít. A hallgatóság is tudatában van ugyanis, hogy a valószerűtlent: a józan emberi ésszel megérthetetlen szörnyűséget vagy „köznapi csodát” sokkal biztosabban meg szokta őrizni az emberi emlékezet, mint a nap mint nap szokásokat, a rutinszerűen gyakoroltat.

Ezért van, hogy a doni áttörést követő visszavonulást: a végtelen orosz hómezőkön való reménytelen vánszorgást megidéző elbeszélésekben „ha magam nem lettem volna ott, el sem hinném!” sztereotip nyelvi fordulattal szokták minősíteni maguk az elbeszélők is az ott és akkor átélteket. Elsősorban a tapasztalati alapon azonosíthatatlan (s a rosszul felszereltség miatt még szörnyűbb) hideget emlegeti mindenki, akinek mégiscsak sikerült túlélnie a túlélhetetlent. Fantasztikus képek idéződnek fel: ültőhelyében vált élettelen szoborrá az ember, ha (bár a társai óvták ettől) alkohollal próbálta átmelegíteni magát, majd leült pihenni. Menet közben pedig „mindenkinék” a lába, az orra és a füle csontfehérré fagyott. És emlegetik az elviselhetetlen éhségérzetet is, mely mégiscsak megehetővé tette a kőkeményre fagyott, bicskával el nem vágható katonakenyeret vagy az út szélén talált, fagyhalban kimúlt ló combjából nagy erőfeszítéssel lemetszett nyers húst.

Mégsem ezek az emberi méltóság teljes elenyészésének legvégső stációit megidéző szenvedésvariációk a legmeghökkentőbb háborús elbeszélések – sokkal inkább az egy-egy *csak ott* érvényes, szélsőségesen valószerűtlen „élettanulást” kinyilvánító szomorú, mégis büszkén idézgetett „tantörténetek”. Egy ungtarnóci (tehát kárpátaljai, vagyis a két világháború között csehszlovák, beszélgetésünk idején szovjet állampolgár) szerencsésen megmenekülő magyar katona például így

indította élete akaratlan kalandjáról, a doni katasztrófa utáni hazakerüléséről szóló elbeszélését: „Úgy jöttem haza, hogy az egyik lábam át vót lúve, a másik lábam pedig lefagyott, mind az öt lábujjam. Szerencsémre! Mert ha nem, akkor soha nem jöttem vóna haza.” S az elbeszélés – e meghökkentő bevezető mondat után – bár szenvedéselemekkel teletűzdelt, valóban a maga személyes szerencsáját már-már anekdotikus ízekkel variálta. Azt tudniillik, hogy miután (tulajdonképpen véletlenül) egy olyan helyre sikerült elvánszorognia, ahol felcserek segítettek rajta, s bevitték a tábori szükségkórházba, végülis egy sebesült-szállító vonaton került haza Magyarországra.³

A hadieseményekben való részvétel megannyi apróbb-nagyobb élményének – a kényszerűen elviselt vagy tudatosan keresett kalandoknak, az önkéntelen tapasztalatoknak és az elemi kíváncsiság motiválta megfigyeléseknek – tanító célzatú (ritkábban szórakoztató szándékú) élményelbeszéléssé szervezéséhez egyébként minden elbeszélő (minél rutinosabb az elbeszélésben, annál inkább) szükségét szokta érezni, hogy mindaz, amit elmond, egyszersmind valamilyen „élettanulság” vagy „történelmi igazság” illusztrációja legyen. Ez a tanulság/igazság a leggyakrabban alig több egy banális közhelynél („nekem mindenütt szerencsém volt, mert a túléléshez elsősorban szerencse kellett”). Máskor viszont az egykorú háborús propaganda, illetve az éppen aktuális történelemértékelés személyes tapasztalások hitelesítette kritikájává-cáfolatává kerekedik a sugalmazott tanulság. Ez utóbbira a legbeszédeesebb példák az akkor „szövetségesnek” mondott német katonák korántsem bajtársias viselkedésének, illetve az orosz (vagy ukrán) falvak polgári lakossága emberségének, a nagy bajban megnyilvánuló segítőkészségének felemlegetése. Más oldalról pedig – a szovjet valóságról szóló szocialista propaganda cáfolataként – az „ottani” paraszti elesettség, nyomor és a primitív életkörülmények-munkakörülmények tendenciózus részletezése – az „én is jártam a földi paradicsomban” kajánkodó felhangjával.

Ezen túl szinte lehetetlen a háborús elbeszélések tartalmi és formai jellemzőit az általánosítás igényével körülírni. Hisz minden elbeszélő a maga élményeit akarja kibeszélni magából, s csupán a megélt-megszenvedett „valóság” aggályosan pontos felidézésére törekvést tekint-

³ A teljes szöveg: Szilágyi Miklós 2011: 53–62.

hetjük az élményelbeszélések közös jellemzőjének. Az már az alkati adottság, a mentális beállítódottság, esetleg a szóbeli megformálást lehetővé tevő vagy kikenyszerítő szituáció nem definiálható, minden elbeszélő esetében egyedileg értelmezendő következménye, hogy az egyik elbeszélőnél az apróbb-nagyobb katonai hőstettekre, legalábbis a derekas helytállásra, a másiknál az értelmetlen megpróbáltatásokra: a folyamatos szenvedésre, a harmadiknál a mulattató esetekre, olykor keserűdes, de mégiscsak mesébe illő kalandokra kerül a hangsúly az elbeszélés-láncolatban. És akadnak, persze, olyanok is (a kevésbé gyakorlott elbeszélők-émlékidézők között alighanem ők jelentik a legnagyobb csoportot), akik látványos érzelmnyilvánítás nélkül csupán eseményeket, történeteket, élethelyzet- és lelkiállapot-változásokat sorolnak, csak a kronológiát, nem egy-egy életigazságot tekintvén elbeszélésszervezőnek.

Hatalmas embertömegek számára a második világháború, persze, nem ért véget a harci cselekmények befejeződésével: az olykor több éves hadifogsággal folytatódott. Így aztán a háborúra emlékező elbeszélésekben olykor nagyobb hangsúlyú a hadifogság, mint a háború maga.

A fogságról és az ott végzett kényszymunkáról tényszerűen-tárgyilagosan beszámoló elbeszélésnek – a megidézett élethelyzet miatt – szükségszerűen „szenvedéstörténetnek” kell lennie. Eleve nem lehet – mint a háborús történetek esetében – az elbeszélő kalandokba keveredését és személyes helytállását némi dicsekvő hangsúlyokkal felmutató véresen komoly vagy pikareszk hangulatú „hőstörténet”-láncolat. A gyakorlott elbeszélő azonban, aki hallgatósága lankadatlan figyelmére (pontosabb, ha így mondom, hisz csak erről vannak/lehetnek tapasztalataim: etnográfus/folklorista beszélgetőtársa bátorító érdeklődésére) számít, rendszerint felméri, hogy az általa átélt testi és lelki szenvedések nehezen verbalizálhatóak. Ha pedig valaki mégis megkísérli az „akkori” éhségérzetét, fáradtságát, halálközelinek érzett állapotát elmondani, könnyen hiteltelenné válhatnak az ilyen élménynek a közelébe sem jutott hallgatósága előtt a legőszintébb szavai is. Hisz éppen hazakerülése: az évtizedekkel későbbi „tanúságtétel” lehetősége hordozza magában a szó szerint igaznak állított „szenvedéstörténet” élő-eleven cáfolatát. Azt tudniillik, hogy mégiscsak túlélhető volt, ami – úgymond – maga volt a minden emberi lényt elpusztítással fe-

nyezető földi pokol! A testi és lelki szenvedés unos-untalan ismételtetése helyett és/vagy mellett a magának és szerencsés társainak végülis sikeresnek bizonyult „túlélési technikáit” idézgeti tehát majd minden elbeszélő, ha a hadifogságára emlékezik. Ezzel válaszol hallgatósága ki nem mondott, de a levegőben ott vibráló „hogyan lehetett mégis hazaikerülni a pokolból?” kérdésére.

Azért lehetett, mert:

- Megtanítottak rá az oroszok és rákényszerítettek a körülmények, hogy hazudni, csalni, lopni kell, s nem szabad megszakadni a munkában. Úgy viselkedtünk mi is – summázhatom az ilyen témájú elbeszélések legfőbb mondanóját – ahogy bántak velünk. A lágerben fel kellett függesztenie az embernek, amit a becsületről, emberségről, jólneveltségről, bajtársiasságról addig megtanult, és élete szabályozó elveként követni igyekezett.
- Érdemes volt jelentkezni, ha önkéntes jelentkezésre szólítottak fel, mert valami kis előny bizonyosan származott belőle. Jobban becsülték az oroszok azt a foglyot, aki bátran szembenézett a még ismeretlennel: úgy tett, mintha nem ódzkodna a felkínált munkától.
- Aki „jól viselkedett”, azaz nem ellenkezett az oroszokkal, azt nem bántották. Alkalmazkodni kellett tehát ahhoz, amit a helyzet éppen diktált, meg hozzájuk is alkalmazkodni kellett, akik parancsoltak. Hiszen ellenségek voltunk, úgy is kezelték – mit várhattunk volna tőlük?
- Az oroszok között is voltak rendes emberek, különösen a civilek közt. Segítettek, amiben tudtak, ha az ember is úgy viselkedett velük. Pedig azok is éheztek, a foglyoknak még tán többet adtak enni, mint amennyi a civileknek jutott.
- Aki nem tudott magának parancsolni, s nem tudott lemondani például a cigarettáról: még azt a kicsike kenyeret meg levest is dohányra cserélte, az biztosan nem jött haza.

És központi eleme lehetett a hadifoglyok „túlélési technikájának” (tömegekre lehetett jellemző), bár ritkán fogalmazódik meg szövegszerűen, a teljes elfásultság, az érzéketlenné válás *állandósulása*. Ennek a lelki állapotnak lehet a következménye, hogy évtizedek múltán a legképtelenebb borzalmakat, józan emberi ésszel alig felfogható szörnyű-

ségeket is szenvtelenül, érzelmei kinyilvánítása nélkül szokta felidézni a legtöbb elbeszélő.

A második világháború idején átéltek persze nemcsak az egykor volt közkatonákat kényszerítik emlékezésre: az „amikor átmert rajtunk a front” élményének rettegése-félelme ott lappang azok emlékezetében is, keresi tehát kifejeződési formáját, akiknek „civilként” – a családért aggódó anyaként-nagyanyaként, női ártatlanságán őrködő aszszonyként-leányként vagy a világra rácsodálkozó gyermekként – volt találkozásuk a gyűlölködő és harácsoló ellenségként, olykor mégis emberséges emberként bemutatkozó megszálló katonasággal.⁴ Az első világháború idején nem, csak a második idején volt országos és tömeges élmény ez a találkozás, tehát vált tömegessé a „kibeszélési” – „igaz” történetté, élményelbeszéléssé formálási – készítés is a legszélesebben értelmezett „köznép” körében. Csupán a folklorisztikai szándékú dokumentálás maradt mindmáig hiányos-hézagos – jórészt azért, mert a közösségi emlékezet sokkal inkább könyörtelen „megszállónak”, mintsem „felszabadítónak” láttatta a rosszul felszerelt, rosszul élelmezett, tehát szükségszerűen rekvirálásra, szabad rablásra kényszerülő, s a polgári lakossággal (a szovjet tábori csendőrség olykor-olykor hallható megtorló intézkedései ellenére is!) ellenségesen viselkedő: önkényeskedő, a polgári lakosságot terrorizáló „vad ázsiai hordát”. (Amelynek beláthatatlanul hatalmas voltát egyébként egy szóláshasonlatba emelve őrizte meg a népnyelv: „annyian vannak, mint az oroszok.”) Mert igen-igen kevés a hitelesen rögzített élményelbeszélés a civil lakosság és a háború találkozásáról, ez esetben nekem is többet segítenek ebben az összefoglalásban az egykori hallomásaim: folklór-értésülesem, mint a folklorisztikai szakirodalom.

Egy-egy falu (mezővárosban-kisvárosban egy-egy települési szegregáció) lakóinak „kollektív emlékezete” a történelem után 40-50 évvel is megdöbbenő hitelességgel-pontossággal őrizte, s nekem, az érdeklődő idegennek sorra-rendre felidézte szinte-szinte bárki a megkérdezettek közül (az egykorú szemtanúknál és a közvetlenül érintett rokonságnál sokkalta szélesebb kör!) mindazoknak a nevét, akik valamilyen fatális véletlennek vagy az emberi mivoltukból kivetkőzött ellenséges katonák esztelen öldöklésének estek annak idején áldozatául. És őriz-

⁴ A háborús „civil” élményekről lásd Szilágyi Miklós 2011: 149–184.

te (nemcsak őrizte: takargatta is – nekem sem árulták el...) azoknak az asszonyoknak-lányoknak a nevét is, akik nemi erőszaknak voltak szenvedő alanyai. Miközben anekdotikus hangulatú „igaz történeteket” is idézgettek egy-egy fiatal leányról-asszonyról, aki a folyton-folyvást „bárisnya” után kajtató ruszki elöl a tyúktól padlására menekült, titokban oda hordták neki napokon át az élelmet, mert megunta már, hogy vénasszonnyá kelljen maszkíroznia magát. És anekdotába áthajló „igaz történet” őrizte meg annak a „felcsernek” – kényszerűségből az orosz katonák nemi betegségét valamilyen kencével kezelő orvosi kisegítőnek – „büntető” lehetőségét, akit arra biztatott kissé előnytelen külsejű felesége, egy disznóölő kést tartva a kezében, hogy „vágd le neki”...

Ha már az átvonuló és szabadon garázdálkodó katonaságot megidéző olykor-olykor anekdotikus hangulatú emlékidézésre utaltam, engedtessek meg egy óvatos általánosítást. Bármennyire élet-halál kérdése volt akkortájt a polgári lakosság körében az ellenséges katonákhoz való viszony konkrét tartalma, számomra úgy tűnik (a téma módszeres vizsgálata persze nem történt meg), hogy legalább olyan mennyiségű (inkább csak volt, lehetett: ma már aligha gyűjthető) az erre a korszakra emlékező-emlékeztető tréfás elbeszélés, anekdota, viccbe áthajló igaz történet, mint a szenvedéstörténet, a tragikus felhangú élményelbeszélés. Még egy-egy, a ruszki nagy „zabralására” való emlékezés is átfordulhatott anekdotába (a példa kisújszállási, de bárhol megeshetett), ha a „valahol” összefogdosott és az erre a célra egybeterejtett asszonyokkal leváogatott-kopaszatott-főzetett tyúkok között valaki felismerte a sajátjait: az utolsókat, melyeket addig sikerült megőriznie – s ehhez a felismeréséhez ráadásul jó képet kellett vágnia, s illendő volt elfogadnia azt a kóistolót, amit a ruszki kimarkolt a kondérból s a tányérjára dobott. Az orosz katonának az órák iránti kivételes rajongását – az óra-zabralást vagy ennek szándékát – pedig jellemző módon a korlátoltságot-butaságot kifigurázó anekdoták foglalják magukba („lám, ezek a primitív emberek az órát sem ismerik!”). Gyakorta hallottam emlegetni gyermekkoromban Tiszafüreden annak az órásnak az esetét, akihez azzal az utasítással (és persze fenyegetőzve) vitt egy valahonnan leemelt faliórát egy ruszki, hogy 10-15 karóráig csináljon neki belőle – annyit, amennyi kitelik. Annak az útonjáró (különben kisújszállási) egyénnek a rafinériája pedig afféle vándoranekdota-ba illő: mert már ismerte az ilyenkor szokásos „davaj csász!”-módszert,

a „hány óra?” kérdésre válaszolva nem a karórájára ránézve, hanem a napra feltekintve válaszolt.

A második világháború népi emlékezete mindannyiunk kollektív emlékezete kellene, hogy legyen. Ami ebből az etnográfia és a folklorisztika módszereivel tanulmányozható: a cselekvő és/vagy az eseményeket megszenvedő részvevők személyes emlékei. Azt akartam tudatosítani, hogy mindenkinek, aki akkor már élt – akár katona volt, akár civil – lehetnek/bizonyosan vannak személyes emlékei. Teteemesek tehát a feladatai annak, aki (alighanem a már utolsó pillanatban) e személyes emlékek tanulmányozására vállalkozik – azzal a céllal, hogy a háború népi emlékezete valóban kollektív emlékezetünk-ké nemesedjék.⁵

⁵ A háborús- és hadifogoly-élmények folklorisztikai módszerrel gyűjtött és/vagy emlékirattá formált változatai: Danku Ferenc 2004, Egri Gyula 1992, Ferenc Imre (szerk.) 1997, Küllös Imola – Vasvári Zoltán (szerk.) 2006, Örkény István 1981

„Az aradi gyásznapi” paraszti kézirata a 20. század elejéről

1978. késő-tavasza – a Tolna megyei Múzeumi Szervezet igazgatójaként, gyűjtemény-gyarárói szándékkal – Dunaszentgyörgyön jártam.¹ Egy öreg ház padlásán keresgéltem a múzeumi megőrzésre érdemes munkaeszközöket, s közben akadtam rá egy ócska papírokkal teli katonaládára. A 20. század elejének adókönyvei, nyugtái, különböző községi és járási hivatalok értesítései – valamikor fontos, de már régen időszerűtlen, érdektelen iratok tömege, a legemibb rendszerezés nélkül. Íme: egy „parasztirattár”²

Nem véletlenül őrződtek meg éppen ezek a jórészt gazdasági természetű iratok: azért dobálták bele az öreg katonaládjába, s ha „selejtezték”, azért nem dobták a tűzbe, mert az iratokba befoglalt információk és utasítások aktualitásának múlása ellenére szubjektíve *fontosak* maradtak. Sosem lehet tudni – a hivatallal eleve bizalmatlan parasztember legalábbis így gondolta –, hogy nem kell-e még előszedni valamikor döntő bizonyítékként egy-egy régi adókönyvet, hiszen az „úri huncutság” természetét nem lehet kiszámítani.

Jóllehet az ilyen tartalmú és célú iratoknak – egyenként, önmagukban – alig van néprajzi forrásértékük, hiszen a mindenkor hivatallal minden parasztgazdaságot szinte elárasztott a több példányban készített, így a levéltárban is megmaradt egyedi iratokkal is, személyre szólóan kitöltött formanyomtatványokkal is. A spontánul „irattárrá” fej-

¹ E dolgozat első változatát – a gyűjtői élményről azon frissiben beszámolva – a megyei napilapban közöltem (Szilágyi Miklós 1978), ám a megjelentetés helyének ilyen megválasztásával el is rejtettem a téma kutatói elől. Ezért látszik indokoltnak a jelentősen átdolgozott, jegyzetekkel kiegészített szöveg ismételt közlése. (Az átdolgozások azonban nem volt módomban kézbe venni a szekszárdi Wosinsky Mór Megyei Múzeum történeti dokumentációs gyűjteményébe beletárolt „parasztirattár”, melyet egyébként az itt olvashatónál részletesebben bemutatott feleségem, Sz. Bányai Irén kéziratos doktori értekezése. (1981: 58–64.))

² A „parasztirattárak”-ról lásd Bányai Irén, Sz. 1973; Szilágyi Miklós 2001: 88–91.

lódott *együttesük* mégis sokrétű információhoz segítheti hozzá mind a néprajzi, mind a történeti kutatást. Az évtizedek során egybegyűlt vegyes tartalmú iratokból ugyanis fontos következtetéseket vonhatunk le egy-egy parasztgazdaság gazdálkodási módjára – és persze a Hatalomhoz való viszonyára is.

Ilyen megfontolások után – néhány már múzeumban őrzött „paraszttirattár” ismeretében – természetes volt számomra, hogy ennek a ládának a tartalmát is válogatás-selejtezés nélkül be kell szállítanunk a szekszárdi múzeumba.

A „paraszttirattárak”, persze, korántsem egyformák: mindegyikben akad olyan nem várt irat, iratcsoport, mely „önértéke” miatt is megérdemli a kutatói figyelmet. Ahogy ebben a ládában is ráakadtam az 1848/49-es forradalom és szabadságharc elevenen élő emlékét bizonyító néhány irományra.³ Olyan paraszti feljegyzésekre, melyeket nem gazdasági érdekből és nem a hivatal iránti bizalmatlanság miatt őriztek meg, hanem azért, mert – alig több mint fél évszázadnyira az eseményektől – ápták a levert forradalom emlékét, s emlékeztetni akarták rá a késői utódokat. Az ilyen tartalmú írárok pedig – legjellemzőbben a parasztok által írt *kézírtos könyvek*⁴ – nemcsak a szövegfolklor-repertoár felmérésének, hanem a parasztság történeti tudata elemzésének is legegyszerűbb, pótolhatatlanul fontos forrásai.

A dunaszentgyörgyi katonaláda tartalmi szempontból kétségkívül a legtanulságosabb kézírata „Az aradi gyásznapi 1849. október 6.” címet viseli. Gyakorlatlan kéz írása; helyesírása annyira gyatra és következetlen, hogy az „alapszöveg” ismerete híján helyenként a szöveg értelme is alig-alig lenne kihámozható. Előzetes ismeretei persze segítene a kutatónak a „megfejtésben”...

Így kezdődik a szöveg (az érthetőség kedvéért mai helyesírással):

*Jaj be búsan néz az őszi nap sugára
Az aradi vártömlőnek ablakára.
Fogva ül ott tizenhárom magyar vitéz,*

³ Az általam most nem elemzett irat a „Kossuth orsova határán mondot bucsu szavai 1849be” címet viseli, három és fél sűrűn teleírt ivódal, a végén pedig: „Az Eredeti után Kiírta Ferenczi Sándor 1905 dikévbé”.

⁴ A kézírtos könyvekről ld.: Ujváry Zoltán 1960a, 1960b, 1980a: 425–556.

*S a hazáért ma vérpadra föllépni kész.
Seregünkben mind vezér volt, hős, hatalmas;
Száz csatában győzedelmes, diadalmas.
Bátran néznek szeme közé a halálnak,
Vele szemben nemcsak egyszer, százszor álltak.
Elítélték minnyájokat nagy titokba,
Szóttek-fontak hamis vádat a nyakokba,
Bélyegezték fölségsértő pártütőnek,
Hogy a tiprott szabadságért kardra keltek,
S uram fia az ítélet gyász bitófa,
Mintha rablók, útonállók lettek volna.*

A továbbiakban (nem a történeti tényeknek megfelelően!) a 13 vértanú mindegyikének kötélt általi halálát részletezi a versezet, a történet katarzisa pedig, hogy Damjanich Jánosnak végig kell néznie társai halálát: „Haljon újra mindenikkel, úgy ítélik.” Az utolsónak maradt Damjanich alakja és szavai:

*Áll közöttük béna mankón támaszkodva,
Mint leomló félben álló templom tornya
Mint oroslán mely vas közé vagyon zárva,
Ingerkedő dévaj sereg játékára.
Első voltam én a harcban, jól tudjátok,
Utolsónak mért hogy éppen most hagyátok?
Jól van így is. Mindenütt csak azt kerestem,
Hogy ha esem, óh szabadság, érted essem.
S bátran föllép, égi fény gyúl hős szemében,
Hóhéra meg reszket sápadt félelmében.
Bátorkodjál szegény pára, mit félsz nálam!
Jól vigyázz, hogy fel ne borzold a szakállam.*

És a versezet befejező sorai:

*Arad felett zajlik sűrű őszi felleg,
Benne vihar, benne villám harcra kelnek.
Aradi vár, aradi vár: halál völgye,
Honszeretet, vértanúság szentelt földje.*

*Viruljanak környékiden vérvirágok,
Örök emlék s hála könnyét sírni rájuk.*⁵

Az idézett részletek alapján a verset nem ismerő, a népköltészetben viszont tájékozott olvasó bizonyára arra következtetne, hogy *nem* klaszszikus népi alkotást őrzött meg számunkra a dunaszentgyörgyi Ferenczi Sándor által írt, 1906. március 11-én keltezett kézirat. Aki így következtet, természetesen a hangnemből és a stílusból következtet, mert amúgy a tragikus történelmi esemény felidézésének logikája a populáris történelemszemléletről árulkodik, nem a történelmi tényeknek megfelelő. A közkeletű népi felfogás szerint volt ugyanis ennyire központi a szerepe Damjanichnak az aradi vértanúkat megidéző emlékananyagban. Nemcsak ez a balladaszerű versezet, a prózai emlékezőkés is arról szólnak – függetlenül a szövegek „történeti mondává” strukturáltságának fokától –, hogy őt végezték ki utolsóként (holott ez Vécseynek jutott osztályrészül), a szakállára és a hóhérra utaló utolsó mondatát pedig (melynek hitelessége szintén igazolhatatlan) országos ismertségű „anekdota” is megőrizte.⁶ A romantikus költői fordulatok, az emelkedettség – mint stílusjegyek – azonban felettebb árulkodóak: a megformálás csakis tudatos, ha nem is klasszikusként tisztelt költőre valló, szépírói teljesítmény lehet.

⁵ Az utolsó sorok a kézirat helyesírása szerint: „*Arad felet szajlik sűrű őszi feleg / Bene vihar bene vilám harcra kelnek / Aradi vár aradi vár halál völgye / Honszeretet vértanúság szentelt földje / Viruljanak környékiden vérvirágok / Örök emlék s hála könnyét sírni rájuk.*”

⁶ A részletekről lásd Dégh Lindának (1952) és Sándor Istvánnak (1953) döntően az 1947–1948-as centenáriumi gyűjtést feldolgozó anyagát és következtetéseit, valamint – az újabb irodalomból – a Dömötör Ákos (szerk.) 1998: 80–82. készítette 1848-as monda- és emlékezés-válogatást. Itt kell megemlítenem, hogy – gyermekként, Tiszafüreden – én magam is prózai szövegemlékként találkoztam először a tizenhárom tábornok aradi kivégzésének ezzel a történetével. Nagymamám (Szilágyi Zsigmondné Zsákai Emerencia, szül. 1888) által elmondott „igaz történet” is Damjanichot állította a középpontba, és a szakállával kapcsolatos, a hóhérral folytatott párbeszédet is magába foglalta. (A történet egyébként annyira megfogott akkor tájt, hogy – nem tudván a monda verses feldolgozásáról – 14–15 éves koromban, amikor még költői terveket dédelgettem, magam is balladás hangulatú versbe foglaltam a témát – a kéziratot azonban ma már nem tudom fellelni.)

Ha műköltői alkotás volt is ennek a paraszti kézirat megőrizte versnek az „eredetije”, a szöveg okkal tartott – és tart – számot a folklorisztika érdeklődésére! Amint azt Sándor István megállapította: e balladás hangulatú, akkor, azaz 1953-ben, még ismeretlen szerzőjűnek vélt verszet, a Kossuth-nótát kivéve, a legelterjedtebb, legnépszerűbb ’48-as „nóta” – azaz: énekelt ballada – volt a megelőző évszázad (persze első-sorban az 1947–1948-ban az egész országra kiterjedő) folklórgyűjtéseinek tanúsága szerint a magyar nép körében.⁷ Összesen 53, a magyar nyelvterületen lejegyzett változatát vette számba ez az összegző tanulmány – és a változatok azóta is gyarapodtak.⁸

Bármennyire népszerű volt is országsszerzte ez a „népballada”, Tolna megyéből csak két, 1947–1948-ban gyűjtött bogviszlói változatát ismerte Sándor István. Egy újabb Tolna megyei változat felbukkanása tehát önmagában is figyelmet érdemel, különösen, ha viszonylag korai a feljegyzésének az időpontja. A folklórkutatás szempontjából viszont lényegesebb ennél, hogy ez a „parasztrattárban” megőrződött változat az eredeti – műköltői – szöveg szerzőségéről: „népköltészetivé” válásáról lefolytatott vita eldöntéséhez is szolgáltat egy szerény adalékot.

„Az aradi gyásznak” című vers ugyanis nem ismeretlen költő alkotása! Amint azt Ujváry Zoltán meggyőzően bizonyította: Lévay József (1825–1918), a 19. századi népiesség egyik jellegzetes hangú s megbecsült képviselője írta a verset, és az 1854–1864 között keletkezett versei közé iktatva jelentette meg 1881-es gyűjteményes kötetében.⁹ Ma már nem kétséges, hogy a Lévay-vers folklorizálódott, és elterjedt a magyar nyelvterület szinte egészén. A kötetben való megjelenés viszonylag késői időpontja, az *ehhez képest* feltűnően gyors népszerűvé válás

⁷ Sándor István 1953

⁸ Lásd pl. Ujváry Zoltán 1968: 38–39. (al-dunai székelyek); Ujváry Zoltán 1977: 545–547. (Gömör).

⁹ Ujváry Zoltán (1965) az *Ethnographiában* megjelent rövid közleményében fejtette ki részletesen a véleményét Lévay József szerzőségéről (melyre egyébként már korábban is utalt: a népi kéziratok könyvekről írt összefoglaló dolgozatában [1960a: 119–121.] még nem, ám az ugyanez évben megjelent, egyetlen kéziratot könyvet bemutató dolgozatában már benne foglaltatik a költő neve). Majd később is többször visszatért a kérdésre, reflektálván a szerzőségről folyó vitában elhangzott érvekre és ellenérvekre (Ujváry Zoltán 1968: 38–39., 85.; Ujváry Zoltán 1977: 85–90.; Ujváry Zoltán 1980a: 452–454.)

sem okozhat következtetési-bizonyítási nehézséget. Hiszen Mándoki László hatásosan hívta fel rá a figyelmet, hogy korántsem 1881 volt Lévay József versének az első megjelenése: már 1870-ben közzétették egy, a forradalomra emlékező kötetben, s ettől kezdve – talán már előtte is – a ponyvakiadványok egész sorában szintén megtalálható volt.¹⁰

Az eredeti vers és a különböző időpontokban lejegyzett népi változatok között persze vannak különbségek. E kisebb-nagyobb szövegeltérések a szájhagyományozódás – a folklorizálódás – természetes velejárói, egyszersmind fontos bizonyítékai, ám nem olyan jellegűek és mértékűek, hogy kételkednünk kellene Lévay József szerzőségében. Ahogyan Sándor István kételkedett, amikor újabb dolgozatot szentelt a témának. Ha el is fogadta a műköltői eredet lehetőségét, azt szenvedélyesen vitatta, hogy Lévay verse folklorizálódott volna. Fejtegetése szerint előtte is léteznie kellett valamilyen balladaszerű éneknek, mert a népi változatok olyan részleteket is tartalmaznak, melyek Lévaynál nincsenek meg, és viszont: a népi változatokból következetesen ki szokott maradni a vers néhány szakasza.¹¹ A vitában Mándoki László (és a dolgozatához kapcsolódó, azt kiegészítő Bodgál Ferenc¹²) érvei és szövegpéldái a meggyőzőbbek; Ujváry is egyetértően hivatkozott rájuk. Több ponyvafüzetből vett szövegváltozatot és olyan népi szövegeket sorakoztatott fel Mándoki, melyek sokkal közelebb vannak a Lévay-vershez, mint azok, amelyeket Sándor István idézett.

A dunaszentgyörgyi „parasztirattárban” fellelt szöveg is Ujváry Zoltán és Mándoki László érvelését erősíti: minden lényeges részletében pontról-pontra megegyezik Lévay versével. Azt igazolja tehát, hogy a századforduló táján *ez a szöveg* jutott el – valószínűleg valamilyen ponyvakiadvány közvetítésével; persze a szóbeli terjedést is okkal-joggal feltételezve – Dunaszentgyörgyre.

Azt lehetetlen teljes bizonyossággal megállapítanunk, hogy az egykori lejegyző énekelt, illetve versként mondott változatot ismert-e meg, vagy pedig írott szöveget másolt. Ha azonban másolt, az ehhez felhasználta „eredetinek” is kéziratnak kellett lennie: a gyatra helyesírást nem lehetne megmagyarázni nyomtatványról való másolás esetén. Az is

¹⁰ Mándoki László 1973, 1974

¹¹ Sándor István 1967

¹² Bodgál Ferenc 1974

biztosnak látszik, hogy nem az összegyűjtött versek kötetébe felvett Lévay-vers volt – a talán már sokadik? – másolat eredetije. A vers ugyanis Lévaynál nem tizenkettősökből álló négysoros versszakokra tagolódik, ahogy a ponyvaváltozatok esetében, hanem nyolc sorosak a versszakok és 8/4/8/4/8/4 tagolásúak. Kéziratunk a versszakokra tagolást nem jelöli ugyan, az egységesen hosszú soraival mégis közelebb állónak látszik a ponyvaváltozatokhoz, mint a Lévay hosszú–rövid sorokból álló strófaszerkezetéhez.

Befejezésül egy valószínűsítő következtetés! Ha továbbgondoljuk Ujváry Zoltán immár négy évtizede, a Lévay-vers folklorizálódása kapcsán megfogalmazott biztatását („Egészen bizonyos, hogy a kéziratok könyvek áttanulmányozása nyomán – mint ahogy azt az eddigi tapasztalat mutatja – a szabadságharc népköltészetének anyaga erősen kiterjedne”¹³), s azt is mérlegeljük, hogy – eddigi ismereteink szerint – igen sok szövegváltozatot őriztek meg paraszti kéziratok,¹⁴ „munkahipotézisként” talán az is megfogalmazható, hogy egy ennyire hosszú, körülményesen-keresetten fogalmazott, tehát nehezen memorizálható szövegnek a szóbeliséggel azonos (vagy közel azonos) jelentőségű hordozó közege az *írás* volt. Abból a szempontból is érdemes lesz tehát újra mérlegelnünk az ilyen és hasonló műköltői szövegek folklorizálódásának kérdését, hogy vajon mennyire segíthette *általában* a szóbeliségben amúgy eléggé szokatlan „versbeszéd” népszerűvé válását a paraszti írni-tudás mind általánosabbá válása?

¹³ Ujváry Zoltán 1960b: 170.

¹⁴ Lásd pl.: Ujváry Zoltán 1960a: 119–120.; Ujváry Zoltán 1977: 546. A paraszti (ám nemcsak a paraszti!) 19. századi kéziratok között gyakorta felbukkanó 1848-as témájú versezeteknek (így Lévay ezen versének) az irodalommal, a közköltéssel és a folklórral való összefüggéséről lásd az újabb szakirodalomból Olosz Katalin (2005) megfontolást és továbbgondolást igénylő fejtegetését.

Egy veterán-emlékezés 1978-ból, Tiszakürtről

Ha húsz-huszonöt évvel ezelőtt – tehát a gyűjtés idejéhez közel – publikáltam volna ezt az 1978. júliusában Tiszakürtön (e település Öregszőlő nevű külterületén), a 82 éves Soós Lajostól magnetofonra vett élet-történeti elbeszélést,¹ a szovjet-orosz polgárháborúra és a magyar tanácsköztársaságra emlékezésnek – mint témának – „felettebb aktuális” voltát aligha kellett volna bizonygatnom. Talán azt lett volna illendő értelmezni-magyarázni, hogy a „veterán” múltjával büszkélkedő öreg „parasztmunkás” – aki maga mondja: a rendszer kitüntette – vajon miért a „szenvedésre”, nem pedig a „hősi tettekre”, és miért a vele való méltánytalan bánásmódra: anyagi megbecsülése elégtelen voltára, nem az önelégült dicsekvésre tette a hangsúlyt.

Mivel azonban csak tetemes késéssel: egy rendszerváltozás, a 20. század történelmének generális ártértékelése után keríttek sort a publikálásra, bizonyára sokan meg fogják kérdőjelezni a téma időszerűségét, az elbeszélés hangneme pedig (mely bár nem fenntartás nélküli rendszerhűségről árulkodik, mégiscsak a szocialista korszak apológiája) némi csodálkozást-hitetlenkedést válthat ki mindazokból, akik közvetlen (még inkább közvetett) ismereteik alapján a politikai „háriádák” közé sorolják, néprajzi szempontból tehát érdektelennek minősítik magát a műfajt.

Az ilyen tartalmú fenntartásokat/fanyalgásokat persze könnyen elháríthatom, ha ez alkalommal is arra hivatkozom, amivel egy, a második világháborús hadifogoly-emlékekről szóló előadásomat² a közel-

¹ Az elbeszélést töredékesnek-hiányosnak kell minősítenem, ha ahhoz viszonyítok, hogy milyen terjedelmű egy olyan háborús/hadifogoly-emlékezés, melyet az élőszavas narrációba belefelejtkező egyéntől – tapasztalataim szerint – magnetofonra lehetett/lehet venni. Ez az elbeszélés nyilván azért lett rövid és vázlatos, mert beszélgetőtársam érzékelhette, hogy (ki nem mondvá ugyan, de) kényszeredetten-feszélyezve hallgatom, mert „másról” szeretnék vele beszélgetni.

² Szilágyi Miklós 2007: 481–487.

múltban bevezettem volt: néprajzi gyűjtőként mindig arra törekedtem, tudatosan arra neveltem rá magam, hogy a célirányos faggatózás mellett (olykor helyett) legyen türelmem végighallgatni és rögzíteni azokat az „önéletrajzi elbeszéléseket”, melyeket adatközlőim mindenáron el akarnak mondani nekem, a sorsuk és tapasztalataik iránt érdeklődő idegennek. Utólag könnyű persze a politikai aktualitást kihasználó gesztusnak minősíteni e törekvésem évtizedekkel ezelőtti dokumentumát, azt tudniillik, hogy egy évfordulós kötetben a Tanácsköztársaság Békés megyei veteránjai emlékezésének néprajzi/folklorisztikai szempontú elemzésére vállalkoztam.³ Értelmetlen és nevetséges lenne – most utólag – azt bizonygatnom, hogy nem volt része a „veteránemlékezések” iránti *akkori* érdeklődésben a politikai tartalmú „megrendelésnek” – ha nem volt, miért nem tanulmányoztam inkább az első világháborús katonai és hadifogoly-emlékeket? Pedig – bármennyire utólagos magyarázkodásnak tűnjék is – igenis igyekeztem e politikailag felettébb érzékeny téma feldolgozási módját (amennyire persze akkor lehetett) függetleníteni a direkt politikai elvárásoktól: csak arra következtettem, ami valóban benne volt a spontán megfogalmazódó folklóremlékezésekben. Aminek azután apró-jelentéktelen „sértődés” lett a következménye: amikor egy alkalommal ünnepi, de ismeretterjesztő célú előadás keretében „korunk jellegzetes folklórműfajaként” elemeztem a veterán-emlékezéseket, néhány jelen lévő öreg kikérte magának az általam alig kimondott feltételezést: az ő emlékezésük nem „szép mese”, hanem maga az egyetlen igazság!

E megkésettén publikált szöveg esetében is arra hivatkozom tehát, hogy azért vettem annak idején magnetofonra, mert (a szolnoki múzeum – azaz Szabó Laci barátom – által szervezett gyűjtőtábor résztvevőiként) a tiszakürti Öregszőlőben való kószalásaink közben a „véletlenül” megszólított öreg magyar, még mielőtt a gazdálkodással, elsősorban a vízi haszonvételekkel⁴ kapcsolatos kérdéseimet feltehettem volna, *ezeket az emlékeit* mindenképpen el akarta mondani: le sem ültetett, az udvaron ácsorogtunk. Azaz: ha forrásértéke van ennek a veterán-emlékezésnek, nem azért van elsősorban, mert (bár töredékesen-hiányosan: a mesélőkedvet kissé visszafogva) megidézi az oroszor-

³ Szilágyi Miklós 1969: 261–281.

⁴ V. ö. Szilágyi Miklós 1979: 52–58.

szági polgárháború és a magyar tanácsköztársaság harci cselekményeit. Sokkal inkább azért, mert segít tudatosítani az ifjabb generációkban, hogy igenis létezett az 1960–1970-es évek Magyarországon az akkor legidősebb generációnak egy olyan csoportja, melynek minden mást elhomályosító életélménye volt *éppen ezekben* a harci cselekményekben való részvétel. Vagy pedig, mert napi érdekei úgy diktálták, elhittette magával, hogy *ezek voltak* a legfontosabb, újra és újra a szóbeli felidézést kikényszerítő emlékei! Ha sokkalta több szöveg állna a rendelkezésünkre, mint amennyivel (hiába volt akkortájt politikai késztetés is a gyűjtésre!) ténylegesen rendelkezünk, talán arra a társadalomtörténeti-mentalitástörténeti szempontból fontos körülményre is következtetni tudnánk, hisz a hitelesen rögzített „folklor-szöveg” a ki-nem-mondotról is árulkodni szokott, hogy a hitet-meggyőződést avagy az anyagi érdeket kell-e erőteljesebbnek, meghatározóbbnak tekintenünk a veterán-emlékezések háttérében.

Íme tehát egy spontán, ám szüksézáú, csak a szikár tényekre szorítókozó veterán-emlékezés, mely sajátos „vörös katona”-öntudatról tanúskodik, ám a sorsfordító történelmi események, benne a maga személyes sorsa, meg nem értéséről is: a politikai lózungok észrevétlen beszüremkedéséről az emlékezés-szövegbe.

Tizenhéttől kezdve én sokat szenvedtem, mert veterán vagyok, ugye. Odaszenvedtem '15-től fogva egészen '20-ig!

Abba nem vagyok belenyugodva: pár évig, nem mondom, fizettek – hát mán tavaly nem fizettek. Kapogattam én 60-70 forintot havonta, de hogy felállt ez az új téesz, ez meg azt mondta, hogy nem annyit érdemlek, hogy megkaptam azt a kitüntetést. Hát az még tavaly megfizetett, de az idén nem fizetett egy fillért se! 2000 forintot... De mán most nyilván sokallták! Pedig ők aján'ták, én nem kértem. Csak aján'ták, hogy: maga nem annyit érdemel. Mert Kürtön hárman vótunk csak veteránok, még ketten vagyunk...

Oroszországba', ott is kint vótam. E' vót a baj! Ott kezdtem '17-be', mikor a cárizmus ellen fellázadtak. Én kint vótam csendfenntartásra Ukrajnába'. Hallott-e Odesszárúl? Jakaterisztáz, Merinka, Prtoszkurov,⁵ Kiev... Itt vótam én toborozni. Orosz ótókkal jártam.

⁵ A helyneveket nem tudtam azonosítani, tehát írásmódjuk bizonytalan.

Mert az oroszok nem engedtek bennünket haza, hanem ott kellett maradni! Két orosz, egy magyar, oszt' úgy vittek bennünket, mintha odavaló katonák lettünk volna... De hát csak odavalók vótunk, mert ők fizettek, ugye: húsz koronát kaptunk a mi pízünkbe' egy napra. Hát oszt' ott vótam nyőc hónapig.

Nyőc hónap után elengedtek. Gyalog! Toriszambórnál oszt' elcsíp-tek bennünket a légionisták. Fegyverestül együtt jöttünk mi Magyarországra, hogy majd itt is a csendfenntartást... Hát Tariszamborhoz érünk – hát ott egy zászlóalj légionista! Pedig vótunk vagy tízezeren, de azok légionisták, hisz azok otthon vótak, ugye, lefegyvereztek. Mindenféle igazolványt, kitüntetések, mindannyiöntól, akik kaptunk, mind elvették. Sokat agyonlűttek! Csak az a jó, hogy nem tizedeltek meg bennünket... Akik ügyesebbek vótunk, ellógtunk Sztri felé, Ungvárnak – ott jöttünk keresztül. De aztán annak se' vettem semmi hasznát... Ungvárra odaértünk, ott már kaptunk Sztritül egy kisvonatot – körülbelül két zászlóaljnyian át birtunk Magyarországra jönni. Debrecenbe mentünk el, Veres Péterről is hallhatott hírt, hát az vót Debrecenbe' a városparancsnok, annál kellett jelentkezni.⁶ Az azt mondta, hogy: semmit se', hanem hogy a csehekhez beoszt bennünket.

– Mán bocsánatot kérünk – mondtuk többen. – Én Szó'nokba való vagyok, ez meg erre való, hát mi elmegyünk a saját csapatunkhoz, Szó'nokba, mert én odatartozom. Tessék megbocsájtani elvtársam – mert mán akkor elvtárs vót – mindnyájonknak arra menni...

Hát vót sok olyan, aki beállt ott önként a csehekhez, hogy oda szedték mán az embert. Mink oszt' eljöttünk, egy fél zászlóalj – körülbelül 450-en – eljöttünk Szó'nokba, és jelentkezünk. Két napot kaptam, hogy hazajövök szétnézni. De alig, hogy hazajöttem, magyaráván mondván, büdös vót a levegő... A szüleim házából el se' mentem, mivel hogy Kürtrül nem sokan vótunk, ugye... Félttem, hogy itthon elcsípnek, mert még akkor a reakció járta itt Kürtön. Hát visszamentem, oszt' beosztottak az első veres vadászezredbe. A zászlóaljnak Debrecenbe kellett menni, felszerelkedve. A románok mán

⁶ Nem ellenőriztem adatszolgáltatómnak ezt a vélekedését Veres Péter, az író debreceni városparancsnok voltáról, de nem tartom elképzelhetetlenül abszurdnak.

akkor Debrecen alatt vótak. Attól fogva én egészen '20-ig, míg el nem fogtak...

'19. november 19-én elfogtak a románok Pesten. Akkor elvittek Aradra, ott vótam négy hónapig fogságba'. Magyar csendőrséggel ott találkoztam, mán akik azelőtt itt vótak csendőrök! Hát osztán elvertek, kaptam egy jópárat, románul olvasták, hogy hány botot kaptam. Ó'tán oszt' elengedtek, és az angol meg amerikai misszió kihallgatott. Ó'tán oszt' nem bántottak. De azelőtt elvertek úgy, hogy azt hittem, sose' lesz belőlem ember!

Na de azelőtt én Vásárhelynél, Csongorádnál, Szentesnél, Kabánál... ó'tán meg Szegvárnál, Szolnoknál... az első ütközetben én vótam a géppuskás! Meg golyószóróval, avval a két szerszámmal vótam másodmagammal. Úgyhogy a románokat nem engedték át! Akkor nap ketten tartottuk fenn az állást egy szó'noki gyerekekkel.

Debrecenből oszt' meglógtunk – muszáj vót Kabátúl eljönni, mert két zászlóalj vót, oszt' egész hadosztály román jött Debrecen felől Kabához!

Az Én-történetek és a mese

– az obsitos történetekről

A 20. század igazán jellegzetes elbeszéléseiről: az „igaz történetekről”,¹ az „élményelbeszélésekről”,² e műfaj-csoporton belül elsősorban a háborús- és hadifogoly történetekről³ szerettem volna gondolkodni. Azon egyszerű ok miatt, mert csak az *ilyen* elbeszélésekről vannak kisgyermekként-serdülőként egy mezővárosi/kisvárosi társadalomban (Tiszafüreden), egymással rokoni-baráti viszonyban lévő parasztok és kisiparosok „még majdnem-hagyományos” kisközösségében nevelődven „mese-hallgatói”, majd a közelmúlt évtizedekben társadalomkutató etnográfusként a magyar nyelvterület több mezővárosához kapcsolódóan „adatgyűjtői” élményeim:⁴ az elbeszélő és hallgatósága viszonyával, tehát ennek a szövegtípusnak a funkciójával kapcsolatos megfigyeléseim. Már pedig – úgy gondoltam – „nem-céheliként” (azaz: nem folkloristaként, hanem társadalom-kutató etnográfusként) illendő megmaradnom a közvetlen, a személyes tapasztalásokra-megfigyelésekre hivatkozó „kutatási beszámoló nál”, ha már belekontárkodni merészelek a folklór hivatásos kutatóinak dolgába.

Rövid töprengés után rá kellett azonban jönnöm, hogy bármennyire „lényegileg azonosnak” látszódjék is a mesélőnek/elbeszélőnek és hallgatóságának a viszonya, s ami ezzel azonos értelmű: a szórakoztatásból és a mi világunk minéműségére való rácsodálkozás-ráeszméltetés oktatói-nevelői szándékából szétbogozhatatlanul egybefonódott legyen is mind a mese, mind az élményelbeszélés közösségi funkciója, s még to-

¹ Lásd Dobos Ilona 1964, 1979b

² Lásd Dobos Ilona 1977

³ Lásd Dobos Ilona 1979a

⁴ *Finesszel köll élni – A háború és a hadifogság a szóbeliségben* címmel rendeztem sajtó alá egy kötetet a Kisújszálláson (Jász-Nagykun-Szolnok m.), Szokolján (Pest m., volt Hont m.) és a kárpátaljai magyar falvakban általam gyűjtött háborús és hadifogoly történetekből, lásd Szilágyi Miklós 2011

vább: legyen bár „nagyon hasonlóknak” vélelmezhető a hagyományossá szilárdult sztereotip szöveg-egységekből, (nem feltétlenül „szó szerint igaz”) valóságelemekből és nyilvánvaló irracionálisokból az elhitetést szolgáló stílári fordulatok segítségével és egyéni invencióval „ott és akkor” megteremtődő mese-, illetve élményelbeszélés-szöveg, ez utóbbiakról mégsem lehet, mégsem szabad „a mi korunk *meséjeként*” szólanom.

A magyar mese-kutatás egy-másfél évszázada érlelődő teoretikus megfontolásain túl azért sem lehet így szólani, mert *minden élményelbeszélés egyes szám első személyben fogalmazódik* – függetlenül attól, hogy milyen mértékben szerveződnek bele sztereotípiák: az ilyen elbeszélésekben sztereotip módon ismételtetni szokott „bármivel megeshetett”, ám egyéninek-személyesnek állított emlékezetes élmények. Vagyis az elbeszélő által öntudatosan vállalt: „szó szerint igaznak” állított, a hallgatósága által pedig *ilyennek* igényelt és elfogadott „én-történetként” határozható meg minden élményelbeszélés. Melyben tehát az ellenséges környezet minden rettenetét elszenvadni, s a leginkább embert próbáló helyzetekben is rettenthetetlenül helytállni kénytelen „hős” maga az *elbeszélő*. Aki persze csak azért szeretné magát „hősnak” láttatni az elbeszélését áhítatos figyelemmel hallgató közönsége/közössége előtt, mert azt akarja szuggerálni a hasonló élethelyzet közélébe sem jutottaknak, hogy „ott és akkor” – a háború már csak ilyen – hősnak kellett lennie az embernek, lett légyen békeidőben bármilyen kicsi és jelentéktelen senki: maga a szituáció kényszeríti ki az ember-telen szenvedést is, az emberfeletti tetteket is. A mesében viszont (engedtessek meg nekem, hogy sematikusan-leegyszerűsítetten csupán néhány szüzsétípusra, tipikus szüzsére utaljak) vagy a „hol volt, hol nem volt, valahol mégiscsak lennie kellett” *szegény legény* vagy *egyszeri ember*, vagy egy „Óperenciás tengeren túli” birodalom *királya*, vagy a szomszéd király *legkisebb fia* keveredik csodás és szörnyűséges kalandokba: jut el az „alsó világba” és/vagy az égbe szökő paszulykórón felkapaszkodva és 99 bivalybőr nadrágot elszaggatva a „felső világba”, s miután sorra legyőzte az ellene fenekedő három, hét és tizenkét fejű sárkányt, vagy a gonosz boszorkányt és hűséges szövetségését, a rút kanördögöt, végülis elnyeri megérdemelt jutalmát: a királylány kezét, hogy azután örök boldogságban és gazdagságban éljenek, „míg meg nem halnak”. A mesélő pedig, ha olykor a szövegből ki-kiszólván azt

sejteti is hallgatóságával, hogy annak idején bizony ő is megfordult az általa megidézett mesei helyszíneken, rendszerint megelégszik a lényegtelen apróságokról tanúskodó „kíváncsi idegen” szerepével: azt bizonygatja csupán, hogy neki is jutott egy jókora cubák a „hetedhét országra szóló” lakodalom finomságaiból, amikor a győzedelmes szegény legény és az ős-gonosztól megszabadított királylány hetedhét országra szóló lakodalmára „mindenki” hivatalos volt, és „Hencidától Boncidáig folyt a sárga lé”.

Miközben így töprengtem a mese és az élményelbeszélés közötti azonosságokon és különbségeken, akaratlanul is bevillant, hogy amikor az 1960-as években először kezdtek foglalkoztatni (teoretikus igénnyel is, nemcsak az adatközlőimből mindenképpen kikívánckozó „kvázi-folklórszövegek” rögzítésének és néprajzi elemzésének kötelességét átérezve) az első világháború és tanácsköztársaság harci eseményeit megidéző katonatörténetek,⁵ az ilyen témájú élményelbeszélések valószínűsíthető szövegelőzményeként találtam rá a 19. század első felének katonáskodásáról, a külföldi országokban – a taljánok földjén vagy burkusországban – megesett hősi tettekről szóló ún. *obsitos történetekre*. Melyeknek – amennyire a közvetett forrásokból következtetni lehetett rá – ugyanúgy „én-történeteknek” kellett lenniük, mint a 20. század háborús elbeszéléseinek. Csakhogy: a valóságos történelmi személyek és helyszínek szövegbe idézésével bármennyire is igyekezett elhitetni a kiérdemesült öreg obsitos az áhítatos hallgatóságával, hogy minden szava színtiszta valóság, az elbeszélte események helyszínei (például az égbe nyúló hegyek, ahol mindegyre megbotlanak a csillagokban a felhők közt baktató katonalovak) és az elbeszélő hősi tetteire készítő szituációk (például, amikor a hétfejű sárkány is besoroltatik a legyőzendő ellenségek közé) inkább a mesei világot, mintsem az egykor volt történelmi valóságot idézték.

Eddig jutván az előzetes töprengéseimben, érdemesnek látszott ismételten végiggondolni, hogy az egykori elbeszélő által „élményelbeszélésként” elmondott obsitos történetek felől közelítve vajon milyen mértékben mutatkozik „mesének” a 20. század leginkább „virulens” élményelbeszélés-típusa: a háborúról s egyéb hadi eseményekről szóló „én-történet”. (Egyébként azért a legvirulensebb, mert két világhá-

⁵ V. ö. Szilágyi Miklós 1969

borút és sok-sok helyi háborút kellett megélnie a 20. század emberének, a szórakoztatás és a tanúságtétel szándékával megfogalmazandó személyes élménye tehát „szinte mindenkinek” volt és van a maga katonáskodásáról.)

Az ilyen szándékú: a katonai témájú én-történetek genezisének, több évszázadot átívelő történetének felvázolása persze korántsem egyszerű feladat. Azért nem egyszerű, mert csupán egykorú, ám nem folklorisztikai, hanem szépirodalmi utalásokból lehet tudni, hogy az egykori obsitos történetek valamikor a 19. század első felében „én-történetként” fogalmazódtak meg. Ezek az utalások azonban előítéletes vélekedéseket is ránk örökítettek! Garay János, aki egy nagy hatású (bár eléggé rövid: sok mindent inkább csak sejtető, mint kimondó) elbeszélő költeményben örökítette meg a valós és költött katona-élményeiről mesélő Hány Jánosnak, az öreg obsitosnak az alakját és vitézi tetteit, egyszermind a nagyot mondás, a lódítás, a szórakoztatás kedvéért tudatosan alkalmazott, ám a „furfangos diák” számára nyilvánvaló hazudozás „prototípusát” is megalkotta.⁶ Következésképpen: máig van valamelyes bizonytalanság a folkloristák körében annak megítélésében, hogy vajon a „legképtelenebb kalandok sorozata” jelentésű *haryáda*, mint folklorisztikai szakszó,⁷ csupán azért lett-e ezeknek a katona-történeteknek a jelölője, mert az egykori baka huszárnak hazudta magát, és azt állította, hogy elfogta, majd Mária Lujza könyörgésének és jutalmának engedve futni hagyta a nagy Napóleont, vagy azért is, mert a személyesen bejárta messzi országok az Óperenciás tengeren túli mesei tájakkal azonosítottak az elbeszélésében, a magyar huszárok pedig úgy jöttek-mentek ezeken a „valóságosnak hazudott” tájakon, mintha maguk is népmesék hősei lennének. Petőfi Sándor viszont a *János vitéz*ben, noha nem kérdéses, hogy inkább az obsitos történetek, mintsem a tündérmesék jelentették az ő számára is az „előképet”,⁸ nem akarta észrevenni, hogy magát a műfajt – úgymond – a nagyot mon-

⁶ Garay János é. n.: 62–70.

⁷ Kovács Ágnes 1979: 471.

⁸ Lásd ezzel kapcsolatban a kritikai kiadás állásfoglalását: Kerényi Ferenc (szerk.) 1997: 302–332. A *János vitéz* 19. századi recepciótörténetéről összefoglalóan: Gulyás Judit 2005; a mű folklór vonatkozásairól lásd még: Elek Oszkár 1916, Berze Nagy János 1925

dás, a lódítás, a kegyes hazugság tette „már akkor is” igazán jellegzetessé. A *János vitéz*ben tehát – anélkül, hogy akár a leghalványabb utalás történne a valós tényektől (a reálisnak vélelmezhető katonakalandoktól) való szélsőséges elrugaszkodás tényleges forrására – a mesei valóságra és a mesei igazságra került a hangsúly. Azaz: Petőfinél „népmesévé” személytelenedett az általa is (otthon: azaz a Kiskunságban) nyilván én-történetként hallott obsitos történet.

És azért sem egyszerű az obsitos történetek „én-történetként” való kezelése, mert a 20. században feljegyzett és némi stilizációs művellet után közzétett szövegeink (e vonatkozásban szinte csak Szűcs Sándor publikációi említhetők e műfaj érdemi forrásaként⁹) egy hosszú folklorizációs folyamat végső eredményei: 1920–1930-as évekbeli elmondójuk (a közlő kommentárja szerint) csupán hivatkozik, gyakran nevesítván is őket, a „nagy időt élt” hajdani elbeszélőkre, akik örökölték rá Dúló Nagy Imre, Cseppentő István, Prófontosztó Samu bátyánk vagy Nyalka Csonka Sándor¹⁰ vitézi tetteinek megannyi „mesébe illő” részletét – olyan elbeszélőkre hivatkozik, akik „már akkor” sem maguk a „hősök” voltak, tehát az „én-történet” elindult és jókorát haladt az elszemélytelenedés – azaz: az „igazi folklórrá” válás: a folklorizáció – útján.

E nyilvánvaló nehézségek ellenére talán mégiscsak megkísérelhetem a „katonai kaland” tartalmú 19. és 20. századi „én-történetek” azonos/hasonló, illetve eltérő/karakteresen különböző jellemzőinek összefoglalását:

1. Közös jellemzőjük az egykori obsitos történeteknek és a korunkbeli katonatörténeteknek, hogy a személyesen átélt kalandokat valóságos történelmi személyiségek és események szövegbe emelésével igyekezett/igyekszik „hitelessé” – azaz: hallgatósága számára elhithetővé – tenni az elbeszélő. Ebből a szempontból vizsgálva a szövegeket lényegileg azonos a funkciója Hány János Bécsben, az általa megmentett „rég barátjánál”, Ferenc császárnál tett látogatásának, és egyik adatközlő példálózásának, miszerint: ha nem is volt közvetlen szemtanú, közel volt ahhoz a frontszakaszhoz, ahol Horthy István kormányzó-he-

⁹ Szűcs Sándor 1956, 1962, 2008: 135–184.

¹⁰ Lásd Szűcs Sándor 2008: 150–179.

lyettes egy átmulatott éjszaka után repülőgéppel lezuhant. Csakhogy: bármennyire hihetetlen lehetett „ott és akkor” is, nemcsak számunkra egy magyar huszár és a császár barátsága, valamint a Mócsi zsidótól sebtében hozatott slivovicával kínált obsitos szíves látása, a tarsolya miatt összeverekedő császárfiakkal való parolázása-pacsizása, az „akkori” hallgatóság jószerével csak annyit tudott felséges császáráról, hogy léteznie kell ilyen méltóságnak, s ha létezik, bizonyára olyan lehet, mint a „mesebeli király” – tehát az elbeszélő személyiségjegyei alapján hitte vagy nem hitte el a szinte-szinte hihetlent. A repülő-baleset körülményeiről viszont a fronton is, a hátsószágban is „szinte mindenki szinte mindent” tudott – vagy tudni vélte. Az elbeszélő „hitelesítő” szándéka tehát az otthoni „kisvilág” világméretűvé tágulása miatt „nagyon más” társadalmi közeggel találkozott: az öreg obsitos okkal-joggal úgy gondolhatta, hogy az „információs vákuumban” ő maga lehet a „legHITELESEBB hírforrás”, az első vagy második világháborúból hazatértek viszont az eseményekkel egyidejű, a legmegbízhatóbbnak állított hivatalos hírszolgáltatás, és a hasonló sorsú *embertömeg* személyes beszámolóit által alakított-formált közvélekedéssel találkoztak, amikor „mesélgettek” – *ezt tudva* kellett bizonygatniuk a maguk „kisvilágában” megesettekhez képest hihetetlennek: mesébe illőnek tűnő személyes élményeiket-kalandjaikat. Azért idéztek tehát a szövegbe „közismertnek” tudott személyeket és eseményeket, hogy a hallgatóság számára egyértelmű legyen: ott voltak, ahol a „legfontosabb” dolgok történtek a messze-messze zajló háború helyszínein – *ezekről* tudnak most hazatérően beszámolni.

2. A katona-történeteknek – bármennyit változott is a „nagyvilág”, s benne a haditechnika, a hadviselés – a „kisember” kalandokba keveredéséről, és az azokban való személyes helytállásáról való tanúságtétel lehetősége és emberi kötelessége maradt a legfőbb szervező ereje. De míg az öreg obsitos, nem lévén a hallgatóságában, aki érdemi módon kontrollálni tudja szavait, akár arra is felépíthette mondandóját, hogy bátorságával vagy cselvetésével *egymaga* döntötte el egy-egy győzedelmes csata kimenetelét; s mert a hadi szerencse forgandó, egyik alkalommal a franciák császárárt ejtette fogságba, másik alkalommal a magyar királyt, Ferenc császárt mentette meg a halál torkából, a két világháborúban jártak leginkább a túlélésüket: a „földi pokolból” való

szerencsés megmenekülésüket variálták/variálják történeteikben. Annak folyton növekvő hangsúlyával azonban – az első és a második világháborút idéző „élménybeszámoló” is karakteresen különbözik ebből a szempontból! – hogy az egyes ember csupán aprócska csavar a nagy-nagy hadi-gépezetben. Ami mégis megmaradt a személyes hősiességből a modern háborúban is, az is csak egy-egy „csoda-fegyver” és kezelője közötti csodálatos harmóniának volt köszönhető. Úgy meséltek nekem egy első világháborút járt, majd vöröskatonaként harcoló géppuskás halált osztó, az ellenség soraiban rendet vágó fegyveréről, hogy szinte megszemélyesítették, átlelkésítették a csak neki, a kezelőjének engedelmességet hűsége szerszámot, magát a géppuskát pedig szinte emberfeletti lénynek láttatták.¹¹ Aztán persze az újabb meg újabb fegyvercsodák is kezdték elveszíteni az „embert hűségesen szolgáló, az ellenséget az értelmes parancsra megtizedelő emberfeletti személyiség” voltukat: egy hatalmas ágyút többedmagával kezelő tüzér a fegyelmezett és pontos kötelességteljesítéstől csupán remélhette, de nem tudhatta, hogy az ismeretlen cél felé irányzott lövés nem hatástalan: „valahol valaki” – egy soha nem látott bajtárs – bizonyára örülni fog a gyalogsági támadás sikeres tüzérségi előkészítésének.

3. Az obsitos történetek is, a világháborús katonatörténetek is az ott-honi „kisvilághoz” nem is hasonlító helyszíneken játszódnak, tehát úgy az egyik, mint a másik elbeszéléstípusban kiemelkedően nagy a szerepe a „körülmények” leíró ismertetésének. De míg a talján hegyek meredélyén felkapaszkodott obsitos „majdnem az égben”: a felhők és csillagok között kóborolva csak a hallgatósága által jól ismert mesei fordulatokkal tudta szemléletessé tenni a maga tájélményét azok számára, akik közelébe sem jutottak hasonlóknak, az első világháborút járt *tömegek* egymáshoz nagyon hasonló élményelbeszélései révén *össztársadalmi méretekben* lett ismerőssé a végtelen orosz hómező, a doberdói sziklareneteg és a magyar vértől pirosra festett Piave folyó. A szokatlan, már-már „csodába” áthajló természeti körülmények és társadalmi szokások kiváltotta *egykori* meghökkenés-rácsodálkozás élményének verbális felidézése akarva is, akaratlanul is a megtapasztalt jelenségek felnagyítására-eltúlzására szokta csábítani az elbeszélőt. Az obsitos tör-

¹¹ Lásd Szilágyi Miklós 1969: 270.

ténetekben a „mesei valóság” legvégső határáig is elmehetett a túlzás, a felnagyítás. Hány bátyó láthatott olyan „óriási rákot”, mely „ollójával felvett egy lovas kozákot”. A 20. századi katonatörténetekben azonban a „magyar földtől” elrugaszkodott képzelettel mégiscsak úgy-ahogy befoghatónak kellett lennie a hőmezőnek is, a sziklás tájnak is, a szigetekkel szabdaltságnak is.

Most befejezem e gondolatmenetet, pedig folytatnom/folytatnunk lehetne és kellene a katonáskodásról szóló „én-történetek” ilyen szemléletű és módszerű elemzését. Ez alkalommal csupán arra akartam ráirányítani a folklór kutatóinak figyelmet, hogy a 20. századi „realisztikus” elbeszéléstípus, a katonatörténet valamikor a 19. század első felében (alighanem már előtte is!) „majdnem-meseként” létezett a szóbeliségben, jóllehet „én-történet” volt. Bár „szinte minden” megváltozott benne és körülötte, valami mégiscsak örökösen maradt a mi korunkra ezekből a legközvetlenebb forrásból nem, csak másodlagos forrásokból ismert úgynevezett obsitos történetekből.

Hogy konkrétan mennyi maradt meg, ahhoz jobban kellene ismerünk a „realisztikus elbeszélésnek” tudott 20. századi katonatörténetet is. Mely mégiscsak „napjaink meséje”, s nem tudjuk igazán, hogy milyen mértékben tekinthetjük „szó szerint igaznak”, és milyen mértékben „háryádának”.

A második világháborús hadifogoly- emlékek a szóbeliségben

Szubjektív megközelítés

Egyetemista koromban – ahogy minden etnográfust és folkloristát akkortájt – ezzel az iránymutatással bocsátottak el első önálló gyűjtőútamra tanáraink és a nálam idősebb pályatársak: a jó néprajzi gyűjtő onnan ismerszik meg, hogy tudja irányítani, mederben tartani az adatközlőivel folytatott beszélgetéseket. Azonnal hallgattasd el és térítsd vissza az öreg magyart a földművelésre-állattartásra-halászatra, s ha nem sikerül, inkább hagyd ott, amikor a háborúról és hadifogságról kezd el beszélni – minden öreg hajlamos ugyanis a haszontalan „mellébeszélésre”!

Nem kellett sokat magyarázni: pontosan tudtam, mi az az „emlékanyag”, ami kívül esik a saját témáját megismerni akaró etnográfus érdeklődésén. Tudtam, hiszen gyermekkoromban és „még-nem-etnográfus-palánta” ifjúkoromban a családi és a baráti összejöveteleken a háborús- és hadifogoly-történetek jelentették a nagyszüleim és a szüleim generációjához tartozó férfiak számára a „mese-repertoárt”, melyet a szórakoztatás és a tanúságtétel szándékával disznótorkor és más családi-baráti összejöveteleken újra meg újra elmondtak, tehát a világra rácsodálkozó gyermekként unos-untalan hallgattam, s a személyes hőstettek nagy hangsúlya miatt (ha vinyoga kis ember mondogatta) bizony-bizony meg is mosolyogtam. Ha ismertem a műfajt, persze, azt is tudnom kellett, hogy az első világháborúról szóló elbeszéléseket talán már lehetett, a másodikról szólókat lehetetlenség volt „vagy igaz, vagy nem” meseként fogadnia a velem egykorúaknak. Túl közel volt még a front átvonulásának, az orosz katonákkal való találkozásainknak borzongató élménye, és évekig távol lévő, valamelyik hadifogolytáborban sínylődő apánk fájó hiánya, a személyes tapasztalatainkra ráépülő gyermeki képzelet tehát a legfantasztikusabb kalandokról, elviselhetetlen borzalmakról szóló elbeszéléseket is el tudta

fogadni „szó szerint igaznak”. Fel sem merült bennünk, hogy ezek az elbeszélések lényegileg „ugyanolyanok”, mint a nagyszüleink generációjának ámuldozásra készítő „meséi” az első világháborúról: a magyar vértől vöröslő Piavéról, a golyó lyuggatta doberdói szikla-rengetegről és a végtelen szibériai hómezőkről. Lényegileg ugyanolyanok, hiszen minden generáció csak a maga nem felejthető élményeiről mesélhetett, a háború pedig háború, akárkik, akármilyen fegyverekkel vívják, s a hadifogság az hadifogság, akárhol húzzák ki a nyomorúságos szálláshely és a végsőkéig alázott emberi lélek köré a szögesdrótot. Az elbeszélés pedig olyan elbeszélés, melynek a „mégis túlélhető a túlélhetetlen!” élettanulást kell sugalmaznia.

A háborús és hadifogoly történeteket – általánosabban: az „igaz” történeteket, az élményelbeszéléseket¹ – minősítő szakmai fanyalgás etnográfussá avatásom után sem változott túlságosan sokat. Annyit változott csupán, hogy a szocialisztikus eszmerendszer hatását magukon viselő erőszakos mozgalmakra, különösen a „haladónak” minősített tömeg-megmozdulásokra, forradalmi eseményekre vonatkozó emléktanyag folklorisztikai módszerű gyűjtését és leíró közleménynyé formálását néhány pályatársunk, a politikai késztetésektől persze nem függetlenül, mégiscsak szükségesnek ítélte.² Megvolt tehát számomra a „példakövetés” lehetősége, amikor az 1960-as évek második felében, egy jól szervezett munkaközösség tagjaként, a Tanácsköztársaság Békés megyei veteránjainak a magyar Vöröshadsereg harci cselekményeiről (érintőleg persze az első világháborúról, a szibériai hadifogságról) szóló emlékezéseit a messzebb mutató tanulságok megfogalmazásának igényével gyűjteni kezdtem.³

Persze, nem csupán a korszak politikai tartalmú elvárásainak való engedelmeskedés volt annak a lassan-lassan „megszokássá” lett gyűjtői felfogásomnak és gyakorlatomnak a háttérében, hogy azokat az elbeszéléseket is meghallgattam, magnetofonra vettem, melyeket önkén-

¹ V. ö. Dobos Ilona 1964

² Pl. Bakos József 1950, Balassa Iván 1956, Katona Imre 1955, Nagy Gyula 1959. Rész volt a forradalmi mozgalmakra vonatkozó emléktanyag gyűjtése az 1950-es évek „munkásfolklór”-kutatási programjainak is (v. ö. Dégh Linda 1953), melyet a szakma 1956-ig a politikai presszióknak engedelmeskedve igyekezett (úgy-ahogy) teljesíteni, majd – a presszió enyhülven – mind kevésbé érzett feladatának.

³ Lásd Szilágyi Miklós 1969

tes segítőtársaim mindenáron el szerettek volna mondani nekem, az életsorsuk, személyes tapasztalataik iránt érdeklődő idegennek. Könyvű volt rájönnöm: azért akarják elmondani, mert amit nem kérdezek, ők maguk a legnagyobb, a legérdekesebb, az elbeszéléssé formálást nap mint nap kikényszerítő élményükként tartják számon – ennek híján tehát csonka lenne az élettörténetük. Mert udvariasak voltak a vendéggel, folytathattam ugyan a magam célirányos kérdés–felelet játékát, feltűnő volt viszont, hogy mennyire megváltozik: bensőségesebbé-barátibbá lesz a beszélgetésünk, ha nem erőltetem rá beszélgetőtársamra a célirányos „adatközlést”, hanem szabadjára engedem a spontán előtörő „sztorizó” hajlamot. Figyeltem hát mind nagyobb odaadással a spontán emberi vallomásokra – az eltervezett gazdálkodás és paraszti társadalom vizsgálatához képest a „mellébeszélésekre”!

Vagyis: a műfaj majdani elemzése igényével is kezdett foglalkoztatni mindaz, amit akár „nagy mesélő” hírében álló, akár „véletlenül” kiválasztott, s a gazdálkodás, a társadalmi kapcsolatok megismerése szándékával faggatott alkalmi beszélgetőtársaim a rájuk hagyományozott paraszti/kisiparosi tudással, a mindennapi munkatapasztalataikkal *azonos fontosságúnak*, netán fontosabbnak tekintenek a „mindegy, ha néprajzosnak mondja magát, az a lényeg, hogy van ideje és türelme meghallgatni” tartalmú és indítékú köznapi kommunikációs helyzetben. Volt türelmem meghallgatni, majd a magnetofonról szó szerint lejegyezni a szövegeket, összegyűlt tehát az 1980–1990-es években egy kötetnyi a Kisújszálláson, a Pest megyei Szokolyán és a kárpátaljai magyar falvakban meghallgatott, a háborús és hadifogoly emlékeket megidéző élményelbeszélésekből. Mert volt türelmem hallgatni és a „jó közönségtől” elvárhatóan „végszavazni”, akaratlanul is rájöttem a szabadjára engedett „sztorizás” néhány apró, ám korántsem mellékes gyűjtéstechnikai hozadékára is. Arra például, hogy ha előbb nem hallgatom végig a szokolyai Polyák János 3 órányi elbeszélésfüzérét a hadifogságáról,⁴ aligha értettem volna meg a kisparaszti gazdálkodás és a téesz-„gyalogmunkási” létállapot értelmezését-értékelését egyaránt meghatározó „finesszel köll élni” életszabályozó szentenciájának va-

⁴ A gyűjtés ideje: 1989. szeptember 5–7.; adatközlő: Polyák János (szül. 1912) A hadifogságról szóló megszerkesztett vallomás-szövegnek a szerkesztő által lerövidített változata: Szilágyi Miklós 1990a; a teljes szöveg: Szilágyi Miklós 2011: 119–148.

lóságos tartalmát.⁵ Vagy arra is rájöttem, hogy ha nagyon idős és vésszesen hanyatló memóriájú emberrel hozza össze a véletlen a néprajzi gyűjtőt, akivel szinte reménytelen célirányos adatgyűjtői beszélgetést folytatni, a hadifogságról: az emberi nyomorúság legmélyebb bugyriba való lemerüléséről neki is bizonyosan van élménye – ez az élmény pedig azért lehet kifejezőbb, szemléletesebb, mint a sokszor hallott szenvedéstörténetek, mert a memória hanyatlásával együtt már átszakadnak a kimondást, az elbeszéléssé formálást lehetetlenné tevő belső gátak: olyasmit is elmond, amit egy erős, egészséges férfiember belső kontrollja szégyellni valónak szokott ítélni.⁶

- A szokolyai Polyák János elbeszélése szerint azért kellett jelentkezniük a „krepkij cselovekeknek”, mert minden reggel több tucatnyi hulla várt eltemetésre, s a fagyott földbe bizony nem volt könnyű megásni a tömegsírt. Sorba fektették a hullákat a hatalmas gödörben, majd keresztbe a másik sort, s ha maradt hely a gödör végén, néhányat felállítva – magyarázta a technológiát, melynek volt utólag „halott-gyalázásnak” minősíthető részlete is: „A fejek sorba vót nekik, a kezeiket meg, nem birtuk megcsinálni, hogy egymás mellé legyen, fogtuk az ásót, oszt’ odacsaptunk, forgóba letört neki, oszt’ azt megin’ bedobtuk. Ha nem így vót, akkor akármilyenek!”
- A kisújszállási Zsoldos László azt idézte fel,⁷ hogy az orosz orvos, amikor elfeketedett lábfejét meglátta, azonnal az amputálás mellett döntött, ő persze tiltakozott: „hát haza akarok én menni, ha levágod a lábom, hogy megyek haza?” Egy (szintén fogoly) német or-

⁵ Élettörténetének – a személyes életstratégiája illusztrációjának – további részletei: Szilágyi Miklós 1993a; 2003a: 69–76.

⁶ Az aggastyán korú kisújszállási Kürti Sándor (szül. 1900) 1991. július 6-án felvett emlékezése (lásd Szilágyi Miklós 1993b) tartalmazza például, hogy a lágerben a „tetűfuttatás” volt a szórakozása a foglyoknak: ki-ki a hóna alól kivett tetűvel vett részt a padlóra fektetett *Pravdán* folyó „gyorsasági” versenyben, s az kapta a „bankba” kötelezően minden résztvevő által betett teljes kenyér-mennyiséget, akinek a tetűje a leggyorsabbnak bizonyult. A mitikus méretűre növekedett és állandósult éhségérzetről is többet mond a képzelgés pusztá tényénél, hogy hetekkel hazaérkezése után a kertjükben meglátott sárguló uborkákat kezdte el falni – az öccse mindet kivágta: „ezt osztán nem eszegeted, disznónak való!”

⁷ A gyűjtés ideje: 1989. június 28; adatközlő: Zsoldos László (szül. 1915) Az életút-interjú vallomássá formált, megszerkesztett szövege: Szilágyi Miklós 1989

vos viszont vállalta a reménytelennek látszó műtétet: „Hozott egy kis tálkát, oszt’: na, tedd bele a lábod! Fogta a bűrt itt a lábom ujjánál, oszt’ vígigvágta a lábom fejit. Megvan a forradás most is. Bevittek Boldovkára a kórházba, mégiscsak nyílt seb vót, egy kis vattát tettek rá. Ott vótam oszt’ azután. Ott enni adtak, jó is vót... csakhát az ember szígyell a macskának annyit adni, olyan kicsit kaptunk... [...] Na oszt’ bekötött lábbal jöttem haza.”

Minden elbeszélő válogat a saját emlékei közül, s nem feltétlenül a legemlékezetesebbeket, a legjellemzőbbeket, hanem az emlékidéző szándék, a mondandó igazolására a legalkalmasabbnak tartott epizódokat, emlékmozaikokat formálja elbeszéléssé. Ezért van komoly, ám néprajzi/folklorisztikai módszerrel alig vizsgálható jelentősége annak, hogy *mikor, milyen kommunikációs helyzetben és kinek/kiknek a jelenlétében* formálja meg az elbeszélő az emlékeit.

A „mikor” kérdését inkább csak valószínűsíteni tudom: az elmúlt néhány évben volt módom olvasni (bírálóként) néhány, az önkéntes néprajzi gyűjtőpályázatra érkezett, a hadifogoly-sorsról szóló dolgozatot (az emlékező által írásba foglalt és valaki fiatalabb által „gyűjtött” emlékezéseket egyaránt), s úgy tapasztaltam, hogy ezekben sokkalta hangsúlyosabb a szenvedés, kevésbé jellemző rájuk az anekdotizálva, tréfálkozva, a szörnyűségeket kesernyés humorban feloldva megidézett ügyeskedés, rafinéria, mint az általam az 1980-as években gyűjtött hadifogoly-emlékezetekben. Bizonyára azért, mert a jelenlegi politikai légkör, az alaposan megváltozott társadalmi közérzet minden elfojtott fájdalom kibeszélésére készíti/kényszeríti az egyént, aki engedelmessé akar a „még élő tanúval” szembeszegezett osztársadalmi elvárásnak.

A kommunikációs helyzet különbözőségéből adódó elhallgatásra – ennek hátterében: a történetek után negyven évnnyire még mindig a zsigerekben lappangó *félelemre* – személyes tapasztalatomat idézhetem. Szokolyán, amikor az első gyűjtőnap estéjén beszámoltam róla szál-lásadóimnak, hogy Polyák János bácsi (aki egyébként távoli rokonuk volt) kifogyhatatlan a hadifogoly-emlékekből, megkérdezték: elmondta-e azt, amikor belepisáltak a káposztába? – mert azt mindig el szokta mondani, ha disznótorkor, egyéb családi összejöveteleken a hadifogságáról mesél. Másnap (némi tettetett szemrehányás volt a hangomban:

azt ígérte, hogy mindent elmond nekem, s mit kell hallanom?) hossz-
szas kérés után mégiscsak elmondta a „megbízható” falubeliek-roko-
nok mulattatására alkalmasnak tartott esetet: „Vót a lágerbe’ bent 5 siló
a hadifoglyoknak, a tiszteknek külön vót. Oszť mikor jött a káposztá-
szezón, vótak gumicsizmák, öten belementünk a silógödörbe, létrával
[...] hatalmas vót, vót körü’ belű’ 4 méter mély [...] De ezt mondanám
is, meg nem is, félek, hogy majd kérdőre vonnak... Ahogy a káposztát
gázoltuk, mint itthon is, mikor tapossák, csak úgy habzott, csak úgy
csamcsogott a láb a gumicsizmába. Mondja az egyik gyerek nekem:
Polyák bácsi, hugyozni akarok, ki köll mennem. – Mégy a fenébe! Oda
a lábad mellé mingyán e’! Csak úgy habzott... Hű, mondom, gyerekek,
ha ezt megtudná az orosz, minket egyből felakasztana!”

Az emlékek szelektív felidőzésének: az adott kommunikációs helyzet-
ben éppen aktuális mondandót igazolni, megvilágítani vagy éppen
cáfolni⁸ hivatott emlékmozsaikok kiemelésének az a körülmény is ott
van a háttérben, hogy a hadifogoly-élményeknek (gyűjtői tapasztala-
tom szerint) nincs az egységes elbeszéléssé szerveződést megkönnyí-
tő belső kronológiája. Pontosabban: csak addig szokott lenni a törté-
néseknek felidézhető időrendje, míg a bezárt vagonokba zsúfolt fog-
lyok megérkeznek (rendszerint több hétig tartó út és igen sok halott
hátrahagyása után!) a lágerbe, s ott elhelyezkednek. A már-már elvi-
selhetetlen zsúfoltság, az étlen-szomjan telő napok *ugyanúgy* nem is-
méltódtak meg.⁹ Majd akkor lesz újra kronológia, amikor elindulnak
haza: az áteresztfő táborokban végzett utolsó vegzálások és az ünne-

⁸ Megfigyelésem szerint a hadifogoly-emlékek kisközösségi idézgetésének egyik
(alighanem legfontosabb) funkciója volt a Szovjetunió-beli életnívóról és életkő-
rűlményekről szóló hivatalos propaganda személyes tapasztalatokra hivatkozó *cá-
folata*. Ennek kifejezője, hogy a köznapi szóhasználatban szinte általános volt a ha-
difogságra így utalni: „én is voltam x évig a paradicsomban”.

⁹ A kisújszállási Zsoldos László (szül. 1915) az utazásról: „Bevagoníroztak. Egy-egy
kiszágonba 100 embert! Hát úgy fért be 100 ember állva, ha puskatussal igazgat-
ják, mer’ másképp nem férnek százon – hát úgy igazították! Ott vótunk egész nap
bezárva a vagonba, nem indultunk. Majd másnap reggel fele indult a vonat [...] Aszonták,
hogy visznek hazafele bennünket. Megette a fene – mondom – a nap fe-
le megy a vonat, nem hazafele visznek, hanem az őshazába! Oszť úgy is lett. 12 na-
pig vótunk a vagonba, kilencedik napon kaptunk eccer vizet – borzasztó vót. Min-

pélyes fogadtatás „egyszeri” élmény. A közbülső idő rendezetlen/rendezhetetlen halmazként létezik az emlékezetben, melyet csak a láger-váltások, a munkaképesség hanyatlása, az ezzel rendszerint együttjáró másféle munkakör, no meg a betegségek – szerencsés gyógyulások tagolnak. A nap mint nap „ugyanolyan” munkának, a folyamatos éhezésnek, a barakk-létnek, az olykor-olykor a szemétdombon felfedezett még ehető krumplihéjnak, a hetente egyszer lehetséges tisztálkodásnak, a havonta egyszer lehetséges levélírásnak miért is lenne kronológiai rendje? Az emlékhalmazból azután a különösen emlékezetes, felidézésre érdemes, s a sokszori felidezés miatt sem elfelejthető „esetek”, „élethelyzetek”, no meg „jellemes emberek”, avagy „embertelen gazemberek” szavai-tettei formálódnak hosszabb-rövidebb „elbeszélésekké”. Azok az élmények tehát, melyek – az elbeszélő személyes megítélése, illetve a hallgatóság szokásos reakciói szerint – a legalkalmasabbak a szituációból következően „lehetséges”, ott és akkor „kimondható” tanulás minél hatásosabb kifejezésére.

Az már a „sokféle” elbeszélő más-más világlátásának, lelki alkatainak, a „szórakoztatásra” vagy a „nevelésre” való beállítódottságának szándékának nehezen megérthető, mégis „logikusnak” tekinthető következménye, hogy a lényegileg „ugyanolyan” élethelyzetből az egyik elbeszélő fájdalmas hangulatú „tanúságtétellé”, a másik a „szegény ember a jég hátán is megél” hangulatú, inkább derűt keltő s szórakoztató „kaland-láncolatá” szokta szervezni az élmény-mozaikokat.

den reggel jött a ruszki gyerek hogyhát: kaput jeszt? – Jeszt. – Kolko? – Mondtuk neki, hogy hányan. – A, málo. A halottakat kivittük, oszt’ a’után mentünk tovább. Sok ember nem bírta ki!”

Nádasi Alfonz: Hadifogolynapló

(Szerkesztette és közreadja: Lukácsi Zoltán,

A Győri Egyházmegyei Levéltár Kiadványai.

Források, feldolgozások 11., Kiadja a Győri Egyházmegyei

Levéltár, Győr, 2010, 192 lap)

Ha vannak olyan könyvek, melyeket nem a néprajzi gondolkodásunkat befolyásoló szemléletük és módszerük, vagy a beléjük foglalt népeleti adalékok újdonsága-gazdagsága miatt kell számon tartanunk, hanem azért, mert (kimondatlanul bár) az etnográfia-folklorisztika elodázhatatlanul fontos feladataira-teendőire figyelmeztetnek, a győri bencés szerzetes, görög-latin szakos tanár és tábori lelkész Nádasi Alfonznak (1909–1997) a második világháború utáni oroszországi hadifogságot megidéző naplója ilyen könyv. *Ezért* érzem szükségét, hogy felhívjam a figyelmet erre a történetírói igényeket kielégítendő közzétett forrás-publikációra. Mely a több *tiszti lágerben* eltöltött bő két esztendő történeteit és megannyi személyes tapasztalását foglalja magában, s az egyidejű rögzítés ténye, valamint a naplóíró szemléletének, műveltségének, szándékainak (a szerkesztő Lukácsi Zoltánnak köszönhetően) bizton kikövetkeztethető koordinátái avatják a történész számára egyértelműen értelmezhetőkké, az általánosítást hatásosan megalapozókká a személyes észleleteket és ítéleteket-következtetéseket. Olyan, a hatékony cselekvésre és az eredményes szervezkedésre kellően felkészült személy tűri tehát, míg tűrheti, majd „lázad” (legalábbis „szót emel”) a tűrhetetlen viszonyok: a tábor-parancsnokság önkénye és korruptsága ellen, aki *tudja*, hogy a nemzetközi megállapodások szerint meddig terjedhetnek a tiszteknek a jogai a hadifogoly-táborokban. Éppen ezért annak gondos mérlegelésére is alkalmas lehet a napló, hogy a magyar (különösen a német) tisztikartól öntudatosan elhatárolódó, mégis inkább velük, mint a „köznép” érzésvilágával azonosuló tábori lelkésznek nem voltak-e „ott és akkor” kissé illuzórikusak a hadifogoly-léttel kapcsolatos: a nemzetközi jogra hivatkozó elvárásai; szükségszerűen igaza

volt-e, amikor egyes jogsértéseket a szovjet rendszer működés-mechanizmusából, míg másokat a „véletlenül” a táborba vezényelt pribékek emberi lealjasodásából vezetett le. De jobb, ha nem folytatom a történetírói szempontok valószínűsítését, nehogy illetéktelen kontárkodásnak tűnjék a forrás elemzési lehetőségeinek ötletszerű felvillantása...

Bennünket, etnográfusokat-folkloristákat ugyanis elsősorban arra figyelmeztet ez a felbecsülhetetlen értékű dokumentum, hogy egy-egy ilyen forrás semmiképpen sem teszi feleslegessé-szükségtelemmé a csak a *szájhagyományból* megismerhető közemberi (azaz: paraszti és közkatonai) észleleteket, valamint a „mást” szuggeráló propaganda ellenére a szocialista korszak évtizedei alatt mégiscsak osztársadalmivá lett ítéleteket-következtetéseket a háború alatti – háború utáni szovjet valóságról. Melyeket – nem feledhetjük – *tömegek* hoztak haza, s itthon a politikai szándékokat keresztező látens ható-tényezővé lettek.

Nem *teheti* feleslegessé az „utolsó pillanatban” még lehetséges módszeres visszaemlékezés-gyűjtést, mert ebből a naplóból azt is megtudhatjuk, hogy ha volt is készítés a nem-értelmiségi láger-lakókban (bizonyára sokukban volt!) naplószerű feljegyzések írására, a hadifogoly-lét tényei által a szovjet valóságot esetleg „kompromittáló” irományokra eltökélten vadászó sokszori motozások-vezgálások miatt igen kicsi volt az esélye egy-egy „közemberi” hadifogolynapló hazamene-kítésének, még kisebb az esélye az ezutáni előkerülésének. És nem *teheti* feleslegessé azért sem, mert ez a szerencsésen (és sok-sok rafinériával) mégiscsak hazahozott hadifogolynapló *arról is* tanúskodik, hogy a több évtized után véglegessé formált: egy szűkebb közösség (ez esetben a szerzetes-társak), utóbb a széles nyilvánosság okulására *így* felajánlott napló eleve nem lehet kizárólag az *egyidejű* észleleteket és reflexiókat tartalmazó iromány – szétbogozhatatlanul egybeszerveződnek a szövegben a lágerbeli feljegyzések és a későbbi reflexiók-kommentárok. A szerkesztő-szöveggondozó – érthetően és akceptálhatóan – ugyanis abból indult ki, hogy azt kell elfogadnia végleges (tehát publikálható) szövegnek, melyet a szerzője véglegesnek tekintett. Azaz: az agg szerzetes nyolcvan-egynéhány éves korában saját kezűleg legépelt, ezzel egyidejűleg stilizált, kiegészített, kommentált szövegváltozatát olvashatjuk a forráskiadványban, s nem mindig nyilvánvaló (olykor még csak nem is gyanítható), hogy mely részletek lehetnek az utólagos tapasztalásokkal megtámogatott és az emlékeztet

hagyatkozó betoldások, kiegészítések. Tudomásul kell tehát vennünk, hogy valószínűleg minden *ilyen*: évtizedeken át kéziratként heverte-tett, majd a politikai széljárás megváltozása miatt publikálhatónak minősülő napló csupán annyiban különbözik az élőszóban fogalmazódó – azaz: folklórként vagy kvázi-folklórként kezelendő – személyes emlékeztetésektől, hogy a nevek, a számadatok és egyéb hiteles-pontos tényközlések „áradó bősége” miatt nem kell a hallgatónak (illetve az olvasónak) rácsodálkoznia az emberi memória kiismerhetetlen minőségére. Vagy arra gyanakodnia, hogy bizony-bizony a „fikció”: az akaratlan lódítás, az eltökélt nagyot-mondás is a hitelesség, a feltétlen megbízhatóság álarcájában szokott tetszelegni.

Ha viszont a szájhagyomány révén még utolérhető személyes emlékek gyűjtésének tovább már aligha halogatható kötelességére figyelmeztet bennünket ez a hadifogolynapló, érdemes néhány olyan, a szájhagyomány-gyűjtést alkalmasint jótékonyan segítő szempontra is felhívnom a figyelmet, melyeknek fontosságát eddig én magam, noha igen sok közkatona-hadifogoly élményelbeszélését végighallgattam és rögzítettem már, nem tudatosítottam és nem érvényesítettem a gyűjtői beszélgetések megszervezésekor, a kérdéseim megfogalmazásakor:

- Bizonytalan vagyok annak megítélésében, mert gyűjtői beszélgetéseim közben soha nem került szóba, hogy vajon a közkatona-hadifoglyok is tudták-e (ugyanúgy, ahogy a naplóíró szerint a tisztek): mennyi élelemre lett volna jogosult a hadifogoly. Az általam hallgatott élményelbeszélések szinte mindegyike újabb meg újabb „variáció” volt az alig elviselhető éhségre és az állandósult éhezés szerencsés, cseles, kalandos csillapíthatásának ritka alkalmaira. Csakhogy minden hadifogolynak ez az elbeszélést-szervező központi élménye inkább a beletörődés-megértés hangulatával, mintsem a hadifogoly-joggal megtámogatott elégedetlenség indulatával szokott párosulni! Alaposabban kutakodnunk kellene tehát a még megkérdeshető volt hadifoglyok emlékezetében, ha szeretnénk egyértelmű választ adni rá, hogy az *éheztetést* a saját láger parancsnokságának korrupt voltából levezető lappangó indulat vagy a „foglyoknak tán még több jutott, mint a ruszki civileknek” mondatba belesűrített megértő belenyugvás volt-e a jellemzőbb hadifogoly-közhangulat.
- A naplóíró visszatérően kárhoztatja azokat, akik hadifoglyok „áru-lói”: a láger-parancsnokság „besúgóí” lettek. Nem tudom eldönte-

ni, hogy ez az okkal-joggal elítélt magatartás-forma vajon gyakoribb volt-e a tiszti lágerekben, vagy az általam megkérdezettek tudatosan vagy tapintatból burkolták jótékony homályba (mert utólag megértették-megbocsájtották), hogy az „ellenséggel” való alkalmi együttműködés (persze nem égbekiáltó bűnök elkövetése!) csip-csup előnyök reményében történt – hisz mindenki úgy segített magán, ahogy tudott.

- Egy tábori lelkész a „túlélési technikák” részletezésekor természetesen a hitéletnek, a foglyok lelki gondozásának (a fél-legális, ha erre sem volt lehetőség, az illegális misézéseknek), s mert ő maga képzett zenész, kórusvezető is volt, az énekkarban való énekítés jelentette szellemi elfoglaltságnak – kulturális tevékenységnek tulajdonított a legnagyobb jelentőséget. Talán a rávezető kérdéseim elmulasztásának tudható be, hogy az én beszélgetőtársaim nem szolgáltak érdemi információkkal sem a láger-léthez kapcsolódó, okkal-joggal rejtegetett, alkalmasint üldözött spirituális élményekről, sem szervezett (és a parancsnokság által is bátorított) kulturális tevékenységről. Hadd reméljem: még megkérdezhető néhány volt hadifogoly, hogy csupán a véletlen szerencsén múlt-e, ha volt a lágerben, aki – mert hivatása szerint is lekipásztor volt – öntudatosan vállalta minden fogoly lelki gondozását, vagy a körülmények kényszere szükségszerűen kijelölt a „laikus” foglyok közül valakit vagy valakiket, hogy a spirituális élmény iránti közös igényt szolgálják, ahogy tudják. És nyilván az is megkérdezhető még, hogy az olykor már-már elviselhetetlenül nehéz napi robot mellett valóban lelki felüdülést jelentett-e a kulturális tevékenység!

A szóbeli emlékek gyűjtéséhez a hadifogolynapló felkínálta szempontok sorolását folytathatnám, ám szükségtelen. Hisz éppen azért ajánlom a társadalomkutató etnográfusok és a folkloristák figyelmébe ezt a páratlan forráspublikációt, hogy mindenki maga keresse meg: mit hasznosíthat a szóbeliségben *még most is* létező élményelbeszélések gyűjtésekor és értelmezésekor mindabból, amit egy bencés szerzetes tábori lelkész 1945–1947 között az oroszországi hadifogoly-táborokban papírra vetett és nem csekély rafinériával hazamenekített.

Szokások, szólások, szövegemlékek

„Menyörgős tüzes ménkű atta!”

Néprajzi jegyzetek a káromkodási szokások változásáról

Mert a néprajzi megfigyelés értékének minősítésében az időtényezőnek van a legdöntőbb szerepe, az etnográfus hajlamos a maga életidejéhez hozzámérni a mások és a saját észleleteiben tükröződő változásokat. Ezért szokták az időződő etnográfusok (mint ez esetben jómagam) – egyébként ugyanúgy, ahogyan az „adatközlői” korba érkezett kortársaink – nem csupán „másnak”, hanem szebbnek, gazdagabbnak, tehát értékesebbnek látni és láttatni mindazt, ami visszahozhatatlanul a múltba tűnt: már csak a jótékony emlékezet táplálta narratívákban létezik.

Csakhowy most semmire sem jutok ezzel a reflexszerű megközelítéssel, hisz azt vállaltam, hogy a káromkodás, a szitkozódás, az átkozódás – talán pontosabb, ha így mondom: az illetlen beszéd, a trágárság – etnográfiai-folklorisztikai jellemzőit vázolom fel! Azzal ugyanis mégsem indíthatom ezt a dolgozatot, mivel a „jelenség” úton-útfélen és bármilyen társadalmi közegben, akarom, nem akarom, manapság is kiválóan megfigyelhető-tanulmányozható, hogy ihletetten előadva-megcifrázva, már-már költői erényeket csillogtatva káromkodó egyének-csoportok csak a „régi szép időkben” léteztek. Ellenkezőleg: soha nem volt ennyire általános és elfogadott a mosdatlan beszéd. Miért ne lehetne rá lehetőség éppen manapság, hogy kiválasztódjanak, s feltalálhatóak legyenek a kutató számára a trágárságok legkiválóbb előadói: a közösségi hagyomány mai éltetői, a közös folklórkincs akaratlan gazdagítói? Az is igaz, persze, hogy ha valaki még megütközik az össztársadalmi trágárkodáson, szintén a kortársaim azok: nem egy csodálnivalóan improvizatív és variabilis folklórműfaj „eltűnte” miatt, inkább azért zsörtölődik ez a más illendőségi normák szerint szocializálódott korosztály, mert „még a lányok is... mint egy kocsis... mint egy zupás őrmester...”

Bár cáfolhatatlanul igaz, hogy ezúttal nem számolhatok be a múltba tűnésről-elszürkülésről, mint sok más folklórműfaj esetében meg-

tehetném/tennem kellene, mégsem tanulság nélküli, ha legdöntőbb érvként a magam életidejének tapasztalataira hivatkozom. Hisz mást aligha tehetek: az érdemi kutatások teljességgel hiányoznak a trágárkodásról mint „recens” jelenségről. Nyilván nem azért hiányoznak, mert szemellenzősek lennének az etnográfusok/folkloristák – talán a belénk nevelt illendőségi normák hatnak bénítóan: az önérzetes kutató viszolyog tőle, hogy a káromkodásokat-szitkozódásokat megcsonkítva, azaz: a „csúnya” szavakat kipontozva szokták volt közölni, vagyis éppen a *lényegről* nem illendő kendőzetlen nyíltsággal szólni. (Pedig már 1982-ben érzékeltetni lehetett, hogy indokolatlan az óvatoskodás: mind kevésbé szemérmes a nyomdafesték! Amikor először szóvá tettem, hogy a kipontozott részek „kikövetkeztetésének” esetleges hibái könnyen félresiklatják a szövegelemzést, tehát a nyelvi szemérmességet el kellene felejtenuk, a szerkesztő sem aggályoskodott, és csonkítatlan szöveggel jelenhettek meg a levéltári forrásokból merített 18-19. századi káromkodások.¹)

A kutatástörténeti előzmények felidézése helyett tehát előbb az emlékezés... Amikor a debreceni egyetemi kollégiumba 1957-ben első éves bölcsészként felvételt nyertünk, egy felsőéves orvostanhallgató (főfoglalkozásban futballista, s ebben a minőségében a mi kollégiumunk gondnokának és a DEAC [az egyetemi sport-klub] intézőjének pártfogoltja) fogadott a szobában, akiről néhány ismerkedő mondat után kiderült, hogy névelő helyett használja a „baszd meg” felszólítást. Először meghökkentünk, aztán tudomásul vettük, hogy kaszárnyában így szokás, és lázas igyekezettel alkalmazkodtunk. Kivéve „mösziőt” (a név francia szakjára: a franciás elegancia, kecs és báj hódoló tisztelőjére utalt), aki a legjobb nevelést kaphatta egy hajdúsági kisvárosban-nagyfaluban élő idősödő szüleitől – ő ugyanis magunk között sem volt hajlandó kiejteni a száján nemhogy káromkodást, de egyetlen, a férfi és női nemi szerveket s az azokkal végzett műveleteket jelölő „ösi magyar” szót sem. Vagyis tabunak tekintette mindazokat a szavakat, melyeket akkortájt a legordenárébb sajtótermék is eufemisztikus körülírással helyettesített – vagy kipontozott. R. J., aki mind nehezebben viselte el a szobában ezt a – megítélése szerint – tűrhetetlenül kislányos „jófiú” szerepet, szigorú kúrára fogta „mösziőt”: maga mellé ültette, s órákon

¹ Lásd Szilágyi Miklós 1982: 388–392.

át hallgatnia kellett a népdalok, magyar nóták és slágerek „virágének”-átiratait – azaz jól ismert szövegek szélsőségesen obszcén parafrázisait.

Számomra nem volt egészen új ez a műfaj: már évekkel korábban, amikor néhány pesti srác volt a szobatársam egy úttörő-üdültetésén, hallottam hasonlóakat, sőt, azzal a történeti ismerettel is gazdagodtam, hogy Mária Terézia olyan nagy kurva volt, hogy magyar testőrei sem, csak egy csődör tudta kielégíteni – ha a grófkisasszonyok szelleme még ott lebegett valahol e kastély falai között, bizonyára ők is hegyezték a fülüket. Engem akkortájt csak az töltött el nyugtalanító szomorúsággal, hogy az új ismereteimet nem ellenőrizhetem majd, ha hazatérek: tanáraimtól sem, szüleimtől sem kérdezhetem meg (akiktől még a legingerültebb lelkiállapotukban sem hallottam a „kutya vigye el” vagy a „fene egye meg” szitokformulánál durvábbat), hogy ez a titkos tudás vajon csak Pesten (s persze fiúkkal összezárva az úttörőtáborban) számít-e a nagyfiús viselkedés feltételének, vagy az üdülésről hazatérve esetleg beavathatnám osztálytársaimat, és személyes presztízsem növekednék általa. Végülis úgy döntöttem: mélyen eltemetem magamban, amit hallottam – talán még jó lesz valamire... A debreceni kollégiumi szobában hasznosult azután ez a titkos tudás: R. J. szemében nem voltam az a kis falusi surmó, aki mindenre rácsodálkozik!

Ilyen előismereteim birtokában azt is megállapíthattam, hogy szobatársam e műfajból csodáltnivalóan felkészült „nótafa” (mert etnográfusnak készültem, természetesen szakágunk „terminus technicusaival” írtam körül a legköznapiabb tapasztalataimat is), ám „néprajzi gyűjtésre” – hiteles lejegyzésre – mégsem gondoltam. Nyilván azért nem, mert akkortájt még a parasztokról szóló tudománynak ismertem a néprajzot. Az emlékezetem pedig csak törmelékeit őrizte meg a nyelvi játékoság apró bravúrait azért fel-felcsillantó akkori szövegeknek. Melyek ma már akár közölhetőek is lennének! Főleg érdemes lenne összevetni őket a még egyszer – 1985-ben, egy néprajzi gyűjtőtábor mulatozásában feloldódó közös vacsorájának önfeledt nótázásán – hallott, s akkor már magnetofonra is vett pajzán (helyenként persze igencsak obszcén) szövegekkel. Érdekes tanulságai lehetnének az idő múlásával összefüggő „társadalmi elfogadottságnak” is, ezen az újabb alkalmon ugyanis kolléganőink teljes jogú „műélvezőként” vettek részt, s amennyire visszaemlékszem, még csak nem is pironkodtak. Még inkább vizsgálható – vizsgálendő lenne az a körülmény, hogy az 1957-ben hallott szö-

vegek Ózd – Miskolc – Debrecen iskolai-kollégiumi (és persze sor-katonai) közösségeinek szubkultúráját jellemezték, a harminc évvel későbbiek döntő többsége pedig – a nagyon fiatalon elhunyt Bodor Géza kollégánk repertoárja – a Vajdaság kisvárosainak ugyanilyen férfiúi (ezen túl sejtethetően kocsmái) közösségeire voltak jellemzőek. Az utóbbi esetben, persze, árulkodnának arról is, hogy alkalmasint sokat hozzáadott a szövegekhez értékben-szellemességben, hogy az interpretátor tudatosan törekedett a nyelvi esetlegességek, a szövegromlások eltüntetésére. E túrkevei néprajzos gyűjtőtábor „nótafája” ugyanis Zentáról a budapesti egyetem bölcsészkarára került, és néprajz szakot végzett hivatásos etnográfus/folklorista volt, akiről jól tudtuk, hogy nem csupán ihletett előadó, de gyűjti-tanulmányozza is a műfajt.

Tudnom kell persze, hogy ez a mélyen irodalom alatti, csak a szóbeliségben (esetleg kézíratos füzetekben) létező „irodalom” (azt is számon tartottuk egykoron, hogy melyik klasszikusunk írta, ha nem is éppen ezeket, de az ilyen obszcén verseket!), s a folklórból is kirekesztett folklór *nem azonos* a káromkodással. Nyilván az illemre, jómodorra neveltetésem tétette velem e két műfaj emléktöredékeit ugyanabba a rekeszbe – persze, korántsem indokolatlanul. Hiszen, ha lényegesen különbözött/különbözik is funkciójuk – a káromkodás-szitkozódás valamilyen izgalmi állapot: a robbanásveszélyes indulat, a tehetetlenség, a düh verbalizálásának eszköze, az obszcén dalszövegek használatának viszont csak a túlsorduló jókedv (no meg az illedelmes viselkedésen örködők távolléte) szokott a feltétele lenni – használatuk személyhez/csoporthoz kötöttsége is, társadalmi elfogadottságuk is együtt változott generációm életideje alatt, s szinte-szinte észrevétlenül. Mert felidézett emlékeim végülis ezeket a *változásokat* akarják szemléltetni!

Azt is hozzá kell fűznöm a mondottakhoz, hogy a barokkosan megcifrázott káromkodásaival, nemcsak „virágénekeivel” magát mélyen az emlékezetembe belevéső kollégiumi szobatársamról bizonyára nagyon más emlékeket őrizhetnek leány-évfolyamtársaim. Hisz „amúgy” (különösen a szálló-esteken) ő volt a megtestesült jómodor: még kicsit pajzán kétértelműségeket sem engedett meg magának... A harsány „baszd meg”-stílus a szobaparancsnoki tekintélyt volt hivatva a maga számára kikövetelni: csak nekünk, zöldfülűeknek szólt. És persze mi is megmaradtunk, bár a szoba falai közt vállaltuk („möszijét” kivéve) a reánk osztott szerepet, leányok-asszonyok társaságában jól nevelt lovagoknak.

Olyannyira illedelmesnek, hogy azt sem kérdeztük meg a lányoktól, akikkel amúgy bizalmas viszonyban voltunk (ahogy néprajzi adatgyűjtéseim során sem kérdeztem a legszókimondóbb asszonyságtól sem): ha a nők maguk között vannak, vajon szoktak-e ugyanúgy káromkodni, ahogyan a férfiak? Következésképpen: ha a káromkodást-szitkozódást a nemi szerep tartozékaként, a másik nem előtt titkolt-leplezett szokásként akarom leírni, csak a „férfiszokásként” való jellemzésben lehetek bizonyos. Tudnom kell tehát azt is, hogy a férfiak döntő többsége a nehéznek érzett élethelyzetek elviselését/megoldását megkönynyító segédeszköznek tekintette a káromkodást/szitkozódást: csak akkor eresztett meg egy-egy sztereotíp, éppen-nem konkrét jelentésében érvényes, tulajdonképpen értelmetlen-elképzelhetetlen aktust megidéző nyelvi fordulatot, amikor saját magával vagy mással konfliktusa támadt (pl. *az isten bassza meg; lófasz a seggedbe; baszom anyád* – vagy ahogy gyermekkoromban az orosz katonáktól tanultuk, meg kellett tanulnunk, annyszor hallottuk: *ja paju maty; húzzon az apád a bütykös faszára*). Ám voltak azok a kevesek, akiknek nem volt szükségük különleges élethelyzetre: emocionális háttér híján is úgy tudták cifrázni, hogy rendszerint messze távolodtak a mindenki által ismert, unos-untalan ismételt sztereotípiáktól – tehát magukra vonták a figyelmet. Nyilván ez is volt a céljuk: megkülönböztetni magukat az átlagtól a vélt erőfölényük verbalizálása által. Az imitált indulat ugyanis azt akarta üzeni a hallgatóságnak, hogy: „képzeljétek el, mi lesz, ha tényleg megharagszom!” (Az ilyen „üzenet” persze – a személyiség ismeretében – a „köhög a bolha!” szentenciába sűrűsödő lesajnálást is kiválthatta: annak rezignált tudomásul vételét, hogy a szokás-szerűen káromkodó ember a maga jelentéktelenségét akarja kompenzálni.)

Gyakran hallhattak persze a mi lányaink is tőlünk – ugyanúgy, ahogy a kollégiumon kívüli világban bárki asszony vagy leány a köznapokban – egy-egy indulat kiváltotta káromkodást. Ez esetben azonban a mentegetőző magyarázatot, ezzel a „felmentés” kézenfekvő indokát a haragvás, a méregbe gurulás ritka alkalmá kínálta fel mind a káromkodó, mind pedig annak elszenvédője/hallgatója számára. Mert arra vigyázott ám a maga jóhírére tudatosan őrködő férfiú (még az is, akinek szájából egyébként röpködtek a lófaszok), hogy az ilyen indokolt, megérthető szituációban megesett elszólások ne álljanak össze rendszerré: ne keletkezzék olyan látszat, mintha ő „káromkodós” len-

ne. Az ilyen bélyeg ugyanis – kimondva-kimondatlanul – az indulatain uralkodni nem tudó, a nemcsak szavakban agresszív szinonimája volt: kockázatos lett volna nyíltan vállalni. Az „indulatokon uralkodás” normává szilárdult reflexének nyelvi kifejezőiként értelmezhetőek egyébként azok a játékos káromkodás-ferdítések, eufémizmusok, melyek egy-egy illetlen szó/mondat kimondása közben szelídülnek káromkodásból ártatlan értelmetlenséggé (pl. *bassz-orkányos Varga János; az Ist-ókját; az Iste... is, én is*).

A gyermekkoromban-ifjúkoromban még a nemi szerephez tartozóan a „körön belül” tekintélyt parancsoló férfiaságnak, legalább figyelemfelkeltő jópofaságnak, a „körön kívül” lányt/asszonyt riasztó faragatlanságnak, durvaságnak, az agresszivitásra való hajlam jelének minősülő mosdatlan beszéddel kapcsolatban mára lényegeset változott a közvélekedés. Ennek a változásnak aprócska jele, hogy két évtizeddel ezelőtt (mondottam volt) az obszcén szövegek hallatán kolléganőim már nem pironkodtak. Azt is hozzátehetem: szükségtelen lett volna („a néprajzos nem lehet finnyás, ez is része a folklórnak” tartalmú érveléssel) előbb engedélyüket kérni, hisz tudván tudtuk, hogy alkalomadtán ők is megeresztenek, s nemcsak maguk között, egy-egy cifrát – aki mégsem, hadd szokja csak az újmódi korszellemet. Arról azonban, hogy mi minden változott a káromkodás, azaz a mindennapi érintkezés eldurvult(nak látszó) tónusa összehasonlíthatatlanul nagyobb társadalmi elfogadottságával *együtt*, módszeres vizsgálatok híján alig-alig tudható. Lehetséges, hogy a káromkodás osztársadalmivá válásával, ezzel együtt az ebbéli gyakorlatukkal/képességükkel kitűnni, figyelmet kelteni akarók mozgásterének beszűkülésével beleszürkül a műfaj a folyamatos használatba? Lehetséges, hogy végülis csak a fékezhetetlen indulat, a durvaság, a nyelvi agresszió marad meg, lévén, hogy kinyilvánításukhoz nagyon kevés nyelvi jel is elegendő? Mert már nem egy-egy férfiúi „kisközség” élteti a műfajt, ugye, nem értékelődik presztízs-növelő képességként, ha valaki a rendelkezésére álló standard elemekből újabb meg újabb szövegváltozatokat improvizál, azaz alkotó módon káromkodik? A kérdések válasz nélkül maradnak: csupán valószínűsíthetők.

Hisz csak a káromkodás – az istenkáromlás és a szitok-átok tartalmú gyalázkodás, a becstelenítés – régmúltjával foglalkoztak behatóan tudós eleink, s ezen a nyomvonalon tettek egy-két bártortalan lé-

pést kortársaim is. Azaz: a „mióta káromkodik a magyar, vajon magával hozta-e Ázsiából vagy más népektől tanulta-e ezt a szégyellni való szokását?” kérdésre adható válasz közelítése igényével születtek érdemleges történeti-néprajzi tanulmányok,² s annak a kornak (a 17–19. századnak) a káromkodás-formuláit ismerjük hiteles forrásközlések alapján,³ amikor még tétje volt a manapság a legártatlanabb évődésnek tetsző szitokszónak is: botozást-vesszőzést, többszöri ismétlődés esetén még súlyosabb büntetését (erre is volt példa: a halálbüntetést!) kockáztatta az elkövető.

A magyarok káromkodó voltának eredetét valószínűsítő véleményekbe – talán szándéktalanul – beleszüremkedtek a nemzeti önisméret sztereotípiái is, a napi tapasztalatok is. Kézenfekvőnek látszott például a török hódoltság másfél századával összekapcsolni a káromkodás szokásának túlbujánzását, ha már minden rosszat a törököktől kapunk. Jóllehet Györffy István bizonyította, hogy a török nem káromkodik, s egyébként is: „*még a törökök Magyarországnak táján sem jártak, mi már mesterei voltunk a káromkodásnak*”. És az is kézenfekvőnek látszott, mivel a leginkább káromkodó társadalmi csoport hírében a mindenkori katonák állottak, a magyar történelem hivatásszerűen katonáskodó népelemével, a hajdúkkal, s mert „*a hajdúságnak a kovászát a rációk adták*”, a szerbekkel kapcsolatba hozni a szokás elterjesztését. Az ilyen következtetések azonban, akár hordozzák magukban az igazság csíráját, akár nem, aligha a lényegre közelítek. Arra kellene ugyanis határozott választ adnunk, hogy vajon miért működtek együtt évszázadokon át, s miért voltak annyira eltökéltek az egyházi és világi hatóságok a káromkodók, a káromkodás üldözésében.

Lényegi igazság felé látszik közelíteni a „minden nép az ősvallásából káromkodik” tétel, melyet Makoldy Sándor tekintett következtetései alapjának, megfogalmazván, hogy „*káromkodásunk legrégebbi formuláit az ázsiai puszták nomád pásztoréletének szabadosságából hoztuk magunkkal*.” Csakhogy: ennek az alaptételnek valós voltát elfogadva igazolnunk kellene (igaza van Paládi-Kovács Attilának: „*a legrégebbi formulák nincsenek kimutatva*”!), hogy maguk a szitkok-

² Pl. Györffy István 1922, Makoldy Sándor 1926, Paládi-Kovács Attila 1994

³ Pl. Szabó T. Attila 1940, Török Gábor 1969, Bakos József 1977, Zsupos Zoltán 1991, 2010, Czigány László 1991

átkok-gyalázkodások használói, illetve a „rút szokást” üldöző, keményen büntető hatóságok vajon tudatában voltak-e, hogy a káromkodási formula-szövegekben mi is az a bizonyos „ősvallási” tartalom, tehát a kereszténység szempontjából eltökélt „istentagadás”? Gyanítom, hogy sokkal inkább tudatában voltak, mint feltételezzük róluk! Hisz az olyan formulákba, mint a *Mennydörgős tüzes ménkü atta; Kutya ménkü teremtette; Ördögtől szakadt boszorkánya* a mai értelmzőnek is könnyű belelátnia az isteni teremtető akarat mindenhatóságának negligálását, noha nem fogalmazták meg nyilvánvalóan az „egy Isten” tagadását. Ahogy a tisztátalan „állat-ösökre” való erőteljes utalásokban – *Kutya méhében született; Eb adta fattya; Disznók hátuljára való ördögatta* – is könnyű felfedeznünk az „isten képeire és hasonlatosságára” teremtett embereszmény megcsúfolásának tudatosságát.

De jobb óvakodnom a belemagyarázástól! Csak annyi tudható bizonyosan, hogy századokon át folyamatos volt a törvényi korlátozás (Makoldy Sándor 1523 és 1797 között 135, az istenkáromlást, az átkozódást, szitkozódást és esküdözést megfékezni akaró jogszabályt regisztrált!), a hatóságok pedig mai szemmel igen kegyetlennek tetsző büntetéseket szabtak ki a „nyelvükkel vétkezőkre”. Ennek a következetességnek pedig a „csúnya beszéd” kárhoztatásánál alighanem súlyosabb oka volt. Az egyik oka minden bizonnyal, hogy a káromkodás automatikusan – s nyilván nem alap nélkül – az istenkáromlással, tehát az istentagadással azonosult. A másik oka, hogy az erős indulatban fekezhetetlenül előtörő káromkodások a békétlenség nyilvánvaló – a tanúk által könnyen megjegyezhető és reprodukálható – tünetei voltak, márpedig minden hatóság legfőbb feladatának tudta a társadalmi béke lehető, akár tűzzel-vassal is kikényszerített fenntartását. Tehát e tüneti jelek korlátozásával akarták elejét venni a nagyobb bajnak.

Ennek a hatósági igyekezetnek (a káromkodók, a káromkodási esetek tanúi gondos kivallatásának) köszönhetjük, hogy sokkalta többet tud az etnográfia/folklorisztika arról, hogy miként káromkodtak eleink, mint arról: miként is zajlott le az elmúlt fél században a mosdatlan beszéd társadalmi méretű tudomásul vétele: némi zsörtölődés kísérté elfogadása.

Szövegemlékek a dunaföldvári farsangi szokásokról

A népszokáskutató, ha egy-egy közösségben évtizedek óta nem gyakorolt szertartásos cselekményeket vagy dramatikus játékokat szeretne rekonstruálni, rákényszerül, hogy adatszolgáltatóival a témáról folytatott beszélgetéseinek szövegéből következtessen a valamikori „forgatókönyvre”, és annak minden alkalommal más, mert improvizált „előadására”. A kötetlen és kötött szokás-szövegek, a szereposztás, a térhasználat, a maszkok és a jelmezek – azaz a „forma” –, különösen pedig a tréfásan komoly „varázslásból” és az egyéni lét távlati céljait (azaz: a párválasztást) is szolgáló szórakoztatásból/szórakozásból egybeszerződött „tartalom” minden, a néprajzi kutatás számára fontos részlete persze teljes értékűen sohasem rekonstruálható. Még akkor sem, ha jó memóriával megáldott és a néprajzi gyűjtő szándékát megértő egykori „rendező” vagy „főszereplő” emlékszik vissza az évtizedekkel korábban a dévaj játszadozás és a nekifelejtkezett mulatozás „áruhájába” felöltöztetett, s talán már akkor sem minden résztvevő számára nyilvánvaló közösségi rítusra. Ha pedig csak egykori „mellékszereplők”, „statiszták” – esetleg gyermekkori élményeiket a világra csodálkozás áhítatával, tehát az „érdekes” látványt az eredeti értelme nélkül őrizgető „nézők” – a szokáscselekményt felidéző tanúink, jó esetben csupán a maszkokat és a jelmezeket, valamint az itt-ott homályos és hiányos cselekménysort lehet a ráemlékezés szövegéből kikövetkeztetni.

Aki számon tartja a néprajzi forráshasználatnak ezeket a korlátait, megérti, hogy miért nem a „Dunaföldvári farsangi szokások” címet írtam az 1976. nyarán végzett magnetofonos adatgyűjtésem némely részletét három évtized múltán bemutató közleményem fölé. Azért, természetesen, mert meggyőződésem, hogy csak a személyesen megfigyelhető-átélhető – tehát a ma is „élő”, s tulajdonképpen mindegy, hogy a hagyományos közösség igényét szolgáló, vagy a manipulatív (pl. az idegenforgalom felpezsdítése szándékával) „életben tartott” – szokáscselekményről lehet többé-kevésbé hitelesen beszámolnia a néprajzi

gyűjtőnek. Úgy például, ahogyan az erdélyi és partiumi farsangi szokásokat bemutató, 1996-ban megjelent tanulmánygyűjtemény legjobb dolgozatainak szerzői – Balázs Lajos, Barabás László, Pozsony Ferenc – tették. Nemcsak szövegszerűen rögzítették a „forgatókönyvet” és ennek „előadás” közben megszülető egyszeri – azaz évről-évről kissé más és más – változatát, hanem az 1980-1990-es években készített fotókkal is gazdagon dokumentáltak. Így, a mai tárgyi környezet árulkodó jeleit (a konfekcionált ruhadarabokat, a napszemüveget, a gumikerekű kocsit) is megörökítve fejezték ki a legegységelműbben, hogy Székelyföld egyes vidékein (persze, korántsem Erdély- és Partium-szerzte mindenütt!) *élő*, nem a múltba révedő archaizálás szándékai szerint *életre keltett* a maszkos-jelenetező felvonulás, a téltemetés és sok egyéb színjátékszerű szokás.¹

Az évtizedek óta nem gyakorolt, az emlékezet mélyéről előhívott dramatikus szokás a szó igazi értelmében „nem-szokás”. A valamikor volt szokást megközelíteni remélő olyan *szöveg*, mely a néprajzi gyűjtő érdeklődéséből és alkalmi informátora válaszaiból egyetlen-egyszer éppen így megteremtődött. Nemcsak a „szokásról” szól tehát az ilyen szöveg, hanem a „kérdezőről” és a „válaszolóról” is. Mindarról, amiről az iskolázott figyelme néprajzi gyűjtő, szakirodalmi ismeretei birtokában, meg akart tudni – s alkalmasint azért nem tudott meg egyes részleteket, mert képtelen volt feloldani a néprajzi gyűjtéssel mint beszélgetőtársa számára szokatlan élethelyzettel szükségszerűen együtt járó kommunikációs zavart. (Azt tudniillik, hogy a gyűjtő a beszélgetést irányítani szándékozva „kérdez”, partnere viszont „beszélgetni” vagy élettapasztalatait „elmesélni” szeretné inkább.) És a szöveg arról is szól, hogy a múltból tanúságot tevőnek gyarló vagy az átlagosnál jobb, a lényegtelen részletekről is megbízható-e a memóriája; arról is, hogy kellően árnyalt-e a szóbeli kifejező készsége a leíró ismertetéshez és az események elbeszéléséhez; közvetve még arról is, hogy a néprajzi gyűjtő által kikényszerített-e vagy – az idős korrallal együtt járóan – a család, a szomszédság körében is mindennapos szokott lenni a múltba révedése, tanúságtevő emlékidézése.

Magnetofonról lejegyzett gyűjtéseimet közlöm tehát (kérdéseimet s a hosszabb-rövidebb válaszokat). Olyan, alig megszerkesztett szöve-

¹ Lásd Barabás László – Pozsony Ferenc – Zakariás Erzsébet (szerk.) 1996

geket, melyek azt is dokumentálják, hogy az 1976-ban szóra bírható (s persze, „véletlenül” kiválasztott), a legidősebb generációhoz tartozó férfiak és nők hogyan tudták s hogyan tartották szükségesnek felidézni a századfordulón – századelőn még bizonyosan „élő” farsangi felvonulások, mókázások és a hiedelemtartalmú szokáselemek halványuló emlékeit.

Hadd hangsúlyozzam: nemcsak a farsangi szokások olykor bizonytalan-pontatlan, ám különleges, ritkán dokumentált „archaikumokat” magukban foglaló leíró ismertetései érdemlik meg a kutatói figyelmet. A 20. század eleji Dunaföldvár társadalmának rétegzettségéről: a parasztok és az iparosok foglalkozási, vagyoni és lokális elvű csoportjairól, e hagyományteremtő „kisközösségek” szokásszervező szerepéről is sok minden megvilágítódik terjedelmes beszélgetéseim kiemelt részleteiben. Érdemes figyelnie az olvasónak a „rég dolgok” iránti gyűjtői érdeklődést megértő és szolgálni akaró igyekezetre is: arra, ahogyan a maguk életidejének személyes tapasztalatait a múlt–jelen összehasonlításnak, és a „múlt szebb volt, érdekesebb volt, mint a jelen” tartalmú érzelmi viszonynak a kifejezésére felhasználták. Ennek ellenére – ha az „utóparaszti” mentalitás megismeréséhez használjuk forrásul ezeket a beszélgetéseket, ebből a szempontból igazán tanulságosak – nem „siratják el” a múltat! Úgy szólottak gyermekkori-ifjúkori emlékeikről, hogy kitessek szavaikból: az akkori élet logikájával egyezők voltak a régiek érdekes és szép szokásai, ám fokozatos megkopásuk, majd végleges eltűnésük is „természetes”: a mai élet logikája szerinti.

Nem tartom valószínűnek, hogy beszélgetőtársaim valamely, a néprajzi kutatás számára különösen fontos részletet félelemből, szeméremből vagy a maguk és rokonaik jó hírének óvása okán el akartak volna titkolni előttem. Ha mégis úgy véli a szokáskutatásban járatos olvasó, hogy egyikük-másikuk alkalmasint „többet” is el tudott volna mondani, arra gyanakodjék inkább – ahogyan én magam is ezt valószínűsítem utólag –, hogy türelmesebb és következetesebb kérdés további részleteket hozhatott volna elő az emlékezet mélyéről. Az ilyen feltételezésnek azonban nincs jelentősége, hisz az egykori gyűjtés utólag ellenőrizhetetlen: akkori adatközlőim bizonyára már nem élnek. Csak az így rögzített „néprajzi adatokból” indulhatok ki és kereshetem – néhány összehasonlító adatot idézve – forrásértéküket.

Előbb azonban a szövegek:

1. *Hagyományos vót az Ipartestületbe' a farsang, február 2-án. Az iparosok behozták a saját termésű borukat, s a belépő díj ellenébe' kapott mindenki egy liter bort. Ami szám vót a belépő jegyen, azt a számú bort kapta. Ahogy hozták be a bort, úgy számozták. Mindenki kapott a belépő jegyhez egy üveg bort. Ez minden február 2-án vót, nem ragaszkodtunk a húsvéhoz, mert a' farsang aszerint van, hanem február 2-án tartottuk. Mindenféle nép oda nem jöhetett, csak meghívottak.*

[Arra emlékszik-e, hogy farsangkor maskarába öltözött emberek jártak?] *Farsang utójján, húshagyó kedden vót ilyen. Még csónakba is ültek! Olyan négy-öt személyes csónak vót az, úgy húzták. Hogy tettek vóna alá kereket? El is kopott aztán mire vége lett a murinak! Egy ült benne csak, a gazda, a többit nem engedte beleülni. Vót a csónakba' egy kormány, és azt kormányozta. A vicc éppen az vót, hogy kormányozni nem lehetett, mert ló húzta. Ezt maskarába öltözöttek kísérték, köcsögdudások. Szalmaruhások vótak tulajdonképpen a köcsögdudások. A szalmaruhát egész ruhának csinálták meg, vígig szalmából. Megkötötték a derekukon, aztán külön vót egy kabátféle szalmából. [Egy-egy ilyen maskarás csoport az egész Dunaföldvárt bejárta?] Bejárták azok körbe' a várost. [Amikor ezek a multságok voltak, mindenki kiment nézelődni?] Igen. A maskarások között vótak gyerekek, legények, a szalmaruhások között is vótak nők emberek. [Arra emlékszik-e, hogy mondtak valami mondókát?] Mondtak!²*

2. [Húshagyó kedden milyen szokás volt?] *Mikor a húshagyó kedd elmúlt, akkor: vótak a búboskemencék a szobába', oszt' a konyhába' vót a kemencének a szája, akkor oda betették a szalonnát meg a sonkát, oszt' amíg a böjt tartott, addig nem vót szabad hozzányúlni. Betapasztották a kemence száját! Akkor bontották ki, mikor elmúlt a böjt, húsvétkor. Húsvétkor kibontották, ugye, húsvétra kövesztettek sonkát, akkor húsvét napján reggel a fél nyolcas misére elvitték, és a pap ottan megszentölte, és mikor hazavitték a szentölt sonkát, akkor szabad vót belőle enni. Oszt' azután ették.*

² Elmondta Mikiner Imre szobafestő, szül. 1892

[Olyan szokás volt-e húshagyókor, hogy szalmaruhába öltöztek fel?] Ez farsangkor vót. Laci, tudod te is! Vót a Szászi uraság. Mikor farsang vót, eljött a Szászi uraság, ide be Simonho', a vendéglőbe', oszt' oda rendelte maga elé a cigányokat, a zenészeket, és mondta nekik, hogy: van szép fekete ruhátok? – Van! – Akkor menjetek haza, és mindenitőtök őtözzön fel nekem szép ünnepélyesen! Hazamentek a zenészek, felőtztek ünnepélyesen, visszamentek. Akkor odarendelt egy zsák lisztet, akkor a lisztet kiszóratta az utcára, oszt' akkor a zenészeknek bele köllött azzal az ünneplő ruhával hentergeni abba a lisztbe! Amikor ez megtörtént, persze hogy milyenek lettek: rondák lettek. De nem vót érdekes, mert levetköztette őket, oszt' akkor elhítta őket a szabóhoz, oszt' csináltatott mindeniknek egy új őtözet ruhát. Hát, ugye, ez uraság vót, és ebbe' élvezett. Hát ez is farsangkor vót! Akkor vótak a szalmaruhák. Ilyen szalmából vót csinálva, össze vót szöve. Mentek, vonultak az utcán, szólt a dob, a minden, verték, vonultak az utcán. Oszt' akkor egyik-másik vendéglőbe bementek, oszt' akkor ottan egyet táncoltak, osztán, ugye, kaptak egy kis borraivalót meg mindent. Az én anyám szokta mesélni, hogy mikor ő még leány vót, akkor farsangkor még vót a nagy teknyő, oszt' azt megcsinálták olyannak, hogy ló húzza. Oszt' akkor egy lovat befogtak eléje, oszt' akkor abba a teknyőbe beleálltak, oszt' felőtztek maszkának. Ilyen szalmaruhába, meg minden, oszt' beleálltak a teknyőbe és mulattak. És vonultak az utcán végig. Oszt' persze ugyan nézték őket, a gyerekfélék szaladtak utánuk, hogy mennek a farsangi boldondokkal – mert hogy annak vótak híva. [...]

[Ennél a farsangi felvonulásnál, mikor teknőt húztak végig, hányan tartoztak egy csapathoz? Nagy tömeg ment velük, vagy kevesen voltak?] Hát, ugye, én aztat nem láttam, ezt csak az én anyám mesélte. Az én anyámnak a leánykorában vót ez. [Akkor az 1800-as évek végén lehetett?] Hát az én anyám 1875-be' született, ez lehetett úgy 1900 körül. Akkor még jártak ezek. [De amikor maga kislány volt, már nem találkozott velük?] Én azokat már nem láttam. Ezeket a szalmaruhába őtözötteket már láttam. Ezek továbbra is vótak, ezeket láttam, hogyan. Ezek a cigányok föl szoktak őtözni olyan papírszalaggal, kiszalagozták magukat. Én annyira szerettem volna őket nézni, mikor begyűttek a kocsmába. Ennek a Babosnak a lánya annyira járta azt a cigánynótát! Cigánynak őtöztek fel. Ez is farsangkor vót, igen.

[Egész farsangkor ment ez a mókázás, vagy csak egy napján?] *Két nap esetleg: farsang utolsó vasárnap. meg farsang utolsó keddjén. Ezeken az időközön mindig mentek, oszt' akkor az utcán zónáztak, meg minden. [A Felvégen lakók elmentek a Bölcske utcára és a Külvégre is?] Most erre mentek, most arra mentek, összejártak mindent. Hát még a Hanák sógorod is, mikor fiatalok vótunk... Akkor így farsang utolsó keddjén, ugye, tartottuk a farsangot, mikor én még fiatal asszony vótam: farsang utolsó keddjén reggelig mulattunk ott minálunk. Összegyöttünk a szomszédokkal, oszt' akkor reggelig mulattunk. Akkor reggel Naszvadi meg a sógorod, ezek kitalálták azt, mert, ugyi, ez vót kedden, akkor szerdán reggel vót a hamvazó szerda, akkor kitalálták, hogy menjenek el hamvazni. Akkor a sógorodra terítettünk egy lepedőt, akkor a Naszvadira is egy lepedőt. Akkor a sógorod vitte a feszületet, Naszvadi meg vitte tányérba' a hamut. Gyertyát nem vittek... Naszvadinak meg gyöngyös fi tyulát tettünk a fejire, az vót a pap. Akkor aztán jöttek ezen az utcán végig, oszt' reggel mikor az asszonyok gyűttek a miséről, amelik ismerős asszony vót, az elé odamentek, oszt' akkor: – Álljon meg mán néni! – mondták neki. Oszt' akkor meghamvazták neki a homlokát, oszt' akkor a kezibe nyomták a feszületet, oszt': átes-pátes. áldja meg az isten – meghamvazták. Ezt tréfából csinálták! Hát, ugye, egész éjjel mulattunk, és ugye, kitalálták, hogy reggel elmennek hamvazni. [A papok szintén csinálták ezt a hamvazást?] Persze, a templomba'! Ebbe' a papokat utánózták. Mámma mán ilyenek nincsenek... [És akit megállítottak, idősebb asszonyt, az nem vette ezt sértésnek?] Nem. Kinevettük, ugye, mulattak rajta, nem haragudtak meg.*

[A farsangot minden évben megünnepelték?] *Meg! Mindig ilyen mulatozással. A farsang utolsó keddjén vót bál. Vasárnap elkezdődött a mulatozás, és tartott keddig. Sőt: még éccaka táncoltunk, és szerda reggelig tartott, és utána gyött a böjt. Utána falazták el a sonkát, szalonát, amit csak húsvétkor vettek elő. Aztán megkövesztették a sonkát, elvitték a templomba, a pap megszentelte. Amikor hazavitték, akkor szabad vót belőle enni.*³

³ Elmondta özv. Bozgor Gáspárné, szül. 1900. A Bozgorné által megszólított személy egy rokon és szomszéd férfi, aki jelen volt a beszélgetésen. A megköveszt szó jelentése 'megfőz' (ÜMTSz 3: 1121. adatai szerint csak Közép- és Nyugat-Dunántúlon látszik elterjednie a szó.)

3. A szalmabanda szalmaruhát csináltatott magának, meg maszkokat. Én is gyerek vótam – úgy örültünk neki! Dudát vitt ki, köcsögdudát, a szalmabanda vitte. Köcsögdudás asszonybanda is ment, azok meg táncolva járták be az egész községet, míg szólt a köcsögduda. Ilyen lenvászon ruhába öltöztek, meg álarcot is tettek. [A lenvászon ruha milyen volt?] Ez háziszőttes vót, amit maguk csináltak, háziszőttes vót. [Díszesen meg volt varrva?] Nem, hanem csak kiszalagozták. Maskarák vótak, ugye, és körüszalagozták magukat vele. Pendőnek mondták, aztat vették felül, mintha ing lenne. Na, mint nekünk van, mert én azt használok most is. Ezt föl pántlikázták, s abba' mentek az utcán. Olyanok vótak, mint a cigányasszonyok, tényleg. Felsőtestükre meg: itten az ujjá olyan buggyosra vót megcsinálva, aztán itten meg behúzza, össze vót húzva egy pertlivel, aztán meg még a derekukon is össze vót húzva. [Tél volt, nem fáztak meg?] Nem, mert felöltöztek alulról! Vót sokszor olyan jó idő farsangkor, hogy na! Nem fáztak azok, mert táncolva mentek. Betáncolták azok az egész várost. Egyik utcáról lementek, a másikra föl.⁴

4. [Milyenek voltak ezek a szalmaemberek?] Felöltöztek, szalmából vót nekik végig ruha csinálva, egy láncot kötöttek a derekukra. Osztán meg: hosszú lánc vót, oszt' akkor ostorral ütögették, osztán táncultak. [Hányan voltak?] Hát vótak többen... [Mondtak valamilyen mondókát?] Mondtak mondókát, de arra már nem emlékszek, mert ez régen vót. Még én is kislány vótam, mikor ez vót. [Mentek végig az utcákon?] Hát legtöbbet a tanácsháza előtt, akkor városházának mondtuk, ott szokott összegyülekezni a nép, osztán ottan csinálták a farsangot. Ezelőtt a farsang utolsó keddjét ünnepelték, nem úgy, mint most. Mentünk templomba délelőtt is, délután is, egész ünnep vót akkor. Akkor nem dőgozott ám a nép! Most meg pünkösdi napján meg húsvét napján is dőgozik. [Ezek a szalmába öltözött emberek délután jártak, vagy délelőtt is?] Elkezdtek reggel, és egész nap jártak. [Adtak nekik valami pénzt?] Nem gyűtöttek ezek! Ez csak egy maskara vót. Legjobban a Bölcske utcaiak szokták csinálni, azok vótak olyan víg kedvűek. [És a külvégiek?] Hát ezekből nagyon kevés vót olyan, aki ezt csinálta vóna.

⁴ Elmondta Fekete Józsefné, szül. kb. 1900

[Ez a szalmaruha – ha tetszik rá emlékezni – szalmából volt fonva?] *Rendes rozsszalmából, tudja, ilyen hosszú vót, a rozs körbe vót rakva, itten egész végig, [A szalmából kötelet csináltak és rakták körbe?] Nem kötelet, csak szípen föl vót izélve, úgy lógott a szála neki, szoknya vót belőle. Emberek őtöztek beléje, nem éppen legények, emberek, idősebbek. A legények lehagyták mán aztat. [A láncot kötelező volt a derekukra kötni?] Egy fogta a láncot, és mondta a mondókáját. Azzal hajtották. Egy ütögette, amaz táncolt a szalmagöncbe'. Aki a szalmába' vót felőtözve, az danolt. Vagy hát mondta a mondókáját. Aki hajtottan az nem vót szalmába. [Nem mondták, hogy az medve, aki fel van öltözve?] Dehogynem, dehogynem! Igen, medvének mondták! Ez medvetáncoltatás vót. Régen vót ez mán nagyon! [De kislány korában látta, hogy csinálták?] Persze! Mondjuk úgy 50-60 évvel... 60 évvel ezelőtt, mondjuk, egzisztált még ez a farsangi multság.*

[Olyan felvonulás volt-e, hogy egy ladikot húzattak végig az utcán lóval?] *Én mán arra nem emlékszek, az hamarabb lehetett... Mondjuk, olyan kétkerekű kordélyt csináltak, ami valamikor szamaraknak vót, oszt' arra felültek. Fel vótak maskarába őtözve, aztán járták körül az utcákat, ottan mulattak. [Ez is farsangkor volt?] Ez is farsangkor vót! [Tehát nem a szüreti mulatságon, hanem farsangkor... És maskarának, cigánynak öltöztek?] Igen, olyan ócska-rossz ruhába. Kint álltak a népek az utcán és nevettek rajtuk. De inkább a piactéren... Mert azelőtt ott vót a piactér, ahol a tanácsháza, ott árultak mindent, meg oda jött össze a nép. Ó, azelőtt ünnepnapokon az a rengeteg nép, aki kijött a templomból! Az a milliósínű ruha – jaj, de szép vót. Mán kimúl minden a divatból.⁵*

Ha számon tartjuk, hogy a magyarlakta területeken szinte mindenütt szokás volt húshagyó kedden – és sokhelyütt a két világháború közötti évtizedekig, helyenként még tovább is szokás maradt – a nagy tömeget mozgató, a falu vagy mezőváros legfontosabb közterületeit elfoglaló alakoskodó felvonulás,⁶ inkább azon kellene csodálkoznunk, ha a 20. századelőig visszanyúló emlékezet semmit sem őrzött volna meg a dunaföldvári farsangi szokásokból. A közeli szomszédságban: nem

⁵ Elmondta Csizmadia Mihályné, szül. 1905

⁶ Összefoglalóan: Ujváry Zoltán 1991

egy Fejér megyei faluban – Lukács László⁷ és Gelencsér József⁸ szintén az 1970–1980-as években végzett adatgyűjtései bizonyítják – nem csupán halványuló emlékei maradtak meg a farsang zajos-látványos búcsúztatásának. Az etnográfusok-folkloristák (és az idegenforgalom által is felfedezett látványosságra kíváncsi turisták) az „élő” szokással is találkozhattak! A mohai *tikverőzés* apróbb-nagyobb módosulásait pl. egy negyedszázadon át követte figyelemmel a székesfehérvári múzeum népzene- és néptáncutató muzeológusa, Pesovár Ferenc.⁹ A későbbi elemzésnek leginkább arra kell majd választ keresnie, hogy az egyik településen miért őrizték-gyakorolták évtizedekkel tovább ezeket a komoly szervezést igénylő (következésképpen: önzetlen szervező egyéniségeket és költségvállalást is feltételező) közösségi szórakoztató játékokat, mint akár a közvetlen szomszédságban is. A miértre adható válasznak nyilván az idegenforgalom, illetve a folklorizmus szerepét, jelentőségét kell majd elsődlegesen mérlegelni.

Hiszen a kérdés úgy is megfogalmazható lenne, hogy vajon a 19–20. század fordulóján különbözött-e szervezettségében, méretében, látványosságában a dunaföldváriak farsangi felvonulása az „akkori”, ám máig élő mohácsi *busójárástól*? Ujváry Zoltán ugyanis arra következtetett a „rég” és az irányított-manipulált mohácsi (pontosabban: az idegenforgalmi propagandának köszönhetően csupán „mohácsiként” ismert!¹⁰) busójárással felettebb gazdag irodalmából,¹¹ hogy „amikor még nem volt irányított a busójárási menete, a mohácsi farsang lényegében nem különbözött más települések farsangi felvonulásától, illetőleg a házról-házra járó csoportok cselekedeteitől.”¹²

A „hagyományörző” falu-város hírével növelő látványosságok tudatos-öntudatos életben tartásának igyekezete – úgy tűnik számomra – mindenütt, ahol szinte napjainkig „élő” maradt a szokás, kisebb vagy nagyobb mértékben, de jellemző. A szlovákiai Kisalföld farsangi szokását, a *dőrejárást* elemző Liszka József például a Khín Antal 1935-ös

⁷ Lukács László 1991: 184–214.

⁸ Gelencsér József 1991a: 300–315.

⁹ Lukács László 1991: 185.

¹⁰ V. ö. Gelencsér József 1991b: 429–434.

¹¹ Lásd pl. Csalog József 1949, Mándoki László 1963

¹² Ujváry Zoltán 1991: 126.

leírásából ismert és a napjainkban megfigyelhető alakoskodó felvonulás között megmutatkozó „viszonylagos változatlanságot” annak tulajdonítja, hogy a jelenlegi szokáselemek „a régebbieknek [...] tudatos felújításai, tehát természetes elkopásról csak a legcsekélyebb mértékben beszélhetünk”.¹³

Eszerint: a dunaföldváriak sem voltak kevésbé „hagyományörzőek”, mint más dunántúli vagy kisalföldi települések lakói, csupán a felfedezés, és nyomában az életben tartás és/vagy felújítás másutt is inkább értelmiségi, mint paraszti programja hiányzott. Senki és semmi nem befolyásolta a folyamatos kopásnak, a lassú elhalásnak az adataiból is kikövetkeztethetően több évtizedig eltartó folyamatát. A lassú kopásnak: az egész településre már ki sem terjedő, egymástól elszigetelt kisebb felvonulásoknak a kifejezője lehet az is, hogy a „nagynak” emlegetett dereglyét – az egyik emlékező szerint – a századforduló táján már egy teknő is helyettesíthette.

A dunaföldvári farsangi felvonulásnak az emlékezet által megőrzött fontosabb elemeire rátérve: a parasztok lakta negyedekből (Fölvég, Alsóvég, Külvég) a Belvárosba tartó zajos és látványos vonulásnak a legidősebbek szerint a lóval vontatott nagyméretű csónak vagy dereglye volt a legfőbb jellegzetessége. Valóban az volt: Dunaföldvár tudós plébánosa, Egyed Antal is ezt emelte ki, amikor 1832-ben a *Tudományos Gyűjtemény*ben ismertetést közölt az élénk kereskedelmével, iparával, korántsem „paraszti” jellegével szembetűnő városkáról. *„Húshagyó kedden – írta Egyed – egy különös ’s’ őket, mint vízenjárókat billegező vigasság van szokásukban. Ha hóval födött a föld, több szánra, ha pedig nincs hó, tengelekre egy dereglét alkalmaztatnak, azt minden szükségesséssel, árboczfával, kormánynyal, evezőkkel, mélységet tapogató csáklával ellátván, 30-40 lóval csengőkkel befogván, a hajót teleülvén muzsika és lárma között utszáról utszára vontatják. A’ tisztes házaknál megállnak ’s’ a’ gazdát borral kínálják meg, ’s’ tányérukra pénzt kérnek, és ezen szedett pénzből estve táncmulatságot ütnek maguknak.”*¹⁴

Valószínű, ha nincsenek is rá adataink, hogy a Duna menti falvakban, városokban másutt is szerep jutott a sokféle maszkos figurát, életképi jelenetet magában foglaló, a település egészére kiterjedő felvonu-

¹³ Liszka József 1992: 105.

¹⁴ Közli: Cziráky Gyula 1910: 128.

lásokon egy jelképi szerepű – ahogyan Egyed Antal valószínűsítette: a vízi életre utaló – vízi járműnek. Én magam csak a Drávaszög egyik falujából, Kopácsról ismerem a párhuzamát, ahol (amennyire a leírásból következtetni lehet rá) talán az 1970-es évekig szokásban volt húshagyókedden a zsánerfigurákat és -jeleneteket, illetve állatalakot magában foglaló maszkos felvonulás. „*A menet élén – írja Lábadi Károly¹⁵ – csiklit [csónakot] tettek négy kerékre, amelyet lóval vontattak. A csónakban a maszkák tüzet raktak száraz gallyakból [...] s palacsintát sütöttek, amellyel megkínálták a nézőket*”. Mellesleg azt is érdemes lenne végiggondolni, hogy nincs-e legalább formai összefüggés a vízi jármű *vontatása* és a sokkal szélesebb körűen elterjedt, vénlánycsúfoló funkciójú, s korántsem csak a magyarok farsangi szokás-köréhez tartozó *tuskóhúzás* között.¹⁶

A maszkos–alakoskodó felvonulók közül a *szalmaruhások* emléke látszik Dunaföldváron a legelevenebbnek. Nyilván nem véletlenül: az „öltözetnek” ez az anyaga sokfelé, így a Dunaföldvárhoz közeli településeken – például Előszálláson¹⁷ – szintén szokásos volt. Azt, sajnos, nem tudtam egyértelműen kideríteni, hogy ez a szalmaruha – úgy, ahogyan azt más vidékekről származó leírásokból ismerhetjük – valamilyen zsánerfigura vagy állatalak „jelmeze” volt-e. Arra aligha következtethetünk a szalma „ruhává” formálásának nem eléggé szabatos, ezt mégis kizáró ismertetéséből, hogy Dunaföldváron is, mint a magyar nyelvterület több pontján, *szalmatörök* – azaz szalmával kitömött gatyájú „török basa” – megjelenítője lett volna az így felöltözött szereplő.¹⁸ A szalmaruhás alak és a medve azonosítását viszont csak sugalmazó rákérdezés után mondta ki egyik adatközlőm – mégis ez a szerep látszik a legvalószínűbbnek. Nem e kétes értékű „adat” alapján valószínűsítek így; azért inkább, mert a farsangi felvonulásoknak – ahogyan azt Ujváry Zoltán visszatérően hangsúlyozza¹⁹ – az egyszerű eszközökkel megidézett medve mindenütt „különösen kedvelt alakja volt”.

¹⁵ Lábadi Károly 1994: 164–165.

¹⁶ V. ö. Sági Károly 1983: 237–243., Lukács László 1991: 214.

¹⁷ Lukács László 1991: 192.

¹⁸ Ujváry Zoltán 1990a: 290–291., Gelencsér József 1991a: 305–311.

¹⁹ Ujváry Zoltán 1989a: 55–68., Ujváry Zoltán 1990a: 318., Ujváry Zoltán 1991: 159.

A hamvazószerdai templomi szertartás „paródiájaként” értelmezhető hamvazást, mely eredetileg is csak néhány személy akciója lehetett, az elbeszélő úgy idézte fel, mintha egyszeri bohókás ötletet valósított volna meg egy baráti társaság. Nem zárható ki persze, hogy a kezdeményező máshol látott–hallott szokást alkalmilag adaptált, az ugyanilyen szereplőkkel és kellékekkel végzett tréfás ceremónia azonban eléggé széles körben elterjedt ahhoz, hogy helyileg is hagyományos szokást valószínűsítsenek. Bárh János, megfogalmazván kétségét, hogy a szokás templomi szertartás paródiája lenne, lehetséges – mondja – hogy „egy török kori *licenciátus hamvazó hagyomány szakrális tartalom nélküli továbbélése*”, délalföldi elterjedést emleget;²⁰ Tátrai Zsuzsanna az észak-bánati Verbicáról közöl róla adatot;²¹ a kevésbé templomi–papi szertartást „utánzó” hamvazás szokását azonban Fejér megye egyes falvaiból is ismerjük.²²

A közölt szövegeim egyik legarchaikusabb szokáseleme teljességgel független az eddig emlegetett, közösségi szervezésű és eléggé összetett formájú–tartalmú „népi színjátékoktól”. Akár szó szerint igaz, akár a böjt szigorúságát kifejező afféle „képes beszéd” csupán, hogy a farsang elmúltával befalazták a kemencébe a disznóhúst, s csak húsvétkor, a templomi szentelés után ehetek belőle, az egyházi előírásokhoz igazodás kötelességének ez a „normája” nem volt feltétlenül azonos a „mindenkire” jellemző szokásszerű gyakorlattal. Mivel csak a családnak volt reális lehetősége az absztinencia betartásának ellenőrzésére is, a vétkesek szankcionálásra is – a hagyományos „faluközösség” a követendő magatartás ideálképét fogalmazhatta csupán szentenciává. Nem az utólag különösen ellenőrizhetetlen szokástartalom – azaz a kemence eléggé valószínűtlen, hisz mind a fűtést, mind a kenyérsütést lehetetlenné tévő rituális „befalazása” – a leginkább kiemelendő ebből a (ha szó szerint értjük!) középkori reminiscenciát sejtető adalékból, hanem az, hogy a húsevési tilalom ennyire szemléletes „körülrírására” alig van máshonnan példánk.²³ A régebbi gyűjtésekre, első világháború előtti gyakorlatra hivatkozó összefoglalások is, a közel-

²⁰ Bárh János 1990: 403.

²¹ Tátrai Zsuzsanna 1990: 132.

²² Lukács László 1991: 192.; Gelencsér József 1991a: 316–318.

²³ V. ö. Gelencsér József 1991a: 315–316.

múltban megjelent, új gyűjtésen alapuló rész-feldolgozások is a szigorú böjtöt inkább azzal szokták szemléltetni, hogy „*hamvazószerdán az összes edényt, fazekat, lábast fahamuval kilúgozták, hogy a zsírnak még csak nyoma se maradjon az edényeken.*”²⁴

Szükségtelen tovább folytatnom a közölt szövegek értelmezését segítő, a tanulságokat megvilágító szakirodalmi adatok felidézését. A szokáskutató, aki a tágasabb összefüggésbe beépíthető adalékokat keresi az ilyen szövegekben, úgyis könnyűszerrel hozzákapcsolja az „új” információkat a korábbi ismeretekhez. Az érdek nélkül érdeklődő olvasó számára pedig – talán remélhetem – ez a néhány hivatkozás is elegendő lesz annak igazolására, hogy mi minden néprajzi adalékot foglalnak magukba ezek az 1976-ban rögzített, alkalminak tetso beszélgetéseim. Hadd tegyem hozzá: nyilván többet is annál, mint amennyire ezekkel az elemző megjegyzésekkel utalni tudtam...

²⁴ Pl.: Manga János 1979: 224., 1980: 684.; valamint Csáky Károly 1987: 101–102., Dukrét Géza 1995: 29., Bellon Tibor 1995: 488.

Egy mezőberényi szóláshasonlat és magyarázata

Ujváry Zoltán közelmúltban megjelent szólásgyűjteményének¹ fontos tanulsága, hogy a szólásokat, általában a proverbiumokat, ha érteni akarjuk a jelentésüket, funkciójukat, és a hozzájuk kapcsolódó adomá-/anekdota-értékű „eredetmagyarázatot” is szeretnénk megismerni, a folklórgyűjtések közkeletű gyakorlata szerint a szó szoros értelmében alig lehet „gyűjteni” – inkább csak a gyűjtői beszélgetések alkalmával lehet „rájuk találni”. Az ilyen értelmű „gyűjtési nehézségek” miatt minősül fontosnak minden, a „szerencsés rátalálás” körülményeit pontosan felidéző bármilyen szerény adatközlés – így ez az aprócska cikk is.

Az 1970-es évek legelején végzett levéltári és helyszíni adatgyűjtésem: a kollektív vállalkozásként elkészült Mezőberény-monográfia terjedelmes fejezetét eredményező,² ám a monográfiafejezetbe be nem került igencsak vegyes tartalmú és értékű cédula-anyagát rendezgetve találtam rá erre a szóláshasonlatra, és anekdotikus hangulatú magyarázatára. Emlékezetem szerint a három nemzetiség lakta kis-mezőváros belső és külső kapcsolataihoz gyűjtöttem adalékokat egy, a helyi társadalmat kiválóan ismerő félig iparos, félig földműves öreg magyarral beszélgetve. A társadalmi érintkezés formái kapcsán kerültek szóba a vásári szokások, és beszélgetőtársam az alkudozás elakadásának: az egyik fél értelmetlen-indokolatlan makacskodásának tréfálkozó elhárítását szemléltetendő idézte a szóláshasonlatot, majd – anélkül, hogy erre külön biztatnom kellett volna – hozzácsatolta az anekdotikus hangulatú „magyarázatot” is. Úgy közlöm az akkori, nem magnetofonnal rögzített történeti mondába áthajló egykori esetet, ahogyan azt a (leisztáztott) cédulám megőrizte:

¹ Ujváry Zoltán 2001

² Szilágyi Miklós 1973

*Amikor a vásárban alkudoztak, és az egyik fél nem akart engedni, azt mondta neki a másik: „Ennye, de megkötötte kend magát! Mint a hencidai menyecskék a gáton.”*³

A szólás magyarázata:

*Egyszer levelet írt a földesúr a hencidaiaknak. Azt írta a levélben, hogy küldjenek egy kocsi murvát. De rosszul olvasták a levelet, úgy olvasták: egy kocsi kurvát. Összeszedetett a bíró 10-15 menyecskét, akiről tudták, hogy olyan kikapós formák. Felrakták őket a szekérre, de nem mondta meg nekik senki, hogy hova mennek. Mikor mennek a kocsival, velük ment a kisbíró is, az aztán elkottyantotta, hogy hova mennek. Erre aztán a menyecskék megkötötték magukat, hogy ők bizony nem mennek tovább. De a kisbíró csak erősködött, hogy el kell menni, mert azt írta az úr. Erre megverték a kisbírót, a kocsist meg erőszakkal visszafordították. Erről maradt, hogy megkötötte magát, mint a hencidai menyecskék a gáton.*⁴

A *Megkötötte magát, mint a hencidai menyecskék a gáton* szólás nem tartozik a közismertek közé: a fontosabb szólásgyűjteményekben nem találtam. A bihari falunévvel összekapcsoltan csak a közismert népmesei fordulat – *Hencidától Boncidaig folyt a sárga lé* – szerepel a régebbi⁵, és a legújabb⁶ az „élő” nyelvet tükröző gyűjteményekben is.

O. Nagy Gábor azonban – kevésbé hangsúlyosan – még egy Hencidához kapcsolódó szólást közölt: *Megveti magát, mint a hencidai asszony*, melynek a jelentése: 'megmakacsolja magát'⁷ s ez a jelentés mintha ugyanazt fejezné ki, mint amilyen jelentésben mezőberényi adatközlőm a hencidai menyecskéket megidézte volt.

Kérdés tehát, s ezt csak további gyűjtések (vagy „szerencsés rátalálások”) tisztázhatják, hogy mennyire volt elterjedt a bihari-békési táj falvaiban-mezővárosaiban a hencidai asszonyok/menyecskék makacs-

³ A *gát* jelentése a békési – bihari népnyelvben 'országút, kövesút' – Lásd ÚMTSz 2: 609. (az idézett adatok Mezőpeterdről, Gyuláról, Gyulaváriból, Sarkadról valók)

⁴ Gyűjtés 1971. április 7-én; adatközlő: Beregi Gyula, 77 éves

⁵ Pl. O. Nagy Gábor 1965: 139–140.; O. Nagy Gábor 1966: 282.

⁶ Pl. Szemerkenyi Ágnes 2009: 597.

⁷ O. Nagy Gábor 1966: 282.

kodásával példálózni, a makacskodást emblematikusan Hencidához, a hencidaiakhoz hozzákapcsolni. Ebben a kérdésben a község népeletről szóló kismonográfia, sajnos, nem igazít el.⁸

És kérdés persze az is, hogy a *murva* – *kurva* szótévesztés, mely könnyen indukálhat valamilyen anekdotát, eredetileg része volt-e a hencidai asszonyok/menyecskék makacskodása okát megvilágító „igaz történetnek”, vagy utólag kapcsolódott a talán szélesebb körben is ismert szóláshasonlathoz egy mulattató szándékú anekdota. Én magam az utóbbit gyanakszom, mert a *murva* annyira periférikus jelentőségű: a „hulladék”, „szükség-takarmány” jelentés⁹ pontosan kifejezi értéktelen voltát a paraszti gazdálkodásban és a valamikori földesúri szolgáltatások között, hogy a múltra emlékezés, a történelmi tudat belső logikája nem, csak a „tévesztésre” csábító rím-pár idéztethette egy anekdotikus hangulatú elbeszélésbe.

E rövidke dolgozat első publikálásakor egy enyhe kételyt megfogalmazva és a későbbi „szerencsés rátalálásban” reménykedve fejeztem be a közlést. Ám alighogy megjelent a cikkem,¹⁰ szembesülnöm kellett vele, hogy nem voltam kellően körültekintő: későn és véletlenül találtam rá a bihari táj és népe legjobb ismerőjének, Szűcs Sándornak *Bizonyos hencidai asszonyokról* című elbeszélésére.¹¹ Melyben benne foglaltatik, hogy „Biharban ma is használatos” ez a szólásmondat: „Megütötte”¹² magát, mint a hencidai asszonyok a gáton”, ezt „arra az emberre mondják, aki nem áll kötélnek, nem hajlik a szóra.” Az anekdotikus hangulatú elbeszélés pedig az 1700-as évek közepén való-

⁸ Kovács Lajos 1987

⁹ Az ÚMTSz 3: 1329. A *murva* ilyen jelentéseit regisztrálja: 1. 'széna, ill[etve] szalma törmeléke, hulladék' és 'búza hulladék'; 2. 'a tarlón szétszóródott és összegebrelyezett gabona; kaparé'; 3. 'apró, zúzalékos, homokos kő v[agy] kavics, sóder'; 4. 'apró fatörmelék'; 5. 'törmelék'; 6. 'hulladék, szemét'.

¹⁰ Szilágyi Miklós 2005

¹¹ Szűcs Sándor 1977: 232–237.

¹² Szűcs Sándor nem értelmet, hogy ebben a szövegösszefüggésben mit jelent a „megütötte” szó, ezért akár sajtóhibára is gyanakodhatnék – a „megkötötte”, ugyanúgy, mint Mezőberényből idéztem volt, logikusabb lenne. Azt viszont figyelembe kell vennünk, hogy a *megüti magát* szókapcsolatnak nagyszalontai, hajdúszoboszlói és debreceni adatok szerint volt '[pl. ló] megmakacsolja magát, nem engedelmeskedik' jelentése! ÚMTSz 3: 1192.

ban megesett, akkor „nagy port felvert” történeteket idéz meg – Szűcs Sándor legalábbis a benne szereplő borissza pap hivatali ideje önkéntes megszákításának egykorú feljegyzéséből így következtetett.

Ahogy Szűcs Sándor a „népi emlékezetre” hivatkozva felidézte az egykor volt történeteket, abból vitathatatlanul egyértelműnek tűnik, hogy miért is volt szüksége a hencidaiak földesurának a szekérnyi murvára! A földesúr (Nagy)Váradon lakott, öregember volt a történet idején, és „ágyhoz szegezte a podegra”. Mivel a környékbeli javasasszonyok nem tudtak rajta segíteni, Budáról hozatott egy „hírneves kilorgust”, aki körülményes vizsgálódás után azt javasolta neki, hogy „minden este és reggel szénamurva főzetében fürödjön”. Szűcs Sándor nem bíbelődött a „podegra” és a „kilorgus” szavak értelmezésével: (lehet, hogy szándéktalanul) azt a látszatot kelti, mintha e görög eredetű szavak ’lábköszvény’, illetve ’sebész; orvos’ jelentése¹³ a 18. században is, azóta is evidencia volna a bihari tájon. Ahogy azzal sem bíbelődött Szűcs Sándor, hogy *ilyen betegség* esetén a népi orvoslás, illetve a 18. századi orvostudomány logikája szerint megpróbálja értelmezni – mint akkortájt szokásos kúrákat – a javasasszonyok kenő-fenő praktikáit, ráolvasását és a rostaforogatást, illetve a „szénamurva” főzetéből készített fürdőt. Mivel az öregúrnak amúgy is „fertelmesen rossz írása volt”, a hencidai tanácsbelieknek eszébe sem jutott, hogy a haladék-talanul küldendő „valami” esetleg *murva* is lehet – különösen, mert „a földesúr fiataalkori viselt dolgai” is befolyásolták őket, s mert (anélkül, hogy ezt a szót Szűcs Sándor leírta volna!) a *kurva* szó-alak mellett kardoskodott az „oskolamester, afféle ifjonc peregrinus deák, aki a nótárius teendőket is ellátta, s így tehát kettős hivatalánál fogva is írástudónak volt tekinthető”, s mert (az akkor is részeg) tiszteletes úr szintén ezt a földesúri kívánságot olvasta ki a levélből. Miután a Váradra menetelik igazi célját a kísérő kisbíró „a Berettyó hídjánál, a gáton” (óvatosságból: a maga mentségét keresve) elárulta, a kikapós hírű menyecskek, mint megannyi fúria, rohantak haza és rontottak be a községháza udvarára, s alaposan helyben hagyták az előljárókat. Csak ekkor derült ki az előljárók számára is, mert az asszonyok hasztalan keresték: a „tréfacsináló nagy kópé” nótárius – aki akkorra már kereket oldott: örökre

¹³ Lásd az idegen szavak szótárának *podagra* és *kirurgus* címszavait: Bakos Ferenc (szerk.) 1960: 365., 555.

elhagyta a falut – nagyon is tudatosan játszotta el az asszonyok rovására a betűtévesztést. Az azonban nem derül ki a Szűcs Sándor-i szövegből, hogy ezzel a gonoszkodó tréfával valamilyen korábbi, a hencidai asszonyoktól elszenvedett sérelmét torolta-e meg a „vándordíák” nótárius, vagy csupán a legcsekélyebb ok nélkül egy jóízűt kajánkodott.

A Szűcs Sándor által „újrarendelt” történeti elbeszélés alapján tehát nem lehet kétséges, hogy a Mezőberényben feljegyzett szövegem alkalmasint több megyéni területen ismert „szólásmagyarázó mese”¹⁴ lehetett. Azt azonban nem tudhatjuk, hogy a bihari Sárrét tudós etnográfusa-folkloristája (egyben szépírója) „a nép ajkán élő” és írásos forrásokból merített elemekből *maga konstruálta-e meg* a történeti hűség látszatát keltő elbeszélését. Nekem mindenesetre kétségeim vannak a tekintetben, hogy a korántsem sorsdöntő helyi történetekben szereplő személyek (mint a hencidai borissza pap) neve, emberi tulajdonságai, cselekedetei két évszázadnyi időn át vajon megmaradhatnak-e egy-egy falu vagy kistáj népének kollektív emlékezetében. Kétséggel fogadom tehát, hogy a névazonosságra hivatkozva írásos forrásokkal is „hitelesíthetőek” lennének – amint azt a hencidai asszonyokról szóló Szűcs Sándor-i elbeszélés (kimondatlanul ugyan) szuggerálja – az „egyszeri eset” megtörténtének körülményei, az ismert és ismeretlen szereplők tettei és szavai. „Szólásmagyarázó” funkcióját a 18. század közepére datálás nélkül is maradéktalanul betöltötte az anekdotikus hangulatú elbeszélés!

¹⁴ A műfajról lásd Kovács Ágnes 1982: 76.

Példázat az értelmetlen munkáról

Még egyetemista koromban, az 1950/1960-as évek fordulóján történt, hogy szülővárosom, Tiszafüred leghírhedettebb alakjáról, a már életében a durva, kegyetlen tréfái okán adomahőssé lett pankotai Józsa Györgyről, alias Józsa Gyuriról folklóremlékeket gyűjtöttem – első néprajzi publikációm ezekből a gyűjtésekből sarjadt.¹ Az 1870-1880-as években született akkori adatszolgáltatóim (legtöbbjük szegről-végről rokonom volt) igen sok különös-talányos szöveggel (például egy, a füredi nábob és nem-nemes szeretője fennlen lobogó szerelmét megénekelő ballada töredékével²) ajándékoztak meg akkortájt. Jóllehet azóta Füvessy Anikó igen alapos gyűjtéseket végzett Tiszafüreden a Józsa Gyuri személyéhez kapcsolódó anekdotakör,³ általánosabban: a fürediek történeti emlékezete⁴ megismerése szándékával, és megfigyeléseit, elemző következtetéseit magvas tanulmányokban közzé is tette, mégsem teljességgel érdektelen felidézni ezeket a régi gyűjtői emlékeimet.

Előkerültek ugyanis gyűjtés közben más, s nemcsak füredi földbirtokosok jellemét és viselt dolgait megvilágító anekdoták is. Ezek között egy olyan példázat, mely a debreceni „embervásárhoz” kapcsolódott, s azt részletezte, hogy egy hóbortos úr által felfogadott napszámosoknak a kopasz földet: a „semmit” kellett hajnaltól késő estig kaszálniuk.⁵ Az elbeszélő – jóllehet azt is nyilvánvalóvá tette, hogy a kaszáltatás nem a szegény munkásemberek megnyomorgatása miatt történt, hiszen az úr tisztességesen megfizetett napszámosainak – az értelmetlen munkavégzés embert próbáló voltának keserű példázataként idézte ezt a „vagy igaz, vagy nem” történetet. Azaz: az akkor és ott sugalmazott tanulság függetlenedni látszott attól, hogy az eset megtörténtekor

¹ Szilágyi Miklós 1959: 449–450.

² Szilágyi Miklós 1967: 230–235.

³ Füvessy Anikó 1978: 221–232.

⁴ Füvessy Anikó 1989

⁵ Közöltem: Szilágyi Miklós 1976

bizonyosan a tréfálkozás szándéka volt a meghatározó: a nem is gonoszkodó, inkább a felfogadott munkásokkal szemben gáláns, a saját vagyonát értelmetlenül-meggondolatlanul tékozló úri gavalléria eredendő célja nyilván a mulattatás lehetett.

Azóta – alkalom adódván – újra meg újra kerestem az értelmetlen kaszáltatásnak olyan szövegemlékét, melyből a tréfa, a mulattatás egyértelműen kiviláglik. A közkeletű adoma/anekdota-gyűjteményekben⁶ nem találtam rá. Az a szövegrész, melyet az alábbiakban közlök,⁷ egy egészen különös könyvecskéből való, s megmagyarázhatatlan véletlen, hogy belekerült ebbe a vegyes tartalmú adattárba, mely címe szerint Tolna vármegye történeti monográfiájához gyűjtött szekszárdi adatokat tartalmazza. (Azt is hozzá kell persze tennem, hogy az adatokat a megjelenést követően – az 1880–1890-es években – *nem* használták fel egy megyei monográfiához, hisz Tolna megye története a Borovszky-féle vállalkozás keretében sem jelent meg, csupán a másfél évtizede szerkesztett Szekszárd-monográfia legkörültekintőbb szerzői hivatkoznak az adatgyűjteményre.⁸) Nos, a Mehrwert Ignác által írásba foglalt, s talán személyesen is megtapasztalt, de mindenképpen közzsájon forgó értelmetlen kaszáltatás megszervezője és gáláns finanszírozója Szekszárdon is csak abban az értelemben volt anekdotahős, amennyiben az önpusztító életvitele, tékozlása: úri gesztusai inkább mosolyt fakasztottak, mint szánalmat keltettek. A szerző sem anekdotaként, hanem az értelmetlen tékozlás példázataként adja elő az esetet, mely egyébként csak egyik megnyilvánulási formája volt a családi vagyon teljes elherdálásának. És különösen tanulságos a kortárs tanúkra hivatkozó megjegyzése, mely szerint a kaszálás imitálása ugyanolyan nehéz, mintha réti füvet kaszálnának!

Íme tehát Mehrwert Ignác szövege:

„Itt lesz a helye megemlíteni a különcködéseiről híres Benevits Józsefet is, az 1778/80-ik 1784/5 és 1794-ik évben Szegzárdon bíróságot viselt Benevits József onokáját, aki a jelen század elején Benevits József és Darázsi N. szüléktől Szegzárdon születvén, nagybátyja néhai Benevits Pál

⁶ Tóth Béla 1898; Gracza György 1901

⁷ Mehrwert Ignác 1884: 37–39.

⁸ Lásd: K. Balogh János (szerk.) 1989: 381., 392.

döbröközi gazdag plébános által a pécsi gymnasiumban taníttatott; de a tanulás iránt hajlama nem lévén, huszárnak csapott fel, erre ép egészséges és szép testalkatánál fogva alkalmas is lévén; azonban semmiféle korlátozást nem tűrő természete miatt itt sem boldogulhatott, noha gazdag bátyja mindent elkövetett, hogy tisztet faraghasson belőle; de féktelen és korhelységre hajlandó természete nem engedte; mert kihágásai miatt folytonosan büntetés alatt állott, és kihágásainak súlyossága miatt igen gyakran kijutott az ötven bot; amiért csak hamar rokkanttá is válván mint ilyen a katonaságtól végképp elbocsátatott. – Gyönyörű szép szál ember volt ekkor még Benevits Jóska úgy 25 és 30 évek között. – Hősvé lett azonnal a kocsmák és mulató helyeknek, s dolga lett vele a cigánybandának; aki társaságába keveredett, kénytelen volt vele mulatni egész nap és éjeken által s aki ezt tenni vonakodott, erőszakolta de sőt meg is verte. – Enniök inniök vendégeinek, cigánynak untig adatott, a fekete kávé pint számra hordatta. – Meg is nősült nem sokára s kezére vette apai örökségét, melyet csak hamar elpazarolt. – Legeredetibb tette az volt, hogy midőn egy 12 kaszás réjtjét már eladta, a még meglévő házánál minden évben megtartotta ugyanynyi emberrel a kaszáltatást az udvarban. Ezen műtétel aztán egész ünnepélyességgel vitetett véghez. – Oda rendelte a cigánybandát, a zenészek nyakába kinek sódart, kinek egy tábla szalonnát akasztott s így kellett nekik muzsikálni, a midőn a kaszások az udvarban vágták a semmit kora reggeltől fölöstökömig. – Ekkor következett a reggeli, mely állott kenyérből sonkából, szalonnából és borból, hajnalban már a kaszállás előtt kijárt a kaszásoknak a pálinka. – A reggelizésnek vége lévén, a kaszásoknak újra vágni kellett a semmit; amidőn pedig a rendből kiértek vitte nekik a csutorát s mind egyiknek inni kellett, a mint hajdan a réten való kaszállás alkalmával szokásban volt. – Délben aztán jó ebéd következett, melyet a kaszások és cigányok elköltvén, mindannyit alvásra vezényelte s aludniok, sőt hortyogniok is kellett, mert a kinek szeme nyitva volt s nem tétette magát alvónak, arra aztán a mogyorófa pálczával jót húzott. Délután 2 órakor talpra szállította őket s hozzá kellett fogni a terhes munkához – a semminek a kaszállásához. A kik ezen kaszállásban részt vettek, azok állítják, hogy terhesebb volt az a fű kaszállásnál, mert épp úgy neki kellett a kaszát a semminek hajtani, mint a fűnek s meghajolni hozzá épp úgy, mint a legsűrűbb fűhez, mert különben a mogyorófa pálcza suhogott a hátuk mögött. – Annyival volt mégis könnyebb a semmit kaszál-

ni, a mennyiben gyönyörködhetek a szép cigányzenében, mert ennek is folyton folynia kellett, valamint a bornak is.

Uzsonnára kerülén az idő, az is megtartatott egész kényelemmel, aztán pedig kaszáltak s ittak egész estig, a midőn következett a bőséges vacsora; ezután pedig a mulatság kivilágos kivraddig bor és fekete kávé fogyasztással, énekkel és tánczczal. Reggel aztán a kaszások megkapták a napszámot, valamint a cigányok is; ezek pedig még a napszámon felül magukkal vitték a reggel óta a nyakokban lógott sódarokat és szalonna táblákat is. S mindezt a szegény feleségének túrnie kellett még pedig jó kedvvel!

Míg Benevits Jósának a bartinai szőlő tulajdonában volt, a kit az ottani préházba becsalhatott, nem igen szabadult meg tőle 24 óra előtt; annak ott inni és mulatni kellett, vagy akart vagy sem; mert ellenszegülés esetében kurucz módra bánt el vele – –

Midőn már így mindenét elherdálta, a házon kívül, mely a nagybátyja nevéen állott, akkor fennt nevezett Benevits Pál hagyományából naponként 20 pengő krt húzott; ebből aztán már se kaszáltatni se muzsikáltatni nem lehetett.”

* * *

Ez az egyetlen szövegváltozat természetesen nem bizonyíthatja, hogy néhány évtizeddel ezelőtt egy vándoranekdotát jegyeztem fel Tiszafüreden. De felettébb valószínűvé teszi! A vándoranekdoták jellemzője szokott lenni,⁹ hogy közölje élő személyhez kapcsolja, megtörtént esetként hivatkozik rá, s tulajdonképpen eldönthetetlen, ám az anekdota funkciója szempontjából nincs is jelentősége, hogy a megidézett személy (az anekdotát ismerve) valóban megélte-eljátszotta-e ezt a tréfás esetet, vagy csupán a szóbeszéd kapcsolta hozzá sok egyéb mulató esettel együtt ezt is.

Felettébb hasznos lenne, persze, ha aki hallotta vagy olvasta valahol az értelmetlen munkának ezt az anekdotába belefoglalt példázatát, szaporítaná a szövegváltozatokat!

⁹ Az anekdotáról: György Lajos 1988: 40–126.

Előzetes jegyzetek a családi szájhagyomány értelmezéséhez

1. Ha a folklórt „*kollektív esztétikai tudatformaként*” határozzuk meg, azt is illendő hangsúlyoznunk – mint Istvánovits Márton tette lexikon-címszavában –, hogy „*valamely jelenség folklór voltát nem elterjedtsége határozza meg, ez csupán népszerűségére utalhat: a folklór-alkotás gyakran egészen kis lélekszámú kollektíva hagyományát képezi.*”¹ A „kis lélekszámú kollektíva” elvi lehetőségének hallgatólagos tudomásul vétele, illetve a folklorisztikai célú adatgyűjtésben és publikációs gyakorlatban való érvényesítése azonban mintha nem járt volna, nem járna együtt annak elméleti igényű tudatosításával, hogy egyes folklórjelenések akár a legkisebb társadalmi egységben: a családban is hagyományozódhattak. Másképp fogalmazva: mintha nem lenne érvényes válasza a magyar folklorisztikának arra a kérdésre, hogy miként és miért folklór az „élménytörténet”, az „igaz történet”, a „realisztikus történet”, a „háborús történet”² az esetben is, ha – bizonyíthatóan, illetve valószínűsíthetően – nincs funkciójuk, tehát érdemi hatásuk a családon-rokonságon kívül.

Persze, felettébb óvatosan kell fogalmaznia egy, a paraszti társadalom kutatása iránt elkötelezett *etnográfusnak* bármilyen általánosító megjegyzését, mely a honi *folklorisztika* kritikus minősítésének tetszhet! Hiszen nem alapos szakirodalmi tájékozottságon alapuló teoretikus megfontolás, hanem az adatközlők „folklórtudásának” alkalmi aktivizálására kész sok évtizedes néprajzi adatgyűjtés, azaz: a parasztok (és volt-parasztok) célirányos, mégis szabad-asszociációs emlékidézésének folyamatos inspirálása van csupán ennek az észrevételemnek a hátterében. Vagyis: amikor arra vállalkozom ez alkalommal, hogy a társadalomszerveződés elemi egységének, a családnak a ke-

¹ Istvánovits Márton 1979: 187.

² Ezekről a kortársi folklór-műfajokról lásd Dobos Ilona 1964, 1977, 1979a, 1979b, 1981b, 1986: 190–213.; Küllös Imola 1988

retei között hagyományozódó szövegfolklor- emlékek „élet-működésének” és funkciójának néhány jellemzőjére rámutassak, döntően a „néprajzi gyűjtésnek” nevezett, a folklorjelenségek természetes létformájához csupán hasonlító, de általam „mesterségesen” létrehozott kommunikatív interakciók közben megszerzett tapasztalataimra (illetve mások hasonló tapasztalataira és a „potenciális adatközlők” írásos megnyilatkozásaira: a paraszti emlékiratokra), nem pedig célorientált, a teoretikus szándékot megalapozó folklorisztikai adatgyűjtésekre és megfigyelésekre hivatkozhatom. Hadd reméljem mégis, hogy ezek a „valóságközeli” észleleteim, melyeket egyébként paraszti gyökerű kisiparos családban, a mezővárosias társadalom-szerkezetű Tiszafüreden szerzett gyermekkori „folklorélményeim” is visszaigazolnak, mégiscsak hozzájárulhatnak valamelyest a későbbi teoretikus igényű értelmezéshez.

2. Alighanem minden idősödő etnográfus ugyanezt tapasztalta ifjúkori gyűjtései közben: adatközlői az 1950–1960-as években nemcsak a személyesen megélt köznapi tapasztalataikról számoltak be a „kíváncsi idegennek”, hanem az etnográfusi érdeklődést felkeltő emlékeik a szüleik-nagyszüleik életidejébe is mélyen belenyúltak. Ez az adatgyűjtői tapasztalás azonban, mely archaikum-kereső attitűdünket jótékonyan támogatta-segítette, rendszerint nem vezetett el annak módszeres felderítéséhez, hogy vajon milyen társadalmi igény járulhatott hozzá a 19. század közepén – második felében jellemző volt élettények és kulturális jelenségek (akár memorat, akár fabulat szintű³) folkloriszövegekbe szerveződéséhez és hagyományozódásához.

Ha utólag kísérlem meg értelmezni a bízást valószínűsíthető igényt, a közösségbe beleszületett egyén múlthoz való viszonya életszerű látatásának, illetve (az ifjabb generációk oldaláról) tisztábban látásának a paraszti közösségekben más módon, mint közvetlen tapasztalatátadás útján ki nem elégíthető áhítása-vágya látszik a legfontosabbnak. Ez a vágy pedig – gyermekkori emlékeimre: a magam szocializációja során a velünk élő apai nagyanyámtól hallottakra⁴ és ifjúkori népraj-

³ E fogalmakról lásd Dömötör Tekla 1979, 1980

⁴ Lásd etnográfiai-folklorisztikai célú emlékidéző dolgozataimat: Szilágyi Miklós 2004, 2005

zi gyűjtői élményeimre hivatkozva így általánosítok – különösen erősnek bizonyult az esetben,

- ha a család megelőző generációihoz tartozó (ám holtukban is „velünk élő”, hisz a „mi fajtánk”) személyeknek kivételes képességeit-készségeit, emlékezetes tetteit, szavait-mondatait lehetett megidézni és példázatos-tanulságos vagy mulatságos elbeszélésbe belefoglalni;
- ha valamilyen, a múltból-régmúltból megmaradt objektum (egy-egy emberi beavatkozás árulkodó jeleit magán viselő természeti képződmény, faóriás, „réginek” vélelmezett épület, inkább már csak emlékként őrizgetett, mintsem mindennapi használati vagy dísz tárgy) eredetét, egykor volt jelentőségét lehetett és kellett a serdületleneknek megmagyarázni: valamilyen példázattal emberközelivé tenni;
- ha egy-egy, korábban közkeletű munkaeljárás a múltba tűnt: valamilyen újmódival váltódott fel, a „rég” és az „új” verbális szembeállítására újra meg újra a megélt *változások* vagy pozitív, vagy negatív alaphangú értékelésének szolgálatába volt állítható, s már csak azért is érdemes volt felidézni az „egykori” eszközt vagy munkaeljárást, mert hasznosnak látszott tudatosítani az ifjabb generációkban: „valamikor még arra is szükség lehet.”

A megelőző generációk életidejébe belenyúló egyéni emlékezet „folklor” jellegű, azaz „családi szájhagyományként” definiálható forrásai, melyeket nekünk, az időződő etnográfusoknak még volt lehetőségünk a természetes „életfeltételei” közepette megfigyelni, a mondottak szerint a hagyományos paraszti közösségeket alapvetően meghatározó igény kielégítéseként: a folklórtudásnak a generációk közötti hagyományozódásaként írhatóak le. Aminek nem voltak speciális eszközei és módszerei: hozzátartozott a „felnőtté nevelődéshez”, melynek a fokozatos munkára/munkába nevelődést és a közösségben (faluközösségben/mezővárosi közösségben és a kisközösségekben) való benne élés iratlan szabályrendszeréhez alkalmazkodás kötelességének tudomásul vételét egyaránt jelentenie kellett. A „felnőtté nevelődő” egyén szempontjából aligha volt jelentősége annak, hogy az így hagyományozódó folklórtudás egyes elemei a faluközösségben vagy csupán egy sokkalta kisebb létszámú „közösségben”: a családban voltak-e ismereteseek. Amibe be-

le kellett nevelődnie, egész és oszthatatlan tudáshalmaznak és követelményrendszernek minősült az eszmélkedő egyén számára, tehát eleve nem is juthatott eszébe aszerint szelektálni, hogy a példázat célzatú élményelbeszélések, „igaz” történetek egy-egy valamikor élt családtagról vagy pedig egy meg nem nevezett valakiről: az „egyszeri emberről” szólnak-e. Az elbeszélések nevelő célzatú megfogalmazója – a szülők-nagyszülők generációjához tartozó személy – persze az ilyen (tudván tudott) fogadókészségtől függetlenül mégiscsak lehetett tudatos „nevelő”: felmérhette, hogy nagyobb elhitető erejű a mondandója, ha „közeli ismerőssel”, mintha „ismeretlen valakivel” példálózik. Azt valószínűsítem ugyanis, hogy az egykori családtagok jellemképének, a velük megesett nevezetes történeteknek, személyes diadalaiknak és tragédiáiknak elbeszélésbe emelését inkább előnyben részesítették – az „egyszeri emberrel” gyakorta inkább csak azért példálóztak, jóllehet tudták: kit emlegetnek, mert egy-egy valaha élt családtag „jó híren” esett volna csorba, ha nevéen nevezik, akivel a példatörténet annak idején megesett.

A mondottak aprólékos szakirodalmi igazolását ez alkalommal – érdemi kutatások híján – kénytelen vagyok mellőzni. Csupán gyermekkori, a családi szájhagyományba való beavattatásom nagyanyai (és más rokon) elbeszélésekbe befoglalt adalékaira hivatkozom. Részben azokra, amelyek nagyanyám, a református – katolikus vegyes házasságból származó Zsákai Emerencia megszületését kísérték (1888-ban), és szüleinek a két család által kikényszerített válásához, mindkét fél újraraházasodásához vezettek.⁵ Részben pedig azokra, melyeket a személyesen nem is ismert (1933-ban meghalt) nagyapám, Szilágyi Zsigmond szibériai hadifogságból való szökésének cseles megoldásáról (ha elfogták, mindig a legközelebbi hadifogoly-tábort nevezte meg, s mert oda vitték vissza, több év alatt mégiscsak sikerült hazakerülnie), illetve egy árokparton üldögélve bekövetkezett hirtelen haláláról rám hagyományozódtak.

Hadd biztassak viszont arra, hogy érdemes lenne ebből a szempontból újraolvasni és értelmezni a paraszti emlékiratokat. Melyekben feltűnően nagy részarányú a személyesen egyáltalán nem, vagy csak serdületlen kisgyermekként ismert családtagokkal és viselt dolgaikkal való példálózás. A paraszti emlékiratokat (és a szóban elhangzó: et-

⁵ Szilágyi Miklós 2004

nográfus/folklorista által rögzített élettörténeti elbeszéléseket) tehát a „családi szájhagyományba” való gyermeki beavattatás evidens forrásként is értelmezhetőnek gondolom!⁶

3. Dobos Ilona az „igaz” történetek/élményelbeszélések között feltűnően „gyakorinak” tapasztalta a *gyermekkori történeteket*, s azzal magyarázta ezt a gyakoriságot, hogy „*a gyermek- és fiatalkori benyomások a legintenzívebbek.*”⁷ Az igazolásul idézett szövegpéldák (nemcsak ebben, de más, a maga folklórgyűjtői élményeiről beszámoló Dobos Ilona-kötetekben közöltek is⁸) cáfolhatatlannak mutatják ezt a következtetését. Hisz például egy mesemondó asszony 5-6 éves kori emléke – azaz: igen intenzív benyomása – a nagyon is szívéhez nőtt malac leöléséről-disznótoráról idő telvén filozofikus tartalommal: afféle életbölcsséggé kristályosodott: „*Máig is jól emlékszem mindarra, ami aznap történt. De mintha később is mindig ez lett volna... Mintha mindig felfaltunk volna valakit, hogy mi, többiek előbbre juthassunk.*”⁹

Azt viszont mégiscsak hozzá kell tennem Dobos Ilona értelmezéséhez: korántsem lehetünk biztosak benne, hogy az idősödő személyek gyermekkori emlékei csupán azért idéződnek fel ennyire gyakran a példázatos szándékú beszélgetésekben (és emlékiratokban), mert maga az élmény annak idején olyannyira intenzív volt, hogy „nem feledheti”, tehát újra meg újra kikívánczik az idősödő emlékezőből. Azért is felidéződhetnek a gyerekkor élményei, mert az „érdekes”, a „különleges”, a „tanulságos” eseteket – akár valóban emlékszik rájuk a főszereplőjük, egyben elbeszélőjük, akár nem (de: emlékezhet-e egyáltalán, ha 1-2-3 éves korában történt?!) – a „családi szájhagyomány” formai szempontból hibátlanra kikerekített és tanító célzatú vagy mulatságos poénra kihegyezett *élményelbeszéléssé* formálta, kö-

⁶ Lásd pl. Bajor Nagy Ernő (szerk.) 1978, Berényi Andrásné 1975, Csalog Zsolt 1978/1985, Csizmadia Imre 1982, Dobos Ilona 1958, 1981a; Forrai Ibolya 1994, Gáspár Simon Antal 1986, Gémes Eszter 1979, Hoppál Mihály – Küllös Imola – Manga János (szerk.) 1974, Igaz Mária (gyűjtötte) 1979, Kocsis Rózsi 1988, Lőrincz Imre 1986, Martonné Homok Erzsébet 1983, Repka János 1989, Szilágyi Miklós 2008b, Tamási Gáspár 1983, Váci Mihályné, Idős 1981

⁷ Dobos Ilona 1986: 195.

⁸ Pl. Dobos Ilona 1981a: 7–9., 118–119.; 1984: passim

⁹ Dobos Ilona 1981a: 7–9.

vetkezéséppen nem is maga az élmény, hanem a sokszor hallott és továbbmondott *elbeszélés* idéződik fel inkább.

Példaként legkézenfekvőbb ez esetben is a magam gyermekkori élményeire hivatkoznom. Családi beszélgetések közben gyakran felidézte édesanyám is, velünk élő nagyanym is, hogy kétéves korom körül a nálam két-három évvel idősebb szomszéd kisfiúval játszottam az udvarunk gyepes részen leterített pokrócon, és egyszer csak arra lettek figyelmesek, hogy a kezünk ügyében lévő „játékok” egyikével, egy „suszterkalapáccsal” püfölöm játszótársam fejét. Már folyik a vér belőle, mégis ott ül: nem üt vissza, s nem is menekül! Anyámnak a nagy ijedelem közepette megfogalmazott első kérdése a szenvedő félhez szólt: miért hagytad? S a válasz: hisz olyan kicsi még, nem akartam bántani. A nekem szóló „miértre” pedig a „nem tudtam, hogy fáj neki” csodálkozó értetlenkedés volt a válasz. Kárpótlásul, persze, mindenféle édességgel kedveskedett édesanyám a szomszéd fiúcskának, aki (napszámosok lévén a szülei) ilyesmihez otthon nem jutott hozzá, így hát örömmel nyugtázta: máskor is engedni fogja, hogy „Miklóska” a fejét kalapálja, ha ennyi minden finomságot kap érte. Magam sem tudom ez esetben, hogy emlékezhetek-e egyáltalán az általam öntudatlanul és akaratlanul okozott fájdalomnak erre az élményére, vagy arra emlékszem inkább, hogy a szomszéd gyerek (Tiszafüred egyik legjobb csizmadiájának fiához képest „szegény gyerek”) jólneveltségét és jópofaságát középpontba állító élményelbeszélés az „ennek ellenére” jószomszédi viszony és a gyermeki öntudatlanság tantörténeteként létezett családunk szájhagyományában.

A másik személyes példám Egerhez kapcsolódik, ahol a második világháború idején, a front közeledésekor néhány hónapot, apám ismerőseinek-barátainak vendégszeretetét élvezve, egy ottani óvóhelyen töltöttünk anyámmal-nagyanymmal (s amíg újra be nem kellett vonulnia, apámmal). Képszerűen idéződik fel bennem ebből az időből (5 éves voltam), hogy a piactéri fákön akasztott emberek – katonaszökevények – lógtak elrettentő példa gyanánt. Édesanyám viszont, amikor ez az „élményem” szóba került, váltig bizonygatta: nem láthattam az akasztott embereket, mert azon a napon ki sem vitt az utcára: egyedül ment el a piacra. El kell hinnem, hogy valóban így lehetett – ez esetben nem maga a látvány, hanem sokszori verbális felidézése jelentette számomra az „intenzív élményt”!

Bár nem kimondva, hogy az így elbeszéltek aligha lehetnek „igen intenzív *személyes* élmények”, a családban sokszor hallottak és a gyermekként megélték egyazon elbeszélésbe szerveződése a folklór jelleghű – és publikált – élettörténeti elbeszélések/élményelbeszélések emlékidézési módjára is jellemzőnek látszanak. Az élete történetét Dobos Ilonának a balatonfüredi szívszanatóriumában elmondó 1916-os születésű cibakházi (Szolnok megye) asszony például arról is érzékeltesen beszámolt, hogy két hónapos korában miként aludt a kereszt-tövében, amíg szülei, mert kénytelenek voltak, egész éjszaka arattak; hogy tíz hónapos korában kezdett el beszélni; hogy három éves korában, amikor a román megszálló katonaság elől a szőlőbe menekültek, miként hagyta el a lábáról a férfikalapból készített mamuszát („*A nagy sietségben én kiléptem az egyikből, elhagytam. Sírtam nagyon: A pipő, a pipő!*”) valamint, hogy miként árulta el a rekviráló román katonának: merre található a rejtegetett hízójuk. Eléggé nyilvánvalóan csupán a „családi szájhagyományból” ismert ilyen „emlékei” után következnek azok, amelyekről okkal-joggal gyanítható a közvetlen ráemlékezés – ám ezeknek a szövegbe szerveződését is segíthette, hogy (sejthetően) részei voltak a családi szájhagyománynak.¹⁰

A „váltott gyermek” általam Kisújszálláson magnetofonra vett „igaz” története”, melynek a sikertelen visszaváltás: a boszorkány által ott hagyott életképtelen csecsemő kemencébe vetésétől való visszariadás van a középpontjában, részben adatközlőmnek az anyjától sokszor hallott eredeti hiedelemelbeszélés továbbmondása, részben a maga gyermekkori emlékeinek felidézése a személyesen is ismert (22 évet csecsemői szinten megélt) szerencsétlen leányról. Mégsem értelmezhető úgy ez a családi szájhagyomány és a közvetlen élmény egybeszerveződését bizonyító elbeszélés-szöveg – így következtettem korábbi dolgozatomban –, hogy a 20. század első évtizedében Kisújszálláson a „váltott gyermek” képzele valóban „elhitt” hiedelemként tartozott volna hozzá a hiedelemrendszerhez. Annyit bizonyíthat csupán adatközlőmnek 1993-ban magnetofonnal rögzített elbeszélése, hogy a kiváló memóriával megáldott idős asszony alkalmasint „nem hitt” hiedelemelemeket – mint érdekességeket: a „mi reformátusok nem vagyunk babonások” önmegítéléssel összeegyeztethető kuriozitásokat – is megőrzött és to-

¹⁰ Dobos Ilona 1981a: 118–121.

vábbhagyományozott a családi szájhagyományból. Melyhez azért kellett hozzátartoznia a szomszédban lakó szerencsétlen leány „elvéltásáról” és sikertelen visszaváltásáról szóló hiedelemelbeszélésnek, mert adatközlőmnnek az anyja volt az, aki megtagadta egykoron a boszorkány által kicserélt csecsemő kemencébe vetésében való közreműködést – tehát volt családi vonatkozása a történeteknek.¹¹

4. Egy-egy, a családban történt tragikus esemény (azaz: gyilkosság vagy halálos baleset) a falusi-mezővárosi közvélemény egészét is foglalkoztatni szokta, az ilyen tárgyú „igaz” történetek/élményelbeszélések tehát mintha nem lehetnének a családon belül hagyományozódó folklór részei. Az eseményről és a körülményekről „hitelesen” beszámoló élményelbeszélés legfőbb forrásának viszont ez esetben is bízást valószínűsíthető a „családi szájhagyomány”: valamely családtag személyes tragédiája legintenzívebben a közvetlenül érintetteket foglalkoztatja, kényszeríti ki tehát az esetleges „pletykákat” cáfoló állásfoglalást egy-egy hiteles-pontos elbeszélésbe befoglaltan.

Az ilyen következtetésekkel, persze, amikor az általánosítás igényével fogalmazódnak, igen-igen óvatosnak kell lenni, ha belegondolunk, hogy mennyi megalapozatlan híresztelés és valóságelemekre hivatkozó kombináció szokta kísérni a helyi közvéleményt „kibeszélésre” készítő véletlen haláleseteket és gyilkosságokat! Hisz még a családon belüli szóbeszédben is szétbogozhatatlanul egybekapcsolódhatnak a valóságelemek és az egyéni-személyes kombinációk – vagyis korántsem biztos, hogy a közvélemény maradéktalanul „hitelesnek” tekinti, elfogadja a történeteknek akár a legközvetlenebb hozzátartozótól származó változatát. A személyes tragédiákról szóló elbeszéléseknek alighanem az események cáfolhatatlan tényeken alapuló egyszerű közlését kiegészítő ok-kereső, értelmező-magyarázó egyéni kombinációk szükségsszerű egybeszerveződése a legfőbb műfaji jellemzője – következőképpen részleteiben kisebb-nagyobb mértékben különböző *több* szövegváltozat párhuzamos meglétét feltételezhetjük.

A családi szájhagyománynak és a faluközösségi folklórnak az „egyéni tragédiák elbeszélése” műfajcsoportban lehetséges összefüggésére akkor kezdtem így tekinteni, amikor Kisújszálláson egy család há-

¹¹ Szilágyi Miklós 2008a: 308–326.

rom tagjától tudtam magnetofonra venni az első világháború idején megtörtént egyazon gyilkossági eset lefolyását és motivációját magában foglaló élményelbeszélés-változatokat.¹² Magának a gyilkosságnak a felidézése többé-kevésbé (de korántsem „szó szerint”) meg-egyezik a három változatban: egy fiatalasszony, akinek a férje bevonult katonának és meg is halt valahol a harctéren, szerelembe keveredett egy, a gazdaságukba munkára kiadott orosz hadifogollyal. Majd, miután meggondolta magát az asszony, s menesztette az alkalmi szere-
tőt, egy este visszajött ez az orosz a foglyoknak a városban lévő tábor-
helyéről a portájukra, és az istállóban elvágta az asszony nyakát, aki
meghalt, utána a saját nyakát is megkísérelte elvágni, de megmentet-
ték: „üveggégét” csináltak neki. Viszont: a család által helytelenek-
bűnösnek minősített szerelem motivációjának és részleteinek az elbe-
szélése is, a haláleset körülményeinek részletezése, a fiatalasszony és
a hirtelen összeverődött segítők szavainak felidézése is mintha annak
a függvénye lenne, hogy milyen mértékben voltak közvetlenek az el-
beszélőnek a személyes élményei. Felettből jellemző például, hogy az
események idején már „majdnem felnőtt” (hiszen éppen „iskola-ha-
gyott”) leány-családtag arra is emlékezett, hogy a fiatalasszony a sze-
relme nyílt megvallásával tulajdonképpen a szülei parancsa ellen is,
az (özvegy)asszonyi sors ellen is *lázadt*: „*Aszonták neki, hogy adja be.*
Aszonta rá Róza néném: ű mán soše' azt csinál, amit ű akar?! Neki mán
mindig parancsolnak?!” Ebben az asszonyi védekezésben ugyanis, bár
ki nem mondva, ez is benne foglaltatik: ha a háborús körülmények rá-
kényszerítenek engem, a magára maradt asszonyt, hogy önálló szemé-
lyiségként létezzen, a gazdálkodást férfi módra szervezzem-irányítsam,
miért nem dönthetem el egyedül, a szülői helytelenítésekkel mit sem
törődve, hogy kit akarok szeretni?

E szerelmi tragédiának a családi szájhagyományban létező elbeszé-
lés-változatai tehát (ha valaki ez utóbbi, ki nem mondott motiváció-
ra érzékeny) a „családja kergette a halálba a parancsolgatással-tiltással
a szerencsétlen asszonyt” tartalmú megértés-megbocsátás irányába is,
viszont ha valaki a „mi” és az „ők, a kiszámíthatatlan idegenek” össze-
békíthetetlen ellentétét látja tükröződni a gyilkossági esetben, a „bű-
nös szerelemnek szükségszerűen tragikus a végkifejlete” élettanulság

¹² Szilágyi Miklós 2008a: 213–223.

megfogalmazása felé is folytathatók lennének – a mezővárosi közvélemény (utólagos következtetésünk szerint legalábbis) így is, úgy is állást foglalhatott annak idején. Sajnos, nem tudom szövegszerűen dokumentálni, hogy Kisújszálláson, közvetlenül az események után a mezővárosi közvélemény, illetve más-más szegregációja melyik elvi lehetőséget hagyományozta tovább – volt-e egyáltalán érdemi továbbgyűrűzése valamelyik szövegváltozatnak a „családi szájhagyomány” határain túl.

5. Ez alkalommal csupán a figyelmet szerettem volna ráirányítani arra, hogy a „kollektív esztétikai tudatformaként” definiálható folklórnak a legkisebb társadalmi egység, a család is természetes létezési formája lehet. A „miként” és „miért” kérdésére adható/adandó választ – azt remélem – valamelyest segítheti a magam gyermekkori élményeit, etnográfusi adatgyűjtéseim adalékait és szakirodalmi példákat felsorakoztató vázlatom. Az érvényes válasz megnyugtató kimunkálása, különösen a „családi szájhagyomány” és a „közösségi folklór” lehetséges és szükségszerű összefüggéseinek, egymásba játszásának igazolása azonban megmarad a folklorisztika és a társadalomkutató etnográfia közös feladatának. Természetesen „napjaink folklórja” és a „néprajzi jelenkutatás” nagyon is időszerű programjainak részeként!

Történeti emlékek Magyarakanizsáról

Az elmúlt fél évszázad folyamán elsősorban a történeti mondák rendszerezése és a motívum-típusok/típusos motívumok katalógusba rendezése volt napirenden a magyar folklorisztikában.¹ Olykor ugyan szóba került a lokális vagy a nemzeti történelem eseményeit, neveztet alakjait megidéző szóbeli emléktanyag és a történeti valóság viszonya, annak kinyilvánításával, hogy a folklór kutatóját természetesen nem a ténybeli hitelesség foglalkoztatja, sokkal inkább a műfaj megannyi poétikai-esztétikai jellemzője, valamint társadalmi beágyazottsága és funkciója.² Azzal viszont alig-alig foglalkozott bárki is (szinte csak Magyar Zoltán legújabb, a gyűjtési szituációt pontosan dokumentáló és részletesen elemző dolgozata idézhető az ilyen szándék példaként³), hogy a történeti mondák különböző műfajaiba besorolható szövegek és az alig strukturálódott (tehát mondának nem tekinthető) történeti emlékek miként szerveződhetnek – miként szerveződnek, ha valamilyen konkrét szituáció ezt kikényszeríti – egyéni-személyes történelem-magyarázattá, történelem-értelmezéssé.

Az itt következő szövegközlés a mondakutatás *ilyen értelmű* tartozására szeretne figyelmeztetni! Előre kell azonban bocsájtanom, hogy adatgyűjtés közben *nem* történeti mondakutatás volt az elhatározott szándékom. A „személyes tudásként”, de – a párhuzamok bizonyítják – közösségi folklórhagyományként is értékelhető történeti emlékhalmaz (kissé hevenyészett) „elbeszéléssé” szerveződésének ez a többféle tanulságot is hordozó példaszövege afféle „családtörténeti bevezetője” volt csupán annak a magyarakanizsai (Szerbia, Vajdaság) paraszti gádzdálkodás és társadalmi kapcsolatrendszer megismerését

¹ Lásd pl. Voigt Vilmos 1965, Dobos Ilona 1970, Magyar Zoltán 2005a, 2007a, Landgraf Ildikó 2006

² Lásd pl. Ferenczi Imre 1966, Ujváry Zoltán 1989b, Magyar Zoltán 2004

³ Magyar Zoltán 2009a

célzó tematikus néprajzi interjúnak,⁴ melyet 2002. augusztus 2-án volt lehetőségem magnetofonra venni. László Szilvesztert (született: 1923) a Magyarkanizsán otthonos Klamár Zoltán barátommal közösen kerestük fel – ő akkortájt a magyarkanizsai tanyás gazdálkodásról szóló (utóbb nyomtatásban is megjelent⁵) doktori értekezésének az anyagát gyűjtötte, és egyik „jó ismerősének ismerőseként” László Szilvesztert is számon tartotta lehetséges adatközlőjeként, bár korábban nem találkozott vele. A gyűjtői beszélgetés irányítását (nyilván a tanár rangú „vendégnek” szóló udvariasság okán) nekem engedte át Klamár Zoltán, én pedig (szokásos interjúzó gyakorlatomnak megfelelően) nem erőltettem, hogy azonnal vágjunk bele az általam előre elhatározott tematikus interjúba, hanem hagytam elmondani adatközlőmnak *mindent* (sőt: közbevetett kérdéseimmel inspiráltam is erre!), amit a családja több évszázados története, s az ehhez asszociatív hozzátartozó várostörténet/tájtörténet szempontjából ő maga ott és akkor fontosnak, feltétlenül elmondandónak tekintett.

Íme tehát a strukturálatlan családtörténeti emlékeket és történeti mondákat egyéni módon egybeszervező adatközlői elbeszélés alig retusált szövege:

'23-ba' születtem, kint az Alsó-Járás szélbe'. Ott születtem a nagytatám tanyáján. Mert apám mikor '18-ba' hazajött a háborúból, '18-ba' gyűtt haza, mikor Ferenc Jóska meghalt, a császár vagy magyar király, akkor vége lett a háborúnak, akkor apám hazagyűtt. És odament a Járás szélire a tatájához, az öregapjához, mert nem tudta, hogy az anyja hol lakik...

Nem jól kezdtem, nem azon a ponton, ahun köllött vóna! 1895-be' született apám, és mikor kisgyerek vót, kivitte az öregapja oda a Járás szélire, a tanyájára.

Ez olyan tanya vót, hogy mikor a török kihajtás itt lezajlott, itt a zen-tai csata 1697-be' történt, akkor ezt úgy nevezték: Sáringer Fábret. Ez vót a dédöregapám, apámnak is a dédöregapja, Sáringer Pál! Ez itt maradt,

⁴ A 46 szövegoldalnyi magnetofonos interjú lejegyzéséért feleségemnek, Sz. Bányai Irén ny. történész muzeológusnak tartozom köszönettel.

⁵ Lásd Klamár Zoltán 2006

ez az osztrák tiszt. A Sajti-halomtól⁶ vót nekik a kaszárnájuk, a legénységi kaszárnya, akkor úgy mondták aztat, hogy legénységi hadiszállás, a tiszteknek meg a laktanyájuk kábé 2-300 méterre arrébb, ott nyugatnak vót. Kanizsa vót a legközelebb hozzájuk, ezekhez a tisztekhez, akik a határvidéket védték. Magyar gyerekek vótak, de osztrák tisztek, mind osztrák tiszt vót. Na, ez a Sáringer öregapám megismerkedett egy magyar lánnyal, és hogy el bírja venni ezt a magyar lányt... Mert nem vót szabad az akkori osztrák katonának, vagy fiatalembernek, más nemzetiségűt, se' cigánt, se' románt, se' magyart, nem szabad vót elvenni, csak osztrákot vehetett el, mert ha elvette, elvesztette az osztrák polgári jogát rögtön. Hát ez az öregapánk, hogy el tudja venni, kikörösztlöködött Takács Palinak, eldobta a Sáringer nevet. De még az öreganyámékat is úgy híjják, hogy Sáringer jányok! Mer' heten vótak jányok, meg négyen fiúk, 11 család vót, oszt' úgy híjják, hogy Sáringer jányok... Na most: hogy büntetett életű vót ez az öregapánk, nem kapott 120 hód földet, mint ami járt vóna neki, csak 45 hódát. A szerbek, akik a monarchiához csatlakoztak a török-kihajtáskor, és aki végigvitte a török-kihajtást, azoknak is a császár adott 120 hód földet. Könnyen adott a magyar földből!

Mondom: mikor ű, ez a Sáringer öregapám nyugdíjba ment innen a Sajti-halomnál, akkor nem ment el Ausztriába, hanem ezzel a magyar lánnyal, evvel az öreganyámmal építettek arra a 42 hódra egy tanját. És akkor ott birkákat tartottak, jószágot. De mikor meghalt öregapám, ez a Sáringer, az vót a kívánsága, hogy vigyék ki Ausztriába! De a felesége, öreganyám, itt vót a kistemetőbe' eltemetve...

Mert itt a határvonalon, ezt még nem mondtam, Szegedtől Péterváradig húzódott egy határ a Tisza végén, ez annak az ügynek szógált, hogy netalán itt a törökök átgýűjjenek. Mert a törökök 30 évnél tovább ott vótak a Tiszán túl, mint itten. Úgyhogy 1727-be' hajtotta el Bottyán János, a szegedi huszárezredes a törököket egész Bulgáriáig... Na, elég az hozzá, hogy itt a török kihajtásnál mikor odaértek Jázovához, akkor utól érték a magyar huszárok a török szultán fiát... De osztrák tisztek vótak, meg ez vót, az a gróf Bottyán János a magyar huszárok vezetője, egy magos rangú tiszt, ez vállalta... Ez az utolsó török had vót a Balkánon, akiket ez a Bottyán János lehajtott Bulgáriáig. És akkor maradt itt ez a Sárin-

⁶ Talán a Sajtin-halommal: egy, a magyarkanizsai Járáson lévő halommal azonosítható: Papp György 1982: 106.

ger tábornok is. Itt maradt, itt a határvonalon, Szegedtől Péterváradig húztak... Mán nem a Tisza mellett, mert a Tisza olyan kacskaringós, hogy amott mán majdnem ott van egy düllőre a határvonalhoz, emitt meg 3-4-6 kilométerre is kanyarodik...

Úgyhogy Adorjánnál, ahun a hunok átgyöttek... Még hamarabb, mint a magyarok, úgy 3-400 esztendővel! Ott gyűtt át Attila a hunokkal: lovakkal úsztak át, Szegedtől Noviszádig átnézték... Ez az Attila vót a hadvezér, akkor még nem vótak magyarok, a magyarok azután lettek, aztán köröszölték meg magyarnak, utána 3-400 évvel... Na, elég az hozzá, hogy Attila ott gyűtt át. Mert átnézték, hogy hol lesz keskenyebb a Tisza. Én ezt olvastam: Adorjánnál találták a legkeskenyebbnek, mert ilyen könyékbe vág. Attila itt vezette át a hunokat, a lovaknak ottan kellett úszni. És akkor ottan átgyöttek, ottmaradt Attilának egy hadvezére, úgy hitták, hogy Adorján. Az ott épített egy halászugnyhót elsőbb, aztán házat, épületet, lakóházat, aztán másodikat, harmadikat, úgyhogy mán mikor az 1400-as évekbe' Mátyás király kimérte a Tiszát Szegedtől Újvidékig, akkor mán Adorján egy kis falu vót: 5-6 házas, 10-15 házas, nem tudom én mennyi, csak ekkor mán egy kis falu vót. De Kanizsának a fundamentuma nem vót meg ekkor, mikor Mátyás király kimérte a Tisza mentit mind a két felől lakóházaknak! Itt a falu környezeti-be' kiosztotta a földet ezeknek az embereknek, akik a portákat igényelték, és oda építettek, mint Kanizsán is. De ekkor mán Adorján falu vót, mikor ez kezdődött! Úgyhogy öregebb egy párszáz évvel, lehet mondani, Adorján, mint Kanizsa...

És akkor ezt most elhagyom, mert azt is mondtam, hogy odaérték Jázovához, akkor legyilkolták a török szultánnak a fiát, oszt' odament az anyja: já oh zova! já oh zova! – oszt' azér' Jázova. Ez meg azért Magyarkanizsa, mert itten magyarok laktak, túlhan meg a törökök, 30 évvel tovább vótak ott törökök, és az Törökkanizsa, az a neve. Horgas meg azért Horgas, mert a nándorfehérvári csatánál, mikor küldte a király vagy a császár az élelmet Budapestről, és akkor gyűtt Szegedre, Szegedtől Horgos – Horgosnál felélték az ökröket. Azért Horgos, mert a tézslán vót egy kampó, ilyen vaskampó, és csak beleakasztották a szekérnek az első ráájába, és mán mentek is az ökrök. Meg lovakkal, minden félével vitték az utánpótlást Nándorfehérvárra, mikor a nándorfehérvári csata vót. És az azért Horgos, mert ott cserélték az ökröket meg a lovakat

Horgosnál. Azért Horgos az, mert a kampót csak beleakasztották a másik szekérbe, oszt' mentek is az ökrökkel.

Akkor nagyon használták ezt az ökröt! Mátyás király embere 80 éves vót... Olyan ember vót ez a Mátyás király, hogy járta az egész országot. És mikor egy embert meglátott, hogy szánt két ökrrel, aszongya a kocsisának: oda hajtsál! Odahajtott az ember – hát megismerte Mátyás király, hogy ez régen, fiatal korába' űnáluk cseléd vót, kocsis vagy mit-tudom-én, más valami. Vagy katonája vót? – nem tudom én, csak megismerte Mátyás király, hát odaköszönt neki tisztességgel.

– Köszönöm az asszonynak!

Na osztán elhitta a kocsisát, meg aki velük vót, vele vót Mátyás király-lal... Hogy mondjam?... Ilyen miniszterek meg ilyen magas rangú tisztek, azokat elküdté, és megbeszélte ezzel az idős bácsival, hogy adja el a két ökröt. Mer' két sovány kis ökrrel, mint szegény ember, vót egy-két hód földje, avval munkálta... Adja el az ökröket, oszt' vegyik kutyákat!

Hát hazamén az este, még hamarébb is hazament a köletténél. A felesége:

– Ilyen hamar hazagyüttél?

– Hát hazagyüttem, mert azt mondta Mátyás király... Hát ismered, nem mond az badarságot... Hát eladjuk az ökröket, oszt' veszünk kutyákat.

Eladták a két ökröt, vettek kutyákat.

Meg lett beszélve, hogy mikor vigye fel Budára ez a bácsi a kutyákat. Nem ű jön, mán mint Mátyás király, hanem az embere, oszt' a kutyákat megveszi.

Na és akkor hazament a bácsi, el is gondolták. Elég az hozzá, hogy eladták a két ökröt, vettek rajta kutyákat. Mire meg lett beszélve, hogy fölviszik Budára, vót vagy 30-40 kutya, vagy 50 is, nem tudom, sok kutya, amennyit birtak venni, annak a két ökörnek az árán mind kutyát vettek.

Hát oszt' felvezették mind azokat a kutyákat Budára. Ahogy fölérték, mingyán gyütt is az az ember, odament az öreg bácsihoz, hogy mondja a kutyák árát:

– Mi a kutyák ára?

Aszondja: – A nagyobb drágább, a kisebb ócsóbb – nem is tudja megmondani az árát.

Aszondja ez az ember neki:

– Hát idefigyeljen bátyó, én megveszem egy alkura, megveszem mind eccerre, ne kelljen itt egyenként árulgatni. El is viszem mingyán.

Meg is egyeztek, egy acskó aranyat adott Mátyás királynak az embere ezér' a sok kutyáér'. Hogy hány vót, nem tudom. Egy acskó aranyat adott! Mert akkor még a magyaroknak olyan erős pénzük vót, hogy a pénznek nem vót számja, hanem gramra mérték az aranyat. Azt, hogy hány gram vót, mekkora aranyak vótak, én nem tudom, de elég az hozzá, egy acskó aranyér' megvette a kutyákat a Mátyás királynak az embere.

Elment az ember. Nagy örömmel az öreg bácsi: hát mos'mán nem köll dőgozni! Hazamén nagy örömmel, mondja a feleségének, hogy eladta a kutyákat nagyon jól:

– Itt van, nízd egy acskó arany!

Hát az nagy pénz vót, akárhogy vót, most is az vóna egy acskó arany! Mekkora vót az az acskó? Lehetett az kisebb is, nagyobb is...

Na oszt' elég az hozzá, hogy elkeltek a kutyák. Hazamén a bácsi, a felesége is: na, most mán nem köll dőgozni! Itt van, aszondja, a kutyák ára, megéliünk mink még pár évig. Mit tudom én meddig él az ember...

Hát megtudta a szomszédja, hogy a szomszéd eladta az ökröket és vett rajta kutyákat. Rögtön át az asszony, ahogy hazaért a bácsi a piacrúl, vagy a vásárrúl, Budárúl... Az meg egy gazdaember vót, hat ökrörel meg négy ökrörel szántott, nem kettővel, több földje vót, mit tudom én... Elég az hozzá, hogy a felesége át a gazdaemberhez... Nem tudom minek hítták... Mindegy na... Hogy:

– Elkeltek a kutyák! Egy acskó aranyat adtak egybe-másba, nem válogattak! Hát jó ára van a kutyának Budán – mondja.

Át az asszony, vissza, a szomszédasszony mondja az urának:

– Hallod, hé, te is add el az ökröket! Hát te mennyi kutyát tudsz venni a jó négy ökör árán?! Nagyon jó ára van Budán a kutyáknak!

Nagy nehezen rábeszélte az asszony. Nem akarta az ember, de rábeszélte az asszony. A békesség meglegyen: hát jó, eladott négy ökröt, oszt' vettek rajta kutyákat. Hát oszt' föl vitték Budára, azon a napon, mikor ez a bácsi is vitte – gondolom, akkor van piac Budán.

A cselédgyerekkel vezették az 50-60 kutyát, vagy százat, nem tudom én mennyit... Csak elég az hozzá, hogy négy ökörnek az áráér' mind kutyákat vett... Fölvezette Budára a kutyákat, vett, oszt' felvezette Budára a kutyákat. Hát várakoznak, maj'csak jön a kutyakupec – nem jött még senkise'. Utóbb a kutyák 11 óra felé megszomjaztak, meleg is vót,

meg éhesek is vótak. Az egyik nagy kutya elkezdett: vauuu! – vonyíkolni. Aszondja neki a gazdája, a gyerek nem olyan kicsi lehetett:

– Ne óbégasson itt ez a kutya, eriggy oda, oszt’ vágjál rá!

A gyerek odament egy kis fütykössel, rávágott, erre a kutya nekiugrott, leszakította róla a gatyát.

– Hát a nagy kutya leszakította rúllam a gatyát, a nagy kutya!

Egy pokrócot adott neki:

– Csavard körül magadat, hát így nem állhatsz itt.

A gyerek úgy is csinált: körülfogta a pokrócot, oszt’ megkötötte madzaggal.

Sétál arra egy úriember egy görbebottal, meglássa.

– Hát teveled mi van? Tán vérbefagyva vagy, azér’ vagy elkötozve?

– Nem, uram, leszakította a kutya a gatyát rúllam, azír’ vagyok ebbe’ az öltönybe’.

– Hát milyen kutya az, aki nem ismeri a gazdáját? Hogy szakította?...

– Hát nem ismer, mer’ tegnap vettük a kutyát, és nem ismer még.

Hát jól van, az ember elment, a kutyák ott maradtak. Ráuntak és elkezdtek vonyíkolni. Mindent csináltak! Szétszaladtak a kutyák nem sok idő alatt, elkezdtek marni egymást. A piacot szétszavarták! Az egyik fiatalasszony, tanyai vót, árult tejet köcsögökbe’, olyan kis kocsival vitte a piacra, oszt’ kirakta a köcsögöket, abba’ árulta a tejet – az egyik kutya odament, megérezte a tejszagot, oszt’ meglökte a köcsögöt. Az mingyán felborult, akkor ment a többi is, oszt’ itták. A fiatalasszony el akarta venni a köcsögöt, hogy elveszi a köcsögöt a kutyától – a kutya megharapta. Akkor nem bírta elvenni a köcsögöt, ott hagyta, elment, ment hazafele.

Az ura meglátta, mer’ tanyán laktak, meglátta messziről, hogy gyűn a felesége, kis kocsival húzza a köcsögöket, meglátta, oszt’ ment elébe.

– Na, feleségem, te mán ilyen hamar eladtad az árut? Mán ilyen hamar gyössz haza?

Belenéz a kocsiba: hát egy köcsög nincs.

– Hát még köcsögöstül is adtál el?

– Nem adtam én! – aszondja.

– Hát akkor hova lett a sok tej?

– Megitták a kutyák! – mondja az asszony.

– Milyen kutyák? – aszondja. – Hát milyen kutyák itták meg?

– Hát – aszondja – egy ember felhozta a kutyákat, hogy eladja, azok meg szétszavarták a piacot.

- Hát mit mondtak a rendőrök? Nem mentek oda?
- Mentek azok, oszt’ aszonták az embernek, a gazdájának, hogy tudja meg: Budán csak eccer vót kutyavásár!
- Elég az hozzá: az asszony mikor hazaért, mondja az ura neki:
- Hát mi’csináltál?
- Megharapott a kutya – aszondja.
- Hát hol harapott meg?
- Itt meg itt megharapott a kutya, meg megitták a tejet. Nemcsak engem, az egész piacot szétzavarták, oszt’ a kutya gazdáját megbüntették a rendőrök.

Az elbeszélő családjának egy Sáringer nevű, a törökök elleni felszabadító háborúban részt vett osztrák katonatiszttól való származtatása olyan „családi folklór”-elem, amelyet igazolni is, cáfolni is szinte-szinte lehetetlen. Valamelyes alapja mindenképpen lehet a város újraterlepedése utáni „családalapító ős” származási szabálytalanságának; annyi legalább, hogy a család több generáción át viselte ragadványnévként a Sáringer nevet, ami alkalmasint névváltoztatásra utal. Csakhogy bármennyire hitelesnek-pontosnak⁷ látszódjék is a zentai csatának, majd a Bánság felszabadulásának és a határőrvidék megszervezésének szövegbe idézése, elháríthatatlan időrendi nehézségeink támadnak, ha a határőrvidéki laktanyában lakó *osztrák* tiszt és egy magyarkanizsai *magyar* leány házasságot eredményező szerelmét valószínűsíteni szeretnénk. A magyar lakosság Kanizsára költözése ugyanis csak az 1750-es években kezdődött, korábban döntően szerb volt a határőrvidék népessége – „azok a kanizsai magyar vagy német nyelvű személyek, akiknek nevével 1753 előtt a szabadkai ferencesek anyakönyveiben találkozunk, az Ókanizsán vagy a szemközti Kis-Kanizsán (Törökkanizsa) lakó kamarai tisztviselők családtagjai és cselédjei voltak.”⁸ Nyilván ezért kerestem hasztalan Gyetvai Péternek az újonnan népesedett tisztai határőrvidék 18. századi lakosságáról „szinte teljes” névanyagot kínáló páratlan adattárában a Sáringer/Takács családnevet...⁹

⁷ V. ö. Dobos János (szerk.) 1995: 201. skk.

⁸ Dobos János (szerk.) 1995: 343.

⁹ Gyetvai Péter 1992 I.: 747–816. és II. kötet

A török-magyar csatározások szövegbe idézése amúgy népmondai hangulatú, s nyilván az sem véletlen: ezen a vidéken az a természetes, hogy a „török mondakörnek”¹⁰ a felszabadító háború kerül a középpontjába.¹¹

A vidék történelmét személyes-családi nézőpontból megidéző elbeszélés magában foglal több névmagyarázó mondát is.¹² E helyi mondáknak¹³ (illetve monda-töredékeknek, „monda-csíráknak”, hisz kissé hevenyészett az előadási mód!) idézhetőek ugyan párhuzamai a bácskai/bánsági folklórból, ám az elbeszélő mintha a maga mondandója belső logikájához igazította volna hozzá az egyes mondai motívumokat. Adorján nevének nem találtam „népetimologikus” magyarázatát, a falunév szaktudomány által valószínűsített személynévi eredete¹⁴ azonban eléggé kézenfekvő ahhoz, hogy ne tételezzek fel (általam nem ismert) helyismereti olvasmányokból származó ismeretelemet; az esetben sem, ha az elbeszélő egy konkrét (bár nem biztos, hogy valóságos) történeti személyhez kapcsolja hozzá a „falualapítást”. Annak ugyanis nem tudok érdemi szövegelőzményéről a hun-magyar mondakörben, hogy a névadás a hunok itteni tiszai átkeléséhez, Attila egyik vezéréhez lenne hozzákapcsolható.¹⁵ Horgas/Horgos nevének helyi magyarázata szerint – így rögzítette a vidék földrajzi neveinek adattárát összeállító Papp György¹⁶ – a homokban elakadt, egy pár ökör vontatta szekér kihúzását újabb két ökörnek egy „horoggal” való hozzákapcsolása révén oldották meg. Csakhogy: akik elakadtak, vagy kereskedők voltak, s árut szállítottak, vagy egy meg nem nevezett grófnő utazott errefelé. A nándorfehérvári csatához (mint a vidék egyik legjelentősebb történelmi eseményéhez) való hozzákapcsolás akár az elbeszélő egyéni leleménye is lehet, de része lehet a közösségi szöveghagyománynak is. A bánsági Jázova nevének eredetét – így összegezte saját gyűjté-

¹⁰ Összefoglalóan: Dobos Ilona 1982

¹¹ V. ö. Bodor Géza 1972

¹² A műfajról összefoglalóan: Sándor István 1981: 38.

¹³ A helyi mondák műfaji meghatározása: Dobos Ilona 1979c: 522.

¹⁴ V. ö. Papp György 1982: 22.

¹⁵ A „szegedi nagytáj” történeti monda-hagyományát összefoglaló Bálint Sándor (1963) sem utal Adorján nevű hun vezérre.

¹⁶ Papp György 1982: 39.

si tapasztalatait és a szakirodalmi adatokat Simon András¹⁷ – a zentai csatából (vagy nem konkretizált valamelyik ütközetből) a magyarok elől menekülő és a huszárok által lenyilazott (vagy levágott) szultánfit, Zovát sirató szultán (vagy szultánné) szavaiból – Jaj, Zova – magyarázzák a helybéliek. Bodor Géza pedig Zentáról közölte az ott a zentai csatához: a törökök Bácskából való kiüldözéséhez hozzákapcsolt helynévmagyarázó mondát. Eszerint Jázován volt a törökök főhadiszállása, s a magyar huszárok elől menekülő török basa a feleségének kiabálta e jajszavakat: Joaj, Zova, elvesztettük a háborút!¹⁸ A Jázova kapcsán emlegetett Bottyán János egyébként valóban élő történelmi személy volt. Szakály Ferenc Szeged városának a hódoltságot követő története kapcsán a szegedi palánk alkapitányaként említi, akinek vezetésével a magyar huszárok részt vettek a török elleni felszabadító harcokban,¹⁹ hadi érdemeit azonban vagy a helyi hagyományból, vagy számomra ismeretlen olvasmányokból ismerhette az elbeszélő.

Még feltűnőbb, hogy Magyarkanizsa és környéke történetében Mátyás királynak különösen fontos (a 19. század végi²⁰ és a legújabb várostörténettel²¹ viszont igazolhatatlan!) szerepet tulajdonító adatközlői elbeszélés egy – amúgy közismert: sokszor közölt és elemzett²² – anekdotikus hangulatú Mátyás-mondát (ú.n. szólásmagyarázó mesét²³) is magában foglal. Egy Mátyás-monda magyarkanizsai felbukkanásához aligha kellett rendkívüli gyűjtői szerencse, hisz a közeli múltban megjelent szöveggözlések országszerte²⁴ és a Vajdaságban is²⁵ igen elterjedtek, manapság is jól gyűjthetőnek mutatják ezt a szövegtípust. Igazán

¹⁷ Simon András 2007: 16.

¹⁸ Bodor Géza 1972: 226.

¹⁹ Szakály Ferenc 1985: 26–28.

²⁰ Appel Ede 1886

²¹ Dobos János (szerk.) 1995

²² Lásd pl. Holló Domokos 1937: 414–419.; Kovács Ágnes 1977; Kríza Ildikó 1995: 140–141.; Kríza Ildikó 2008: 79.

²³ A műfajról összefoglalóan: Kovács Ágnes 1982

²⁴ Lásd pl. Ferenczi Imre 1968; Ujváry Zoltán 1975, 1980b, 1990b; a Mátyás-meséről összefoglalóan: Kovács Ágnes 1980

²⁵ Penavin Olga 1959, Raffai Judit 2000: 71–72. Úgy értesültem, hogy Raffai Judit a közelmúltban egy kötetre való Mátyás-mondát is közzétett, ezt a kötetet azonban még nem ismerem.

az a feltűnő, hogy az elbeszélő mintha maga formált volna afféle „realisztikus mesét”²⁶ a közismert alaphelyzetből. Amikor ugyanis megkérdeztem, hogy hallotta-e valakitől vagy olvasta-e valahol ezt a Mátyás-történetet, határozottan állította: akkor olvasta, amikor 1940-ben hat hónapig feküdt a szegedi kórházban – és részletesen elmondta beteg lába gyógyulásának históriáját is. Az ilyen nagy fontosságú élet-esemény, mint ez a betegség, rendszerint „hitelesíteni” szokta a hozzá kapcsolódó összes emléket, nincs tehát okom rá, hogy a „könyvműveltségtől” teljességgel függetlennek tekintsem ezt a Mátyás-monda változatot. Csakhogy a budai piacon történeteknek: a randalírozó kutyák miatt kárt szenvedett vétlen árusok viselkedésének, a keletkezett károk jellegének *ennyire aprólékos* bemutatása hiányozni szokott a szövegközlésekből – viszont mintha azokat a piaci élményeit mondaná tovább az elbeszélő, s variálná a céljának megfelelően, melyeket maga és felesége idézett fel beszélgetésünk későbbi szakaszában, amikor a tej-jel és tejtermékekkel való piacozásuk került szóba.

Egészében tehát a lokális közösségi hagyományból ismert és az egyéni elbeszélői lelemény által megkonstruált szövegek sajátos kontaminációjaként értelmezhető ez a magyarkanizsai elbeszélés. Aminek az a további értelmezésre-elemzésre is felkínálkozó különlegessége, hogy látszólag ide-oda kapkodva: a szabad-asszociációs szöveg-szerveződésnek engedelmeskedve, ám a családtörténeti, egyszersmind várostörténeti-tájtörténeti szándékú elbeszélés belső logikája szerint ömleszt egybe strukturálatlan történeti emlékeket és különböző műfajú mondákat, mondatöredékeket, mondacsírákat. Okkal-joggal valószínűsítem, hogy a népmondának – mint műformának – a példázat, tanúságtétel szándékú elbeszélésekbe való beépíthetőség: szöveg-be szervezhetőség is a természetes létformája.

²⁶ A műfajról összefoglalóan: Kovács Ágnes 1981: 311.

A jobbágyvilág emléke Ungtarnócon (a 20. század végén)

A szeretetteljes felköszöntéshez alkalmat kínáló 60. születésnaphoz érkezett Barna Gábor szülővárosa helytörténetének-helyismeretének minden apró részlete iránt elkötelezetten érdeklődő „lokálpatrióta” kutatóként, tehát java életművéhez képest „mellékesen” kezdte el tanulmányozni a Kunszentmártonhoz közeli Istvánháza- (utóbb Pálóczi Horváth-) puszta birtoklásának és bérleti hasznosításának történetét. És Szekula Jenőnek a valós történeti tényeket, a helybeli olvasók által rendre azonosított kunszentmártoni és környékbeli helyszíneket szépírói fikcióval egybeszervező *A hét kun* című regénye kapcsán mondta el, hogy az 1420 kat. hold terjedelmű Pálóczi Horváth-birtokot Pálóczi Horváth Mária 1865. februárjában kelt végrendeletében a Sárospataki Református Kollégiumra hagyta, s ettől kezdve az 1950-es államosításig (amint az a Tiszáninneni Református Egyházkerület levéltárában őrzött, az általa gondosan tanulmányozott iratanyagból kiderült a számára) egységes bérleményként hasznosították.¹

Amikor a Szekula-regény helytörténeti és etnográfiai-folklorisztikai értelmezésének ez az apró mellékszála baráti beszélgetéseink egyikén szóba került, már emlékeztettem rá Barna Gábort: amikor 1990. szeptemberében a magyar és az ukrán Tudományos Akadémia csere-egyezménye keretében hármasban (harmadik társunk Borsos Balázs volt) a kárpátaljai magyar falvakban inkább tájékozódó célú, mintsem tematikus „célgyűjtést” végeztünk, meghallgattunk az Ungvárhoz (szálláshelyünkhöz) közeli Ungtarnócon² egy anekdotába áthajló emléke-

¹ Barna Gábor 2009: 288–289.

² Ungtarnóc (Tarnovci, Tarnyivci) lélekszáma gyűjtésünk idején, az 1980/90-es évek fordulóján 850 volt, ebből 410 volt magyar anyanyelvű. A környéken itt volt a leg-erősebb a nem-magyarok betelepülése. Lásd Dupka György – Horváth Sándor – Móricz Kálmán 1990: 50., 53. Korábbi lélekszám-adatok: 1869 – 393; 1890 – 350;

zést is a református intézményekre hagyatkozó, egykor a Tarnóchoz közeli Pinkócon birtokos Horváth Máriáról – ő azonban nem emlékezett erre az apró adaléokra. Nyilván azért nem, mert elhangzásakor az én magnetofonom volt bekapcsolva, így memóriámat az utólagos lejegyzés megerősítette. S talán azért sem, mert ez a napunk (szeptember 15-e) igencsak zsúfolt volt különleges, s nemcsak a szó szoros értelmében „adatgyűjtői” élményekben. A „véletlenül” megtalált/kiválasztott (s az etnográfus szakzsargon szerint „kiváló adatközlőnek” bizonyult) Kiss Péter (született 1905-ben) ugyanis csak úgy tudta vállalni a velünk való beszélgetést, ha tudomásul vesszük a háttérben zajló lakodalmi előkészületeket, majd csatlakozunk – vendégként – a református templomban tartott esküvőre, és a lugasban megterített asztalok melletti lakodalmi ebédre hivatalos „násznéphez”. S közben mindenütt, ahol lehetséges, beszélgethetünk! Így aztán arra sem emlékszem, hogy az egyszerre több helyszínre tagolódó, a „vendég”-szerepnek is megfelelni akaró, s közben mégis „etnográfusi” jelenlétünk ideje alatt vajon nem szakadtunk-e el olykor-olykor egymástól. Lehetséges tehát, hogy Barna Gábor nem is volt jelen, amikor a Horváth Máriára vonatkozó emlékezést magnetofonra vettem. Mindenképpen indokoltnak látszik tehát ennek az apró szövegmélnéknek hiteles közlése.³

Ebbe az adatközlő dolgozatba persze célszerű a „szövegkörnyezetet” is belefoglalnom. Nem lehet véletlen ugyanis (ott és akkor a „szabadasszociációs szövegszerveződés” szükségszerű velejárója volt), hogy a kivételesen gazdag („nagygazda”) Horváth Máriára való emlékezés az egykori jobbágyvilágra – az „úrdolgára”, annak megszűnési körülményeire és a volt jobbágyok föld-, illetve legelő- és erdőbirtokhoz jutásának hosszú folyamatára, nehézségeire – vonatkozó emlékeket is „előhívta” az amúgy nagyon jó memóriával és szóbeli kifejező készséggel megáldott elbeszélőnk emlékezetének a legmélyéről.

Miután áttekintettem, az 1990-ben gyűjtött anyagom mostani értelmezésére-értékelésére készülve, a hasonló tartalmú narratívák elmúlt

1910 – 412; 1920 – 367. 1940-ben a 464 lakosból 423 volt magyar, 18 szlovák, 23 rutén. Ugyanakkor a vallási megoszlás: 175 római katolikus, 130 görög katolikus, 130 református, 2 evangélikus, 27 izraelita. Csíkvári Antal (szerk.) 1940: 193.

³ Az írás eredetileg egy Barna Gábor születésnapját köszöntő ünnepi kötetben jelent meg.

50–60 esztendejének szakirodalmát, úgy tűnik számomra: valóban a „közösségi emlékezet” legmélyebb rétegéből bukkant elő ez a jobbágyvilág múltba tűntét megidéző ungtarnóci szövegemlék! 1848/49 centenáriumát megelőző páratlanul nagyszabású történeti emlékananyag-gyűjtés tapasztalatait summázó dolgozatok szerzői azt állapíthatták meg, hogy – Dégh Linda megfogalmazása szerint – „az 1947-ben lezajlott országos adatgyűjtés anyaga [szerint] nincs parasztszalád, amely [a jobbágyfelszabadítással] kapcsolatos közvetlen tapasztalatát ne hagyományozta volna utódaira”,⁴ vagy – Bereczki Imre szavaival – „1947-ben még elevenen élt a jobbágyvilág, a robot, a dézsma emléke”.⁵ Nyilván az *ekkori* gyűjtési tapasztalatokra⁶ gondolva általánosítottak (és fogalmaztak jelen időben) a lexikon-szócikk szerzői: a „jobbágyvilág emléke a szóhagyományban mély nyomokat hagyott az egész magyar nyelvterületen [...] A 'régi öregek' elbeszélése alapján máig is emlegetik a nehéz robotot.”⁷ A későbbi gyűjtések ugyanis mind kevésbé igazolják a jobbágyfelszabadítás (általánosabban: 1848) *elevenen élő* emlékének ezt a nagyvonalú általánosítását! Már 1963-ban szinte hitetlenkedve konstatálta Balassa Iván, hogy Karcán – szorgos kutatása ellenére – nem talált 1848-cal és Kossuth személyével kapcsolatos anyagot.⁸ A még későbbi gyűjtések tanúsága szerint pedig – s ebben a vonatkozásban elegendő Magyar Zoltánnak a magyar nyelvterület számos pontján/kistáján elvégzett igen intenzív és feltűnően archaikus színezetű szövegemlékek egész sorát eredményező népmonda-gyűjtéseire hivatkoznom – mára már alig értelmezhetővé vékonyodott a ma élőknek az egykori „jobbágyvilággal” való emlékező kapcsolata. A legújabb népmonda-publikációkból úgy tűnik, hogy 1848/49 emléke bárhol a magyar nyelvterületen alig jelent többet néhány csatának, az ellenség brutalitásának és a legnevezetesebb személyek (Kossuth, Petőfi) valós vagy vélt tetteinek-szavainak alkalmi-eseti szövegbe idézésénél.⁹

⁴ Dégh Linda 1952: 146–147. és 196.

⁵ Bereczki Imre 1979: 241. és 246. skk.

⁶ Lásd még: Katona Imre 1950; Kiss József 1957: 50–52.

⁷ Dobos Ilona – Kósa László 1979: 683.

⁸ Balassa Iván 1963: 48.

⁹ Lásd pl. Magyar Zoltán 2001: 215–218. (Torna megye); Magyar Zoltán 2005b: 80–87. (Kis-Küküllő mente); Magyar Zoltán 2007b: 200., 218–222. (Szilágyság);

Ahol mégis a mai napig elevenen él (narratívákban is, nemcsak „történelmi emlékszekásként”) az 1848-as jobbágyfelszabadítás emléke – mint az egykori Nagyküküllő megyei, ma Brassó megyei Alsórákoson – csupán azért, mert a kisebbségi sorsban létezőknek szükségük volt és van arra, hogy rituális szokásokkal is újra meg újra megerősítsék önazonosság-tudatukat.¹⁰

Ezekhez az újabb gyűjtésekhez viszonyítva tűnik tehát elmélyültebb elemzésre is érdemesnek a 19. század közepén megesett történelmi eseményeknek 1990-ben Ungtarnócon rögzített szövegemléke:

Itt van Pinkóc... Nem tudom tudják-i: Horváth Mária?... Aki nagy hagyományokat hagyott a pataki iskolára is, meg templomokat épített, a bárfit is ű építette... Ez egy olyan asszony vót, hogy csúnya vót igen, de sok kírője vót. Katonatisztek, ilyen kiszógált katonatisztek, akiknek csak a píz kellett vóna. Neki meg, Marinak, vót egy ládája – úgy mondják, na, én nem láttam –, jöttek a kírők, minden nap más, akkor ráült a ládára, azt mondja:

– Hallod, lányom, kírnek! Adjalak? Nem adlak! – azt mondja. A lánának mondta, hogy nem adlak! A pínzit!

Mert igen sok pínze vót, azt mondták. Nagygazda vót itten. Nagy birtoka vót Pinkócon. És az összes mindenét iskolákra... mit-tudom-én: tán még Nagyenyedre is... Nagyenyed most Románia? Még oda is adott. Meg a pataki... Mit-tudom-én még hová... De hallottam, hogy ilyen adományokat adott.

Itt is akart, Tarnócon, templomot építeni, de itt vót egy uraság, Bernát Dánielnek hiták, országgyűlési képviselő vót, és hát ű restelte, hogy Horváth Mária íptísen neki templomot, hát ű építette nekünk ezt a kis templomot. Mer’ még akkor Tarnóc csak tanya vót. Abba’ az időbe’ mi vót itt? 20 gazda vót! Mer’ mikor 1849-be’, mikor a földosztás vót, mikor megszűnt az úrdóga...

Magyar Zoltán 2008: 190–209. (Alsó-Fehér m.); Magyar Zoltán 2009b: 61–63. (Felső-Bodrogyköz).

¹⁰ A „kicsi pünkösöd”-ről vagy a „szabadság napja”-ról lásd Hála József 1987: 249–258.; Küllös Imola 1996: 235–249. Magyar Zoltán kéziratoss anyagába is betekintést engedett (fogadja érte köszönetemet); eszerint két Alsórákoson és két Datkon gyűjtött kvázi-monda szövege idézi fel a „szabadság napja” történelmi hátterét.

Megszűnt az úrdóga, akkor a vín Bernát kiment a mezőre, itt szántottak túl a vasúton – még akkor vasút nem vót, mer’ 1910-be’ épült a vasút –, kiment az emberekhe’:

– Álljanak meg, emberek! – a vín Bernát. – Győjjenek ide! – azt mondja. – Megkaptam a rendeletet, a törvín’t: a mai naptól kezdve nem tartoznak nekem dőgozni.

Na hát akkor befogtak és elmentek haza. Majd oszt’ nem-tudom-mennyi idő mulva jöttek a mérők: szítadták a fődeket. Tarnócon akkor még csak – mondom – 20 gazda vót. Ott van a templom mellett az a sarok, egészen ide a Bernát-kastélyig – mer’ még mindig van egy maradika –, addig vót 20 gazda. Itt meg, ahol lakunk, innen az úttúl kezdve a másik útig, ezt adták a gazdáknak. Egy-egy gazdának adtak 16 köblös földet, egy darabba’, innen az úttúl kezdve egészen le a koncházi cigányokig. Az nagy darab!

Egy vígbe’ adták mindenkinek a 16 köblös földet, ez vót az urbéres vagon... Ja, nem egyformán! Várjon... Mer’ vót itt, azt mondják, nekem ezt a vín-sógor beszilte, vót itt egy család a Szuhojba’ – úgy mondjuk –, Gregusnak híták, az hat ökörrrel járt az úrdógára, és az nem 16 köblös... Hanem még-egyszer-annyit! Az kapott 30 köblös földet, mer’ hat ökörrrel járt az úrdógára. Ez is mérvadó vót, hogy ki mennyivel járt. Két ökörrrel vagy két lúval nem szabad vót menni. Vagy nígy lúval, vagy nígy ökörrrel – ilyen bolondság vót! Azír’, hogy az úrnak a... – hogy mondjam?... a méltóságát emelje. Ilyen vót a vín Bernát! Meg oszt’ vótak Tarnócon... ej, most vót a nyelvemen... zsellérek! Azok jártak még mindig dőgozni az uraságnál, mer’ hát föld még mindig maradt. Azok jártak vagy nap-számba, vagy pedig harmadába’ kapáltak tengerit...

Na de: Bernát nem adott hozzá se’ legelőt – se’ külsőt, se’ belsőt –, se’ erdőt! Azt mondta az öreg:

– Majd ha én meghalok – azt mondja, – itt lesz minden!

De nem úgy vót! Nem úgy vót az, ahogy ű gondolta: nem maradt Tarnócnak semmi se’. Se’ legelő, se’ erdő. Ameddig nem vót a legelő, addig ugart hagytak itt a gazdák: nyáron, mikor learattak, nem szántották fel, hanem meghagyták a jövő esztendőre ugarnak. Azt, aki tavaly vót, azt az ugart, azt pedig felszántották. Úgy mondták: ugarolnak. Szóval: mindig kellett egy tábla földet hagyni legelőnek. A többi meg be vót osztva: vetettek bele gabonát – búzát, ugye –, vetett egy darabba tengerit, vetett vagy két vékába krumplit, rípát is kellett, mer’ a marhának azt

is kellett vetni, kaszáló is kellett, mer' rít nem vót. Itt csak úgy vót kaszáló Tarnócon, ha vetettünk lúherét, jó pimodés lúherét, abbúl vót a szína. Rítünk, kaszálónk külön nem vót, mint Palágyba' meg Szelmencebé', ahol maj'nem színábúl iltek, meg marhábúl.

Meg az erdő is! Nem is tudom hogy vót az... Mer' vót neki, ennek a Bernátnak, egy jánya, akit elvett Szobrácra egy Csuha Pista nevű ember. Az is valamilyen nagy valaki lehetett, ha a Bernát úr hozzáadta a jányát... Na akkor: ezt a birtokot megvette három zsidó, Kófmán Manó, és Vértés, és Kardos. Igen, de csak Kófmán Manó használta a földet: kiadták neki bérbe, mer' azok nem gazdálkodtak, nem-tudom-mennyit fizetett nekik... Vót egy erdő is, mondom, ezt is megvettük ezek a zsidók. Igen jó kis erdő vót, fiatalos erdő, emlékszem. És '16-ba', mikor az orosz foglyokat adták ki így munkára, Kófmánhoz is hoztak vagy 30 darabot, és Kófmán a kiserdőt azokkal a foglyokkal levágatta. Biztosan a pínzen megosztottak hárman. A fát beszállították Ungvárra, a szeszyárba. A szeszyár átvette az összes fát, mer' az meg fával ment.

Na, majd vett a kössíg legelőt! 82 köblös legelőt megvettek, szintén abbúl a birtokbúl, de mán Csuhatúl vettik meg. Ez lett a kössígi tehénlegelő. De még külső legelő mindig nem vót! Külső legelőt úgy használtunk mink is, meg a botpaládiak is, mer' úk is olyan nyomorúságba' vótak, mint mink, hogy elmentek Palágyba – akkor ott vót egy gazdának több legelője kiadó, ki lehetett venni. Mindíg oda szerződöttük osztán a külső marhát, tinót, vagy lovat, vagy ökröt, oda jártak pínzírt.

Bár a történeti mondák és egyéb, a történelmi eseményeket megidéző szövegelemek folklorisztikai elemzésének korántsem elsődleges szempontja az apró részletekben is megmutatkozó hitelesség-pontoság bizonygatása, mégis elengedhetetlenül szükségesnek gondolom, hogy a folklorisztikai értelmezést segítő felidézzem a „hitelesítő” adalékokat, illetve rámutassak néhány adatbeli tévesztésre-tévedésre.

A Tarnóchoz közeli Pinkócon élt, ott birtokos Pálóczi Horváth Mária (1790–1867) és öccse, Simon (1792–1860), akiről ebben a szövegben nem történik említés, valóban nevezetes személyek voltak: az Ungi Református Egyházmegye történetét bemutató kötetben külön fejezet foglalkozik a helybeli és környékbeli gyülekezeteknek jutott adományaikkal, valamint Máriának azzal a végrendeletével, melyben a sárospataki főiskolára, a tiszaszőlősi református eklézsiára, a mis-

kolci leánynevelő intézetre, a moldva-oláhországi református egyházra, a máramarosszigeti iskolára és az ungi egyházmegyére hagyta tekinthetetlen vagyonát.¹¹ Pálóczi Horváth Máriát egyébként, mint „a XIX. század legnagyobb alapítványtevőjét”, a protestáns lexikon is számon tartja, egymillió forintnyira becsülve a református tanintézményeknek (a fentebb említetteken kívül a debreceni és a pápai kollégiumnak, a budapesti teológiai akadémiának) részben már életében, öccse végakarataira hivatkozva, részben végrendeletileg juttatott nemes adományokat.¹² A garasoskodásig-fukarságig elmenő takarékoságáról is említést tesznek e vázlatos életrajzok, valamint arról, hogy soha nem ment férjhez (ahogy öccse sem nősült meg) – ezek az életrajzi tények elégséges magyarázatát adják, hogy miért kapcsolódhatott személyéhez a kérők elutasításának jellegzetesen „vénlány”-anekdotája, melynek egyébként nem találtam párhuzamát. S ha a kérők *ilyen* elutasításának ténybeli hitelességét keressük, csak azzal a bizonytalan hitelű mende-mondával együtt tehetjük, miszerint (a helybeliek egy közlés szerint így vélekedtek) Horváth Mária volt a modellje (vagy egyik modellje) a *Különös házasság* című Mikszáth-regény Döry Máriájának – eszerint tehát a nem-szeretem házasságtól is óvakodott.¹³

Azt is az egyházmegye történetéből lehet tudni, hogy Pinkócon 1861-ben csaknem teljesen – a torony alapjától – újjáépítették és lelkészlakkkal egészítették ki az 1795-ben emelt református templomot, s az építési költségeket Horváth Mária vállalta magára.¹⁴ A reformátusok által évszázadokig használt, de romossá lett régi plébániatemplom helyén emelt új ungarnóci templom 1830-ban kezdett s csak 1875-ben befejezett építéséhez viszont valóban nem Horváth Mária, hanem a helybeli birtokos, Bernáth Zsigmond (aki a gyülekezet főgondnoka volt) járult hozzá jelentős mértékben, az alapos tatarozás és hozzáépítés pedig fia, Bernáth Dezső főgondnoksága alatt (1877–1907 között) történt.¹⁵

¹¹ Haraszty Károly (szerk.) 1931: 82–91. (A fejezetet Kőmives Sándor írta.)

¹² Zoványi Jenő 1977: 266.

¹³ Haraszty Károly (szerk.) 1931: 82–83.

¹⁴ Haraszty Károly (szerk.) 1931: 362.

¹⁵ Haraszty Károly (szerk.) 1931: 378–379.

Az ungtarnóci eklézsia vázlatos története szerint 1625 óta volt a községben birtokos a Bernáth család, s a „főkurátori tisztséget [...] mindig e család viselte”.¹⁶ Az nem derül ki a Mária Terézia korabeli úrbérrendezésről szóló történeti feldolgozásból, hogy a 18. század közepe táján mind a 12 telkes jobbággy (akik 9 ½ telket használtak), 7 ház és 2 házatlan zsellér ennek az egy családnak az úrbérese volt-e.¹⁷ Egyes történeti feldolgozások ugyanis itt élő birtokosként említik a Gálóczy, a Bessenyei és a Pálóczi Horváth famíliát,¹⁸ illetve Csernek Pált és Györgyöt is.¹⁹ Ha azonban osztozott is a falun más nemesi családokkal a Bernáth familia, abban vitathatatlanul igaza van az emlékezőnek, hogy Ungtarnóc „kis falu” volt – bár voltak nála kisebbek a megyében.

Nem emlegetnek viszont a forrásaim a Bernáth családnak Dániel nevű tagját – a 19. század közepén rendre Bernáth Zsigmond tűnik fel ungtarnóci birtokosként²⁰ és Ung megye vezető tisztségviselőjeként, egyben a megye országgyűlési követeként,²¹ valamint egyházmegyei tisztségviselőként.²² Ha pedig valóban azonosítható az 1848/49-ben országgyűlési követ Bernáth Zsigmond az emlékező által Dánielként emlegetett ungtarnóci földesúrral, aki maga közölte jobbággyaival, hogy megszűnt az „úrdolga”, az emlékezésbe akaratlanul belefoglalt jellemrajz és a megidézett szituáció hitelesnek minősíthető. Bernáth Zsigmond követi működéséről ugyanis azt is tudni lehet, hogy a feltételek nélküli híve volt a jobbággyfelszabadításnak: Kossuth mellett foglalt állást. Az 1848. március végi vitákban például elítélte azt az akkor még tervezett felhívást, mely az úri földek megművelése érdekében „ingyen

¹⁶ Haraszty Károly (szerk.) 1931: 378.

¹⁷ Neupauer Kamill 1989: 116–117.

¹⁸ Haraszty Károly (szerk.) 1931: 378.

¹⁹ Csíkvári Antal (szerk.) 1940: 193.

²⁰ Fényes Elek 1851: 182. („F. u. legtöbb részben Bernáth Zsigmond”); Csíkvári Antal (szerk.) 1940: 193. („1848 előtt Bernáth Zsigmondnak van itt nagy uradalma.”)

²¹ Beér János (szerk.) 1954: 520. (az 1848/49. évi népképviselői országgyűlésen 1849. május 16-án az eltávozott Veszprém megyei főispán helyébe az igazoló választmányhoz Bernáth Zsigmondot, Ung megye főispánját nevezték ki).

²² Haraszty Károly (szerk.) 1931: 103. (Bernáth Zsigmond egyházmegyei gondnok 1860–1890)

robotra” kérte volna fel a volt jobbágyokat.²³ Az a gesztus egyébként, hogy maga a földesúr (vagy az ő embere) jelentette be az éppen robotoló jobbágyainak, hogy mostantól kezdve nem kötelesek dolgozni neki, máshol is előfordul a jobbágyvilág megszűntének körülményeit idéző narratívákban,²⁴ ha gyakoribbnak látszik is az általam áttekinített szövegekben az „idegen” hírhozó.²⁵

A legelő és az erdő elkülönözésének a volt úrbéresekre igen kedvezőtlen lefolytatását csak a közvetlen források megismerése révén lehetne „hitelesíteni”. Azt azonban megállapíthatom, hogy az emlékezet nem lehet teljességgel hiteltelen, bármennyire szokatlannak tűnjék is, hogy a legelőből és erdőből részesülés a volt földesúr személyes döntésének: a juttatás halála utáni időre halasztásának a következménye lenne. Az ugyanis igazolható, hogy a 20. század elején egyedül Csuha István volt 100 kat. hold feletti birtokos Ungtarnócon (380 kat. holdnak volt a tulajdonosa), és a birtokot Kaufman Ignác bérelte.²⁶

Bár ezekből a hitelesítő adatokból úgy tűnik, hogy a jobbágyidőket és az úrbéresség megszűntét *lényegileg hitelesen* tükrözi, csak aprócska részletekben mutatkozik „adat-tévesztőnek” ez az 1990-ben rögzített emlékezés, mégsem csupán az adatbeli pontosságot tekintem a szöveg különlegességének, legfőbb forrásértékének. Azt a körülményt is mérlegelnie kell az ilyen szövegemlékek majdani felhasználójának-újraértelmezőjének, hogy a paraszti föld-erdő-legelő birtok „valamikori” eredetével kapcsolatos szövegemlékeket a *mindennapi érdek* éltette. *Ezért* nem lehetett, nem volt szabad elfelejteni a hagyományos faluközösségekben, hisz a közösen használt határrészek (a legelő, az erdő) hasznából való részesedés valamilyen módon összefüggött – korántsem csak érzelmileg! – az 1848-as törvények végrehajtásakor a volt úrbéresek tulajdonába került telki állománnyal.²⁷ Ha pedig így van, az a leginkább értelmezendő, hogy a paraszti föld-

²³ Varga János 1971: 250–251.

²⁴ Pl.: Dégh Linda 1952: 146–147., ennek nyomán: Lukács László 1998a: 9.

²⁵ Pl.: Hála József 1987: 249–258.; Küllös Imola 1996: 235–249.; Kiss József 1957: 52.; Magyar Zoltán 2007b: 458–459.

²⁶ Rubinek Gyula (szerk.) 1911: 824.

²⁷ A volt úrbéresek legelő- és erdőhasználatának 1848 utáni átalakulásáról, s törvényi szabályozásáról lásd összefoglalóan: Petercsák Tivadar 2008: 115. skk.

tulajdon radikális felszámolása: a kolhozba kényszerítés után évtizedekkel *még mindig* (vagy a változások előszelét érzékelve újra?) úgy tekintett a paraszti földtulajdonra a „kollektív tudatállapotot” kifejezni akaró elbeszélőnk, mintha mit sem változott volna az egykor volt „mindennapi és személyes érdek”.²⁸

²⁸ Az idős beszélgetőtársunknak a kolhozhoz való ambivalens viszonya lehetett a háttérben annak, hogy az adatgyűjtői beszélgetésbe olykor-olykor belehallgató fia alig leplezett indulattal próbálta figyelmeztetni apját, hogy a kolhozról ne beszéljen. Olyan esetben is figyelmeztette, amikor a gazdálkodási mód részleteinek összehasonlítása nem tüntette fel bárki számára nyilvánvalóan kedvezőtlenebb színben a kolhozt, mint a valamikori egyéni gazdálkodást.

Kisújszállási szövegemlékek a kenderesi Horthy-családról

Egy társadalomkutató etnográfusnak talán mondania is fölösleges: nem vitéz nagybányai Horthy Miklós (1868–1957) kormányzóra vonatkozó emléktanyag gyűjtése volt az elhatározott célom, (mint a közelmúltban publikált adatközlő dolgozatának tanúsága szerint Mihály Zoltánné Nagy Ilonának¹), amikor ezeket a folklorisztikai elemzésre felajánlott szövegemlékeket az 1990-es évek első felében magnetofonra vettem. Kisújszálláson – azaz: a szülőfalu, Kenderes, és a Horthy-birtok közvetlen szomszédságában, ahol eleve nagyobb a valószínűsége a személyes emlékek felbukkanásának – azonban aligha lett volna megfelelő adatgyűjtői taktika, ha nem hallgatom végig és nem rögzítem azokat az élményelbeszéléseket és „folklórszöveggé” még nem strukturálódott, alkalmilag megformált emlékmózaikokat, melyeket beszélgetőtársaim, direkt rákérdezés nélkül is, el akartak mondani a vidékhez erősen kötődő kormányzóról és családjáról. Olykor persze nem is Horthy személyéről-szerepéről akartak „valami fontosat” elmondani alkalmi beszélgetőtársaim: vagy úgy hangzott el egy-egy, a családhoz kapcsolódó adalék, hogy aktuális beszédtemánk valamelyik részletét igyekezett egy apró „sztori” felidézésével szemléletessé tenni beszélgetőtársam, ezért példálózott Horthy szüleivel (1. szöveg), vagy – más esetben – az általa megörökölt apai műhelye kivételes rangját: a legkényesebb igényeket is kielégítő kádár-termékeiknek a jó hírét akarta bizonyítani a „leg híresebb” kuncafra való hivatkozással (6. szöveg).

Ezek a „mellékesen” összegyűlt „kvázi-folklórszövegek” önálló publikációvá formálásának azonban mégiscsak velejárója kell, hogy legyen a „műfajjal” kapcsolatos, gyűjtés közben szerzett benyomásaim legalább vázlatos összegzése! Azért érzem szükségességét ennek az összegzésnek, mert a kizárólag politikai (nagyobb távlat esetén a politikai megfontolásoktól korántsem független, bár történetírói) szem-

¹ Mihály Zoltánné Nagy Ilona 2006

pontból minősítgetett „nagy emberekhez” kapcsolódó ilyen és hasonló szövegek *folklorisztikai* értelmezésének lehetőségére és szükségességére szeretnék figyelmeztetni. Célszerű lenne ugyanis, folklorisztikai megközelítés esetén, a „nagy ember” fogalmát függetleníteni a politikai szempontú értékminősítésektől. A Horthyról szóló emlékezések tehát ne azért legyenek tanulmányozandók, mert a személyéhez *ma már* nem kapcsolódnak politikai tartalmú tiltások-tabuk, a néhány évtizede még felettébb közkedvelt, gyakorta publikált veterán-emlékezésekben főszereplő Vlagyimir Iljics Leninről szóló, néhány évtizeddel ezelőtt feljegyzettek viszont azért ne legyenek ajánlottak (ismételt) tanulmányozásra, mert most az ő személyéhez kapcsolódnak hozzá a (bár ki nem mondott, de a levegőben ott vibráló) tiltások-tabuk. Abból lenne indokolt minden konkrét téma esetében kiindulnunk, hogy a szövegszerűen megidézett szituációban miként is viselkedik a „kisember”/„közember”/„átlagember”, ha az általa „nagy embernek” tekintett személyel van találkozása. Illetve abból, hogy ezt a találkozást idő telvén miként tudja, miként akarja verbalizálni – közvetlen környezete (ha úgy tetszik: közössége) szórakoztatására és okulására.

Ezt a megközelítési szempontot figyelembe véve hadd hangsúlyozzam: a Horthy Miklósról szövegszerűen megidézett személyes élmények és hallomások semmiképpen sem tekinthetők a politikai tartalmú és indítékú folklór „éppen akkor” (tehát a rendszerváltozás „másnapján”) a valós vagy vélt félelmeiktől megszabadulás eufóriájában már kimondható, korábban elhallgatott szemléletes példáinak. Halvány nyoma sem fedezhető fel ugyanis annak, hogy bármelyik elbeszélő a maga politikai állásfoglalása igazolásaként: a két világháború közötti évtizedekre jellemző volt politikai viszonyok kritikájaként vagy az akkori viszonyokkal való azonosulását kinyilvánítva (azaz: a szocialista korszak közhasználatra szánt rendszerkritikai frazeológiáját elfogadva vagy azzal vitatkozva) idézte volna személyes emlékeit. A kormányzó is, a Kenderesen birtokos (és ott, helyben politizáló) apja is vagy a mindennapokban megszokott „átlagemberi” gesztusaikkal, a nagyzó alúróktól való tartózkodásukkal hívták fel magukra annak idején a figyelmet – legalábbis minden elbeszélő ilyennek látta és láttatja őket. Az édesanyja gyermekkori emlékei alapján az apát, Horthy Istvánt jellemző idős asszony jellemző módon azért hezitált (2. szöveg), mert röstellte magnetofonba mondani azt az illetlen mondatot, melyet a „ke-

gyelmes úr” ott és akkor megengedett magának. Az idős kádár pedig az események után több mint fél évszázaddal is (számomra könnyen észrevehetően) tulajdonképpen jót mulatott rajta, hogy a műhelyük legnevezetesebb kuncsaftját tulajdonképpen rászedték: az üzletmenet fellendítéséhez való akaratlan hozzájárulásra bírták rá, amikor azt kérték tőle (mintha egy átlagos vevőjük lenne), hogy kézjeggyével lássa el a kiválasztott hordót (6. szöveg). Még a „földjeihez” (a Kenderesről besorozott, és a haditengerészethez vezényelt, ott családi szolgálatokat teljesítő katonákhoz) való szívélyes, már-már bensőséges viszonyának felemlegetése, illetve a megszokotthoz képest illetlenül nagy alamizsna is (3–4. szöveg) a helybeliek számára rokonszenves „nagyemberi” gesztusnak, nem „úri hóbortnak” minősült – az elítélésnek-elhatárolásnak legalábbis nincs nyoma a szövegben.

Azt példázzák tehát ezek a sok más témáról folytatott adatgyűjtői beszélgetéseim közben rögzített „élményelbeszélések”, „igaz történetek”, hogy az adott szituációban, az interakcióban részes „közember” megítélése szerint „nagy embernek” minősülő személyiségek azzal szokták felkelteni az érdeklődést: a tényszerű hitelességre-pontosságra törekvő szövegbe emelést is kikényszerítő közfigyelmet, ha olyan gesztusaik vannak, mint egy átlagembernek.

A politikusi viselkedésnek ezt az „arany szabályát” persze maguk a „nagy emberek” is életszabályozó elvnek szokták tekinteni! Nyilván ezért van, hogy a „nagy emberekről” rögzíthető folklór (és kvázi-folklór) szövegek, a megidézett és a megidéző politikai meggyőződésétől teljességgel függetlenül, a közemberi, az átlagemberi gesztusok konkrét megnyilvánulási formáit, korántsem a nagyizolást, a kivagyiságot, a kisember gögös lenézését szokták variálni.

Íme, a példaszövegek:

1. A Horthy család és a kenderesiek²

Az édesanyámnak a nagyanyja Kenderesre ment férjhez, Tapasztó nevűhöz. Egy jómódú kis parasztember vót, valahol a kastély körül vót a háza. És olyan jómódú parasztgazda vót, hogy még kis szolgálójuk is vót, aki

² Részlet a kisújszállási Kun Imréné Kurucz Terézszel (szül. 1909) készített folytatólagos életútinterjú 1993. augusztus 7-i felvételéből.

a tehenet... szóval így a háznál, aki tehenet megfejt, meg kihajtotta a kapun, a csordás mikor dudált, meg mit-tudom-én... És édesanyám még akkor olyan kicsi vót, olyan elemi iskolás, hogy ennek a nagylánynak mindig ott lógott a nyakán. Aztán, ugye, ezelőtt még a szolgálók hordták a vizet a kútról, nemcsak itt, Kenderesen is... És édesanyám mesélte nekünk, hogyhát: valahol a kastély környékén, ilyen szegényebb háznál lakodalom vót, és a Tapasztó nagyapjának a szolgálója meg a Horthy szolgálója... Nem ez a Horthy, hanem még a nagyapja... hogy is?... Horthy Miklós kormányzónak az apja vót ez,³ meg az anyja... Úgy tisztelték: kegyelmes úr, meg kegyelmes asszony. Nem tudom milyen ösmeretség vót, ugye, csak azt mondta édesanyám, hogy: lakodalom vót, és egy nagy kanna tejet küldött, egy nagy vizeskanna tejet a lakodalomra, meg kását, rizsát, a lakodalmásoknak. Ezt a szolgáló mondta el a másik szolgálónak, de mint olyan tizenéves kislány édesanyám ott vót mellettük. Mikor a lakodalom vót este, a kegyelmes asszony a parkba' vót, valahol ott a park szomszéd vót, és ezek lekozmáltatták a kását. Egy másik kanna tejet küldött meg kását – gondolta, annyira lekozmált. A szolgáló mondta el. Mondom, még lakodalomba' is használták a tejbekását!⁴

2. Horthy István és egy valamikori választás⁵

Még ezt is az édesanyámtól hallottam! Aszonta édesanyám, hogy... olyan utcai kisjány vót: a kapuba' ezelőtt a gyerekek az utcán tudtak jól játszani, tíz-húsz gyerek is... Valahol olyan közel vót a nagyapja háza, ott azon a soron valahol. Várták, hogy kigördül a hintó. Aszonta édesanyám: a gyerekek mondták, hogy... Nagyon sokat hallott beszílni

³ Horthy Istvánnak (1830–1904), Horthy Miklós apjának 1500 holdas birtoka volt.

⁴ A tejben főtt kása, melyet nagy ünnepeken édesen tálaltak, a lakodalmi főétkezés fontos záró fogása volt, v. ö. Kisbán Eszter 1980: 87.; Kisbán Eszter 1987. Bár van adatunk róla, hogy a tejbekása szerepelt a Kenderessel szomszédos Kisújszállás lakodalmi étrendjén (Bereczki Ibolya, T. 1986: 90.), a kisújszállási táplálkozást monografikusan vizsgáló Romsics Imre (1998: 184.) kétségbe vonta, hogy az idézett adat Kisújszállásra vonatkozna, mondván: legfőbb adatközlője, aki neki is, nekem is elmondta ezt a történetet, egy kenderesi, nem kisújszállási lakodalommal kapcsolatban emlegette a tejbekását.

⁵ Részlet a kisújszállási Kun Imréné Kurucz Terézszel (szül. 1909) készített folytatólagos életútinterjú 1993. augusztus 7-i felvételéből.

a nagyapjától mikor választás vót, hogy ilyen párt, olyan párt. Most: milyen párt a szegény-párt? A jobb párt? [A balpárt.] Aszonta édesanyám, hogy a gyerekek mondták: na, ha jön a kegyelmes úr, kiátsuk neki... Nem tudom, hogy a balpárt vagy a jobb párt... Akkor a balpárt a szegény párt? [Igen.] Hogy: éljen a balpárt! Kiszaladtak, oszt' mondták: éljen a balpárt! Ne vegyük rá,⁶ hogy mit mondott a kegyelmes úr... Aszonta édesanyám, hogy nagyon drasztikus vót, aszonta: lófasz a seggedbe... A kegyelmes úr! De aszonta édesanyám, hogy meg vót ijedve, mert ők a nagyapja és a Horthy kapuja között vótak. Láttá, hogy megcsendesedik a hintó, megáll a kapuba'. Kiszállt a kegyelmes úr, oszt' bement. Aszonta, hogy annyira fílt, hogy: na, mostan bepanaszolja a kegyelmes úr a nagyanyjánál és majd ki fog kapni... Csak vót annyi huncutja mán az anyámnak, hogy mikor bement – el tudom gondolni, meg mondtá is édesanyám – régen a parasztháznál nem vót öt-hat szoba: jó-nagy pitar, konyha, meg a szoba, hát betessékelték. Aszonta ídesanyám: bement, oszt' az ajtónál hallgatódzott. Megnyugodott, mert a pártot beszélték... Kikísírte, aszonta, a Tapasztó nagyapja kikísírte a kegyelmes urat. Nem messzi vót egy zsidó bót, a sarkon, ott is megállt a kegyelmes úr a hintóval, és a zsidó bótba bement. Mikor onnan elment, a zsidó bótos alig várta, láttá, hogy Tapasztóék is vót a kegyelmes úr, ment – aszonta ídesanyám – a Tapasztó nagyapjához. Hát mán akkor olyan este vót, hogy a gyerekek mán bent kellett lenni... Aszonta ídesanyám: a Tapasztó nagyapja – nagyanyja nem vót otthon, annak mesélte elfele – oszt' mit mondtam a kegyelmes úrnak? Kegyelmes úr, én az elvem nem adom el! Valamit felajánlott neki, hogy szavazzon az ők pártjokra. Az elvemet nem adom el!

3. Horthy Miklós és a kenderesiek, 1.⁷

[A magnófelvétel rossz minősége miatt nem volt lejegyezhető a felvétel eleje, ezt hazatérésem után rekonstruáltam: a kenderesi vasútállomáson közvetlen közléről láttá az elbeszélő Horthy Miklóst. Akkor történt az eset, amikor kenderesi sógorát, Süveges Gábort és testvérhúgát

⁶ Azaz: kapcsoljam ki a magnetofont – amit nem tettem meg.

⁷ Részlet a kisújszállási Szabó Lukács (szül. 1892) készített folytatólagos életútintertjű 1992. március 21-i felvételéből.

meglátogatták a feleségével együtt. Egy mezítlábas cigány is ott tartózkodott az állomáson, s amikor Horthy meglátta, belenyúlt a zsebébe, kivette a pénztárcáját, és 20 pengőt adott neki. Amit a cigány földig hajolva köszönt meg. A sógorának a bátyja, Süveges Zsigmond, Horthy keze alatt szolgált Pulában, az volt ugyanis a szokása, hogy néhány kenderesit a tengerészethez soroztatott be.]

Mindig egy-két kenderesit... Az ott tőtötte le a nígy esztendő. Tengerész vót, osztán ott tőtötte le a Horthy udvarába', Horthy lakásán: pesz'rálta a gyerekeket. Süveges Zsiga, a' vót a legöregebb tes'víre a sógoromnak, az avval foglalkozott... [Itt a budai várban?] Dehogy itt, Pólába'! [Tehát akkor ez még a '10-es években volt?] Aktív katona vót még akkor, hogyne, vezette a tengerészetet, admirális vagy milyen rangba' vót...⁸ Azután még vót egy Bárdi nevű, az is kenderesi, az is ott szógált... Szóval Horthynak mindig vót ilyen megbízható embere, aki kiesz vót írte meghalni is, hogyha arra került vóna a sor. Ezek annyira szerették meg tisztelték abba' az időbe'... Még azután is, mikor hazakerült katonaságtúl [Süveges Zsiga], oszt' Horthy hazajött így látogatóba vagy valami, mindig elment megnízni – fogadta mindig... Szóval fogadta Zsigát mindig, ha bejelentették, hogy Zsiga akar vele beszélni....

Azir' is csinálták ide Turgon'ra [a vasúti megállót], Kenderesről van egy kövesút, Horthy csináltatta abba' az időbe', hogyhát ha nem vót itt csatlakozás, külön izét nem menesztettek Kenderesre, hanem itt megállt Turgyonon [a vonat], osztán ide kocsival kijöttek, oszt' bevitték Horthyt. Még sokszor lovaskocsiival: jobban szíjjel látott, a vidíket látta – nem ment olyan gyorsan, mint az ótó. [Gyakran hazajött Horthy ide Kenderesre?] Hát igen... minden esztendőbe' meglátogatta Kenderest. Meglátogatta... Máskülönben még ebbe a politikai életbe nem-nagyon figyeltünk mink. Nem nagyon figyeltük ezt a politikát, nem érdekelt annyira. Minket a búza ára érdekelt, a boletta,⁹ meg ezek...

⁸ Horthy Miklós 1909–1914 között Ferenc József szárnysegédje volt, és ellentenger-nagyként a flotta utolsó parancsnoka; a háború végén lett altengernagy.

⁹ A boletta (azaz: illetékjegy) a magyar gabona állami ártámogatásának egyik formája az 1930-as évek elején: a belföldi kereskedők, ha gabonát vásároltak a termelőktől, a forgalmi ár felett gabonajegy-szelvényt adtak az eladónak, aki azt adófizetésre használhatta. A boletta értéke gazdasági évenként változott. Lásd Bán Péter (szerk.) 1989 I.: 53.

4. Horthy Miklós és a kenderesiek, 2.¹⁰

[Kenderesen híres a Horthy-kastély. Ezt hogyan látták akkor, a '30-as években? Találkoztak egyáltalán Horthyval?] *Hogyne, nagy nevenapjai vótak mindig!* [Hogy tartották ezeket a névnapokat?] *Úgy, hogy ott laktak, a posta is ott vót, meg a kastély is ott vót, osztán este rengeteg sok níp, ki vót világítva a posta, meg minden, akkor kijött Horthy, oszt' beszídet mondott. Kijöttek, a családjával este, oszt' beszídet mondott. A rengeteg nípek meg ott sétálgattak.* [A nevenapja december 6-án volt. Vagy nem azt tartotta?] *Akkor nem az, akkor a születésnapja lehetett, mer' jó idő vót.*¹¹ *Csak, mondom, nagy felhajtás vót. Ott sétálgattunk, ki vót a posta mindenféle cifra gyertyával világítva, otán kijöttek Horthyék, beszídet mondott. Még mindig emlékszek arra a szóra, hogy mindenki magának kovácsolja a maga boldogságát is, meg a boldogtalanságát is.*

[Lukács bácsi emlegette, hogy a maga férjének a testvére Horthy katonája volt.] *Igen, a Zsiga az Horthy-katona vót, tengerész vót Süveges Zsiga, ezeknek [a jelen lévő kisleány mutat] a nagyapjuk.* [És mit mondott Horthyról?] *Hát pártolták, nekik semmi bajok nem vót vele. Vízen jártak, hajón vót... Itt is vót, megvót a hajó, de nem tudom, hogy hova lett... [A kisleány: Az ott van minálunk.] ...améken jártak nagyapádék. Csak beszílte, hogy nagy kertje vót Horthynak, itt is, ott is, Zsiga beszílte, nem jut eszembe, hogy hun... Jányai vótak... [Pólában lehetett.] Póla, Póla! De a jánya is Póla vót tán, nem? Egy jánya...¹² Mondja, hogy nagy kertje vót, és szedett Horthy a jányának, Pólának gyümölcsöt a fáról – ilyeneket beszílt. Szóval semmi panaszu nem vót rá. Nagyothalló lett oszt' Zsiga, és ötet kimustrálták.*

[Amikor itthon tartózkodott Horthy Kenderesen, ezeket a jó-embereit közel engedte magához?] *Magához, magához! A testörjei mind kenderesiek vótak, összeszedte magáho' a kenderesieket.* [Róza néni mennyire közlőrl látta Horthyt?] *Hát én láttam egész közlőrl is. Meg*

¹⁰ A kisleányszállási születésű, évtizedeket Kenderesen élő Süveges Gáborné Szabó Rózával (szül. 1903) 1994. július 5-én készített életútinterjú részlete. (Aki egyébként Szabó Lukács testvérhúga, v. ö. Szilágyi Miklós 2006a.)

¹¹ A születésnap: 1868. június 18.

¹² Horthynak két lánya volt: Magdolna (1902–1918), és akire az elbeszélő alighanem gondolt: Paulette (1903–1940).

*mikor a Pista fiát temették, a temetésen is ott vótam. Mikor az leesett a repülőről... repülővel...*¹³ [Mikor itthon tartózkodott a birtokán, voltak örök mellette, akik vigyáztak rá?] *Csak megvótak a testőrök, persze, hogy megvótak. Nagy udvara vót annak, meg horgászott az udvaron... Vótam is a Horthy-udvarba', mikor mán most elmentek Horthyék, na, őtán vótam ott szíjjel nízni, bejártam a Horthy-udvart. De addig nem vótam! Szóval: magáho' szedte a kenderesieket, pártolták a kenderesiek nagyon.*

[Milyen nagy birtoka volt Horthynak? Több száz hold, több ezer hold?] *Pedig hallottam, de nem tudnám megmondani... Sok földje vót itt is, másutt is. És ha csépeltek, ott vót, ott vót mindenütt Horthy!*

5. Horthy Miklós bevonulása Kisújszállásra¹⁴

[Amikor Horthy kormányzó volt, hallottak itt Kisújszálláson róla? Megfordult itt Kisújszálláson?] *Hogyne! Még most is meg tudnám mutatni hol álltam mikor ő fehér lovon jött!* [Ide Kisújszállásra?] *Igen. Ilyen nagy tollas sapkába'...* [Ez mikor volt? '20-ban?] *Hanyadik osztály vótam, Istenem? Amikor a románok kimentek és a nemzeti...* [Akkor '20-ban volt.] *'20-ba'...* *Mondom, ahogy most a MÉH-telep vót, akkor Singer fakereskedő vót – na annak körülbelől a nagykapuja iránt álltam.*¹⁵ *Ilyen színes papírból kellett a gyerekeknek kézügyesség órán ilyen láncot csinálni, oszt' így fogtuk meg a zászlót. Diadalkapu vót a Sarkonforgónál, meg itt a város szívin, a Városháza előtt, akkor láttam. Aztán doktor Pápai Pálnál, a Pólya doktornak az apósa vót ez, ott szolgáltam öt évet, és valamilyen választás vót, a Kenyeres neki vala-*

¹³ Horthy István (1904–1942) repülőbalesete 1942. augusztus 20-án történt az orosz fronton.

¹⁴ Részlet a kisújszállási Kun Imréné Kurucz Terézszel (szül. 1909) készített folytatólagos életútinterjú 1993. augusztus 7-i felvételéből.

¹⁵ Horthy Miklós kormányzó 1920. április 13-án alkalmoszerű (kenderesi útjával összekapcsolt) látogatást tett Kisújszálláson, és beszédet is mondott a városháza nagytermében. Az emlegetett diadalkapus fogadtatás azonban alighanem a románok február 28-i kivonulása után március első napjaiban a nemzeti hadsereg városba érkezett századának szólt, amikor Horthy személyesen nem volt jelen. Lásd Kiss Kálmán 1988: 180.

mi rokonja vót. Igen? [Ezt nem tudom.] Kenyeres vót a képviselő.¹⁶ [Azt hallottam, de hogy rokonságban voltak, azt nem tudom.] De, valami ilyesmi... És itt ment Horthy és Horthyné, tudták Pápaiék is... Meg én is tudtam, mert csak hallottam az uraktúl. És, hogy-mondjam, nem úgy, mint hintón szokott, hanem csak olyan lassan mentek ott végig. Úgyhogy az ablakba' könyököltem én is, az egyik ablakba', a tekintetes asszony meg... az igaz, nem könyökölt ki, csak így állt ott, inkább a függönnyel takarta magát. [Ne lássák, hogy ő is nézelődik...] Igen. Hogy mondjam? Biztosan nem illett az úri tekintélyhez... De én a másik szobát takarítottam, oszt' akkor láttam.

6. Horthy látogatása egy kisújszállási kádárműhelyben¹⁷

Voltak ezek a mosáshoz használható szapuló dézsák.¹⁸ A Dunántúl nagy divat volt, itten nemigen használták azt. Annak az volt az előnye, hogy alól volt a fenekén egy lyuk, és akkor a vizet egy ilyen hosszú dugóval... Tehát egy dongánál úgy kiképezték ilyen nagyobb... tehát vastagabb anyagra, azt átfúrták hosszára, és azon keresztül ment egy fadarab, amivel elzárták. Itt... illetve a Tiszántúl ezt a módszert nemigen használták. Csináltuk akkor, amikor még Horthyék itt lenn laktak Kenderesen, öneik is csináltunk ilyen mosódézsákat. Hát igyekeztünk szépet csinálni, ugye...

Aztán egyszer egy hétköznapi délután a rendőrségről jöttek, hogy egy óra múlva itt lesznek Horthyék. Aztán gyött Horthy a feleségével meg Pista fiával. Aztán az asszony mingyán kezdte, hogy – aszongya – én is elgyöttem... Illetve mondjuk úgy, hogy a méltóságos asszony... vagy kegyelmes?... mi is volt akkor a neve?... [Legalább kegyelmes...] Kegyelmes asszony aszongya: jöttem mán én is megnézni, hogy hunnen kapom azokat a szép edényeket! [Ide a műhelybe jött el?] Igen, a műhelybe jött. A' őfőméltósága meg hordókat keresett. Hát volt is készen hordó,

¹⁶ Az 1935. március 31-i képviselőválasztáson vitéz Kenyeres Jánost, az addigi országgyűlési képviselőt újraválasztották a karcagi választókerületben – Kiss Kálmán 1988: 206.

¹⁷ Bakondi János (szül. 1910) kisújszállási kádármesterrel 1990. augusztus 2-án készített életútinterjú részlete.

¹⁸ A szapuló dézsa ~ szapusajtár használati módjához lásd Szolnoky Lajos – Pócs Éva 1980: 643–645.

de hát, ugye, az ember tényleg úgy volt vele, hogy... És az apám ráíratta a nevit mindre! Kérdezte, hogy miért kell ez? Hát, aszongya, itt ez a szokás, hogy ha nem viszik el mingyán, akkor a nevit ráírja az illető, aki megvásárolta... Aztán tényleg minden hordóra... vagy öt darabot kiválasztott... Aztán mivel nem találtuk olyan szépeknek, újakat csináltunk, szép kivitelben. Akkor elkértük a címerüket, azt rávéstük, aztán úgy adtuk haza a hordókat. Persze ezeket aztán, mivel rajta volt a Horthy saját kezű aláírása, mind drágábban megvették, mint ahogy... [nevet] Úgyhogy ők is dolgoztattak velünk!

[Amikor a rendőrök ide eljöttek, azért jöttek el, hogy biztosítsák a környéket?] Hát részben azért... Meg hogy értesítsenek bennünket, hogy... nem tudom... az őfőméltósága jön. És hát nem sokan... nem sokan... vagy két-három rendőr volt ott, azon a környéken csak, akik hát mégis... hát nagyjából biztosították... Illetve mivel nem tudta senki, hogy idejön, hát ki foglalkozott volna?... Igaz, hogy kint állt meg a felségjelzésű kocsija. Mert abba' az időbe'... azt hiszem most is a címer... Most már gondolom, hogy visszakerült a címer a nagyobb személyek kocsijára... [Tehát személykocsival jött át Kenderesről?] Személykocsival jött át, igen, és, ugye, a rendszám helyett egy címer, a magyar címer volt a kocsin. Egy nyitott kocsival gyött, és aztán egy keveset beszélgetett is. Még érdekes volt: kérdezte, hogy... Még akkor mind a hárman ott-hon voltunk fiúk... És aztán kérdezte, hogy: a fiúk a fiai a mester úrnak? Aszongya: igen. Habár, aszongya, láthatnám... Mert a munkásingünk egyforma volt... Aszongya: láthatta volna, hogy az ing egyforma rajtuk, hát akkor testvérek lehetnek...

Úgyhogy önekik is sokmindent... Mivel gazdaság is volt, ugye, hát oda is készítettünk lajtokat,¹⁹ a Horthy-uradalomba lajtokat... Akkor régen, ugye, mivel nem volt vízvezeték az istállóba', akkor... pitliknek nevezzük azokat az edényeket, aminek... a ló feje belefért, tehát nem kerek volt, hanem félgömbölyű, és az egy oldala lapos... [Ez a pitli?] Ez a pitli,²⁰ igen. Ezeket is kellett abba' az időbe' készíteni, ugye, mert úgy kellett be-

¹⁹ A lajt 'kerekekre fektetett hosszú, lapos hordó, melyben vizet hordanak, de halat is szállítanak'; lásd Solymos Ede 1980: 386.

²⁰ Paládi-Kovács Attila (1981: 284.) szerint a pitli a puttonyként ismert dongás faedény egyik dunántúli elnevezése. Az ilyen edény egyébként „nem kizárólag a szőlőültetvény tartozéka. Főleg a Dunántúlon, a Kisalföldön használatos vízhordásra, mosáskor fehérnemű szállítására, jószágvitásra stb.”

hordani a jószágoknak a vizet edényekbe', külön-külön mindnek, odatették ezeket a pitliket is... [A parasztgazdaságok is használták ezt az edényt, ezt a pitlit?] Kisebb gazdaságok nemigen. Leginkább nagyobb gazdaságok. Kisebb gazdaságok nem törődtek ezzel a' elég fontos dologgal, hogy tényleg jól ki tudja inni az az állat a vizet. Azok csak vederbe' hordták be, ugye, az izét... vagy kivezették az állatot a vályúhoz.

A kisvárosi elit tagjai anekdotikus hangulatú jellemképekben

Egy társadalomkutató etnográfusnak szükségtelen hangsúlyoznia, hogy az itt közölt anekdotikus hangulatú élményelbeszéléseket, „igaz” történeteket – napjainknak bizonyosan a legjellemzőbb folklór-megnyilvánulásait – afféle „gyűjtési melléktermékként”: a Jász-Nagykun-Szolnok megyei Kisújszállás paraszti gazdálkodásának és társadalom-szervezetének monografikus igényű kutatása szándékával magnetonra vett életútinterjúk és célorientált tematikus interjúk részleteiként rögzítette.

Ha nem is folklorisztikai célú volt a több évig tartó kisújszállási gyűjtésem, arra már több hasonló „kisebb közleményben” felhívtam a figyelmet, hogy az adatközlők szabad-asszociációs emlékidézését szabadjára engedő adatgyűjtési módszeremnek szükségszerű következménye volt a „folklórnak” tekinthető szövegemlékekkel való meg-megújuló találkozásom. Ezek a találkozások pedig lehetőséget adtak számomra, hogy egy-egy, általában is vagy az Alföldön (különösen Kisújszállás környékén) kevésbé dokumentált folklórműfajnak csak adatgyűjtés közben megfigyelhető jellemzőire: kisközösségi beágyazottságára, hagyományozódására és „mai” funkciójára rámutassak.¹

Ilyen szándékú ez a közleményem is! Azon lehetne ugyan vitatkoznunk, hogy ezek a néprajzi interjúk közben, olykor kissé hevenyészetten megformált szövegemlékek a szó szoros értelmében „folklórnak” (azaz: folklórművészeti megnyilvánulásnak) minősíthetőek-e vagy csupán „egyszerű közlésként” kezelendőek. A folklór – különösen „napja-

¹ Ezeket a „kisebb közleményeim” lásd kötetbe gyűjtve: Szilágyi Miklós 2008a: 170–182. (gyermekjátékok), 183–200. (disznótóri tréffalközpontok és szokások), 201–212. (ballada), 213–223. („igaz” történet egy családi tragédiáról), 224–250. (anekdotikus hangulatú „igaz” történetek), 251–283. (élményelbeszélések a kulák-sorsról), 284–335. (hiedelem-elbeszélések).

ink folklórja” – tartalmi és formai jellemzőiről lefolytatható (felettebb aktuális, tehát lefolytatandó!) elméleti vita azonban könnyen függetleníthető attól, amire ezek a szövegelemek, akár „napjaink folklórjaként”, akár a közelmúltban és napjainkban felettebb virulens „köznapiszóbeszédként” (tehát „kvázi-folklórként”) kezeljük őket, figyelemzetni szeretnének.

Azt tapasztaltam, amikor hallgattam ezeket a bennük rejlő tanulás miatt vagy a szórakoztatás kedvéért a szövegbe emelt hosszabb-rövidebb példázatok, hogy beszélgető-társaim Kisújszállás *egészéről* – azaz a kisváros rétegekre-érdekcsoportokra szakadozott társadalmának teljességéről – szerettek volna minél szemléletesebb képet alkotni a számomra. Azaz: ha már a lassan a múltba süllyedő „régisújszállás” mindennapi élet-megnyilvánulásairól faggatózom, az általuk megélt paraszti és/vagy kisiparosi létforma *mellett* legalább hatásos ellenpontként, egy-egy megmosolyogtató poénként jó, ha fel-feltűnik az a „másik Kisújszállás”, melyről nekik, az informátoraimnak is csak jószerével e szövegekbe befoglalt ismereteik voltak és vannak. Aligha véletlen, hogy a helybeli, részben módos redemptus-származék, részben a 19–20. század folyamán betelepült földbirtokosok és egyéb „urak”, valamilyen szempontból helyileg „nevezetesnek” tekintett személyek, valamint a zsidó nagy- és kiskereskedők különbségeikkel, jellem-hibáikkal, olykor csupán egy-egy emlékezetes tettükkel vagy kiszólásukkal jelennek meg ezekben a példázatokban!

Azt érdemes tehát számon tartanunk – erre szeretnék figyelmeztetni az itt közölt szövegekkel – hogy egy-egy kisváros társadalmának teljessége ott lehet ugyan az etnográfia és folklorisztika látókörébe vont parasztek és kisiparosok köznapi tudatában: életviszonyaikat alakítva, kapcsolatrendszerüket szervezve tudomásul veszik, s amennyire tehetik, hasznukra is fordítják, hogy ellenérdekeltek csoportok és személyek is hozzátartoznak ahhoz a társadalmi-települési egységhez, melyet a sajátjuknak tudnak. De mert ez a „tudomásul vétel” korántsem jelent közvéleményalakító napi kommunikációt az egyazon kisvárosban élő, ám egymás számára nagyon idegen személyek és csoportok között, szinte csak az anekdotikus idézgetésre alkalmas érdekességek, különösségek-különbségek mutatkoznak alkalmasnak rá, hogy szövegszerűen is megjelenjenek a helyi szóbeszédben – ha úgy tesszik: a folklórban.

Arról azonban vajmi kevés konkrét ismeretünk van, hogy ez a „megjelenés” tartalmilag mi mindent is jelentett és jelent! Hisz a mezővárosi múltú kisvárosokban élt parasztok és nem-parasztok (azaz: urak és úrfélék), illetve a parasztok és (a 20. században többször változott) politikai/gazdasági/hatalmi elit viszonyáról alig-alig voltak mindeddig érdemi vizsgálatok. Az alábbi szövegpéldáim talán arról is meggyőzhetik az olvasót, hogy még ma sem késő az ilyen célú elmélyült vizsgálat!

Íme tehát azok a kisújszállási „igaz” történetek, élményelbeszélések, anekdoták, melyeknek nem-parasztok a főszereplői:

1. *Ezt a nagyanyám mesélte, mer’ ídesanyám még nagyon kicsi vót, ű nem emlékszik rá... A nagyapám olyan ember vót, hogy a mulatásbúl is megílt! Nagyon szípen tudott danolni, oszt’... A Kerek Ferkó könyvet ösmeri?² [Igen.] Én mán azt sokszor mondtam, hogy abba’ egy szereplő lehet az én nagyapám! Mer’ Kerek Ferkóéknak danolt nagyapám, az meg fizetett... Nem csak amit megítt!³ Ha nagyanyám veszekedett rá, akkor... Nagyapám meg nagyanyám magázták egymást...*

– Mán tennapelőtt elment kend!

– Ne búsújjik, annyok, ehen van a píz! – még adtak is neki Kerek Ferkóék...

A fogadóba’ vót ez, ami most iskola, a Kossuth Lajos úccán,⁴ a tancsházával szembe’, az egy fogadó vót, vendígfogadó. És olyan nagyon szípen tudott danolni nagyapám, ídesnyámtúl hallottam, hogy 3-4 nap is oda vót, danolt ott az uraknak, mulattatta őket. Aztán hát az urak fizettek neki, Kerek Ferkóék.⁵ Nemcsak a cigánynak löktek, aki muzsikált nekik, hanem még nagyapámnak, a dalosnak is löktek valamennyi pész.

Azér’ mondom, hogy olvastam is, tán még ezér’ is olvastam el a Kerek Ferkó könyvet... Úgy nem írja ki külön, csak hogy Kerek Ferkóék ott mulattak.⁶

² Azaz: Móricz Zsigmond 1913-ban megjelent *Kerek Ferkó* című regényét.

³ Vagyis nemcsak az italfogyasztását fizette ki.

⁴ Előbb polgári leányiskolaként, majd (napjainkig) általános iskolaként hasznosították az eredetileg szállodának épült emeletes házat.

⁵ A kisújszállási Kerek-családról lásd Kurucz János 1998: 81–145.

⁶ Magnófelvétel 1990. augusztus 1-én, adatközlő Kun Imréné Kurucz Teréz (szül. 1909). Az adatközlő családjáról és személyes tudásáról lásd Romsics Imre (1998) táplálkozási monográfiáját.

2. Inkább szociálizmus vót még akkor, komonizmus nemigen vót, Monoki Áron bácsi, az vót itt a vezetője abba' az időbe', a szociálizmusnak...⁷ Nem tudom ugyan, én nem foglalkoztam vele... Napszámos ember vót az a Monoki Áron... Nem, út nem ismertem – így ismertem látásból, de beszélni soha nem beszéltem vele. Csak azt láttam, hogy eccer a hordó tetejin, ott a fogadónál, ahun most a jányiskola van, a hordó tetejin ott állott, oszt' beszédet tartott. Nem tudom mit mondott eccer, csak ott vótak a városházai emberek is, oszt' aszonták neki, hogy:

– Vond vissza a szavadat!

De nem tudom, hogy mit mondott akkor, csak akkor rámondta, hogy visszavonja azt a szavát. Hogy mit mondott? Nem érdekelt, mondom, egyáltalán nem érdekelt ez a politika, csak akkor – mint fiatalember – mászkáltunk, ott csavarogtunk az uccán, arra-fel, ott tanálkoztunk a komákkal.⁸

3. Slachtának volt itt legelőbb autója, az vót a vendíglős. A Korona szálló vót, úgy nevezték azt... [...] Tudom: publikáció vót,⁹ víge vót a publikációnak, oszlott szít a társaság, jött Slachta az autóval, dudált, dudált, hogyhát... az út... Hát egy öreg ember el kezdett hátrálni, de akkor por vót az úton, én vótam mellette pont, hátrált – hanyatt esett! Aztán megfordult, a por... Megfürdött a porba'! Feltápáskodott... Mindenki nevette! Hát bizony csudát látott...

Arra én is emlékszem, hogy én Zólyomba'... Édesapám vasutas vót, ugye, és aztán Zólyomba' laktunk, akkor ott jártam iskolába, az első-második osztályt. És a ház előtt, azt hiszem köves út volt, de szaladtunk kifele – mert az udvarba' négy-öt család lakott, a ház vége a dombnak ment, úgyhogy a pince a domba' volt benne – szaladtunk gyerekek, hogy:

⁷ Monoki Áron (akiről a szocialista korszakban utcát is neveztek el Kisújszálláson) a Mezőfi Vilmos vezette Újjászervezett Szociáldemokrata Párttal szervezeti kapcsolatban lévő „Kisújszállási Földművelő Egylet”-nek volt a 20. század első évtizedében az elnöke, lásd Kiss Kálmán 1988: 151–155.

⁸ Magnófelvétel 1989. március 18-án, adatközlő Szabó Lukács (szül. 1892) – az adatközlő tudásának teljesség-igényű tükre: Szilágyi Miklós 2006a

⁹ A református templom melletti téren vasárnap, amikor az istentiszteletnek vége volt, egy városi szolga által tartott hírközlést nevezték publikációnak, v. ö. Dankó Imre 1981: 277.

*automobil jön! Hát ez borzasztó nagy szenzáció vót! Nem autó, automobil volt a neve...*¹⁰

4. *Hát Boleman mint patikás jött ide, az öreg, és aztán megvette a malmot. Boleman malom vót az, ami később Vay malom lett, ugye. Én is dolgoztam mint asztalos, szereltem a malomba'... Aztán mikor kitört a háború, hát vót a kétkoronás papírpfz, mutatták neki... Tekintetes úrnak híttuk... Én vagyok a tekintetes úr! – szóval ha telefonáltak. – Ki az? Ki beszél? – Én vagyok, a tekintetes úr! – úgy megtisztelte magát. Az egyik fia doktor vót, a másik meg vadász vót, Boleman Béla meg Boleman Pis-ta, ű vót a doktor. És aztán: mutatták neki, hogy:*

– Tessék mán nízni, tekintetes úr, kétkoronás papírpfz.

*– Á, á, háborús pfz, könnyen kifizeti vele, akinek sok adóssága van! Az öreg mán akkor tudta!*¹¹

5. *A Boleman Béla az ilyen link alak vót. Vadászott, de nem sokra vitte sehun se'... Itt erre mentek kifele, nem tudom hogy hítták azt a részt, víz vót ott, oszt' kacsák vótak. Bolemán Béla lelűtte a kacsát, osztán:*

– Hát, tekintetes úr, hát az én kacsám az...

– Hát az vadkacsa!

– Nézze, hát hasított körme van neki¹²... vagy mi-a-fene...

*Oszt' megfizette! Ilyen vadász vót... [Az nem foglalkozás, hogy valaki vadászik. Milyen foglalkozása volt?] Hát földjök vót nekik, gazdálkodtak. De nem sokra vitte... Az öreg vitte a gazdálkodást.*¹³

6. *Vót itt egy Szappanos Mihály nevű ember, ott a' izénél lakott... Mondjuk a Varga malom ahun vót, arrúl vótak ott kis házak, a gödrök közt, ott lakott. Az igen nagy híru orvvadász vót! Oszt' vót itt az a Barla Szabó Jenő, vallástanár vót, löni nem tudott. Avval kimentek, azt kihíttá*

¹⁰ Magnófelvétel 1991. június 29-én, adatközlő Borúzs Sándor asztalos mester (szül. 1896).

¹¹ Magnófelvétel 1991. június 29-én, adatközlő Borúzs Sándor asztalos mester (szül. 1896).

¹² Azaz: tulajdonjegyként bemetszették a kacsá úszóhártyáját – amint a beszélgetésen jelen lévő felesége pontosította.

¹³ Magnófelvétel 1991. június 29-én, adatközlő Borúzs Sándor asztalos mester (szül. 1896).

magával, oszt' az lövődözte neki a nyúlat. Így szombatonkint, vagy ha az idő engedte.¹⁴

7. Hát a Boleman doktor is... Fájt a fogam, tanuló vótam, ipari tanuló, aztán megdagadt a fogam, elmentem hozzá. Ott, ahun a patika... vagy a háztartási vagy milyen bő't van, amellet patika vót, amellet vót egy kis épület, az vót neki a rendelője. Oszt' mondom neki:

– Doktor úr, nagyon fáj a fogam.

– Mutasd, mutasd! – Kicsit olyan dilis vót... Nézek rá...

– Hűűű! – ahogy ű ráütött a fogamra. Így írta a receptet!

– Különben nem adok rá semmit. Tegyel rá kovászos korpát, oszt' meggyógyul.

Ilyen doktor vót!¹⁵

8. Bordács Tamás vót az öreg, az – azt mondták – hogy sonkolyos tót. [Hogyhogy?] Tudja, mi az a sonkoly? [Igen] Na, úgy került ide, és aztán avval kezdte.¹⁶ Na, azután, ugye, feltornázta magát, vót annak elég sok fő'dje, mán az öregnek is. A fiának is vót, Tamás vót az is. És az elvette, amikor nő'sült, nem tudom, '11–'12-be' vagy mikor, Csegey Irénkét, aki később Fogarasi bíróné lett, mert elvált Bordács Tamástúl!

Mer' násziccaka vót, aztán Tamás:

– Az ódaladnak a mindenit, kelj fel, menjünk kifele a tanyára! Vetís van, szántás van, hát ott kell lenni!

Aztán hajtotta, oszt' Irénke nem szerette, elvált tülle. Fogarasi a románokkal jött ide Erdélyből,¹⁷ és összeismerkedett evvel a Csegey Irénkével, elvette, és aztán mint erdélyi menekültet bírónak tették. Hát jogvizgett ember vót. Állítólag, azt mondják, nem olyan nagy táalentum vót, de hát

¹⁴ Magnófelvétel 1990. május 24-én, adatközlő Szabó Lukács (szül. 1892).

¹⁵ Magnófelvétel 1991. június 29-én, adatközlő Borúzs Sándor asztalos mester (szül. 1896).

¹⁶ A sonkoly a gyertya-alapanyagként hasznosított méhviasz, a méhészetnek a mézzel vetekedő jelentőségű „mellékterméke”, melynek felvásárlását a nagykunsgái mezővárosokban (és Alföld-szerte) a 18. század óta felvidéki, főleg Gömör megyei vándorkereskedők végezték, v. ö. Szilágyi Miklós 1966: 82–85.; Kotics József 1991

¹⁷ Úgy értendő, hogy akkor telepedett le Kisújszálláson (azaz: 1919–1920 táján), amikor Erdély román fennhatóság alá került.

*nem is fontos... Ha akarom, vemhes, ha akarom, nem vemhes*¹⁸ – azt mondta.¹⁹

9. [Gál Sándor nevű szücsmestert ismert-e Sándor bácsi?] *Gál Sándor, igen, szücsmester vót.²⁰ Még meg kitüntetés is vót neki sok! Állítólag a segédje vót neki olyan ügyes, és az csinálta, és aztán ű tette fel az érmeket. [...] Ipartestületi elnök is vót elég hosszú időn keresztül. Vastag nyakú, kövér ember vót. Nem sokat dőgözött ű se', a segédek tartották. A háza ennek a Gál Sándornak megvan még most is, a Béres lányok laknak benne, Béres Milike, meg Béres... nem is tudom mán a nevit...²¹*

10. [1914-ben a szállodának a bérlője Rajkovics Sebő volt, az újságban olvastam. Erre emlékszik Lukács bácsi?] *Szerb vót! Nagy, derék ember vót – hát díjbirkózó vót a', díjbirkózó. Olyan ember vót, hogy vót a' tán 180 kiló is. Nagy, derék ember, magos! Ott a Kálvin uccán, ott vót bal kéz fele, ahogy a temetkezési vállalat van, ott vót a vendéglője ennek a Rajkovicsnak.*

Még mikor behíttak eccer katonának, osztán Prágába' vótunk, én is ott vótam mán akkor, bejött ez a Rajkovics Sebő, osztánhát aszongya neki... ráníz a főhadnagy:

– Ej, na hallja, én két hónap múlva magábúl olyan takaros embert csinállok, hogy még olyat nem is látott!

Nagy testű, erős ember vót, edzett is vót, mer' díjbirkózó vót. Abba' az időbe' sokan vótak... Ezek a Cáják, úgy visszaemlékszek a nevre, jártak így cirkuszokkal, osztánhát... Ez szerb vót, ez a Rajkovics!²²

11. *Nagy kártyás vót ez a Rottmann, és az üzletet... Ha ment is neki, elkártyázta. És Olga,²³ a jánya, férjhez ment egy karcagi gabonakereskedő zsidóhoz. Akkor tudtam, de mán nem tudom, hogy híjják, nem is*

¹⁸ A 'saját érdekeinek megfelelően foglal állást' jelentésű szólás köznyelvi és gyakori, v. ö. Szemerkényi Ágnes 2009: 1431.

¹⁹ Magnófelvétel 1991. június 29-én, adatközlő Borúzs Sándor asztalos mester (szül. 1896).

²⁰ Lásd Dorogi Márton 1962

²¹ Magnófelvétel 1991. június 29-én, adatközlő Borúzs Sándor asztalos mester (szül. 1896).

²² Magnófelvétel 1990. május 24-én, adatközlő Szabó Lukács (szül. 1892).

²³ Jelen lévő feleségének a közbeszólása: „Rottmann Olga az osztálytársam volt.” Az

fontos annyira... És azt mondta nekik, azt mondta az apjának, öreg apja vót ennek a karcagi zsidónak, hogy hozományt – nedám, úgy hívták a hozományt a zsidók – kell, hogy adjanak.

– Hát, fiam, azt mondja, nekem nincs pénzem, én nem tudok adni.

– Nem baj, papa, én adok magának, aszongya, húszezer koronát... vagy nem-tudom-mennyit... mikor megyünk az esküvőre, az öregek előtt adja oda, hogy: na, fiam, itt a nedám, használjátok egészséggel. Hát aztán megnyugodott a zsidó, meg az öregek is. Mikor mentek osztán:

– Hát, papa, hát a nedám? A nedám?

– Fiam – azt mondja – befektettem az üzletbe.

Hát oszt' nízte a zsidó, hogy mit csináljon? Otthagytja a szépasszonyt, elmenjen? Akkor odalesz a pé'z is. Hát elvette...²⁴

12. Kálmán Gábornak itt, ahol vót kisébb... Most mi-a-fene van, párt-ház van ott sarkon, Nagy Imre utca meg a Kossuth Lajos utca sarkán... Ott vót egy üzletház, Strasszeréké vót. És az üzletbe így ki vót téve: búza, kukorica, árpa – hogy ezeket árulja Kálmán Gábor. Odament egy ilyen kóbor kakas, el kezdte rugni kifelé. Kikerülték a magyarok, hogy hadd rugja, nem baj az... Olyan ajtó vót, hogy ilyen szíles mi-a-fene vót, bélés, kívül vót a vastag ajtó, belül az üveges, a két ajtó közt vót ez a mi-a-fene, amit árul, oszt' a kakas rugta szíjjel. Nevettük osztán: csinálja az üzletet Kálmán Gábornak!... Van itt egy rendő'r, nem tudom mán... olyan veres... annak Kálmán Gábor vót az apja. Cseléd vót, osztán... Azt mondja a cseléd, hogy állapotos... Ismeri ezt a viccet? [Nem.] Azt mondja: az az ű baja. De azt mondja, hogy tetölled. Az az én bajom. De – azt mondja – én azt nagyon szígyellem. Az a te bajod. Így oszt' megvót mindenkinek a baja... De vót ilyen cseléd: ha ment oda olyan, igencsak állapotos állapotba került, aztán vót az egyik zsidónak is, másiknak is ilyen zabigyereke. Vót aki valamit adott neki, oszt' elhallgatta, hogy nem az a... Valakit fogott, hogy: ez az apja neki.²⁵

életkorból következtetve az 1910-es évek végén, 1920-as évek elején lehetett az emlegetett esküvő.

²⁴ Magnófelvétel 1991. június 29-én, adatközlő Borúzs Sándor asztalos mester (szül. 1896)

²⁵ Magnófelvétel 1991. június 29-én, adatközlő Borúzs Sándor asztalos mester (szül. 1896)

13. Kohn Károly... rőfös is vót, meg fűszer, vegyes, mindenféle, foglalkoztak azok mindennel. Tudom, a háború alatt, kisújszállási gyerek vót az öreg, azt mondja:

– Arra vigyázok, hogy ki ne lyukasszák a bőrömet, mer’ Kohn Karcsi majd keveset ad írte! Mert bűrrrel is foglalkozott. De olyan tipikus zsidó vót, pasla zsidó vót!²⁶

14. Vót itt ez a Kürtös, épületanyag meg fakereskedő vót. És ípiült a Dühöngő meg a Sóhaj. Tetszik tudni melyik? Ott a Vay malom, ahogy megyünk itt a... na, Karcag fele, itt a Nagy úton... A Ványai útnak a jobb meg a bal ódala, az egyik a Dühöngő vót, a másik a Sóhaj... Vásároltak, ugye, téglát, faanyagot, cserepet, ilyesfélét... Na, hát ezek, ugye, olyan szegény emberek vótak, akik napszámbúil iltek, meg arató... meg cséplőgéptül kapták a fizetést, a Kürtös adott nekik hitelt, úgy, hogy csíplis után fizetnek. És nem tudott mindenki fizetni. Hát akkor: nem baj, azt mondja, letelt a... Mert váltót adott rúla!... Nem baj, azt mondja, mán odaadtam Harashti ügyvédnek, ahho’ menjen, most mán én nem veszem fel... Mán ha – nem-tudom – augusztus elsejin nem tudott fizetni, akkor mán az ügyvédnek adta oda Kürtös a váltót. Oszt’ az vót a helyzet, hogy sok ember megéhezte azt a házat, amit ott építtetett! Mert az ászokrúl²⁷ leseperték a búzát, amit keresett a csíplisen vagy aratáson! Éhezett a család!

Csak azt akarom belőle kihozni: mikor bejöttek a nímetek, az irodájába’ Kürtösnek Hitler fel vót akasztva a lámpavasra, látta mindenk, aki... Ezt oszt’ besúgta valaki. Mentek a nímetek Kürtösér’, bevitték, elvitték. A feleségít kérdeztem kisébb, hogy: mi van Kürtös úrral? Azt mondja: éhenhalt. Sok embert, ugye, megéheztetett, mert neki nem vót arra a pízre szüksége, hogy elárvereztesse, vagy elvigye a házaktül a búzát, amit keservesen keresett... És éhenhalt! Mondom: hát hogy? Bécsúj helyen, azt mondja, építkezésen dőgozott, mán a nímetek dőgoztatták, és egy négy méteres helyrül leesett, combnyaktörést szenvedett. Hát kórház-

²⁶ Magnófelvétel 1991. június 29-én, adatközlő Borúzs Sándor asztalos mester (szül. 1896)

²⁷ Az ÜMTSz 1: 264. Kisújszállásról az ászok szónak ’szétszedhető hombár’ jelentését közli – a szövegösszefüggésből viszont inkább ’gabonátároló hely a padlás’ jelentés valószínűsíthető.

*ba' feküdt, a németek otthagyták, az oroszok meg, mikor bejöttek, nem törődtek vele, oszt' éhenhalt. Hát ilyen az isteni gondviselés: éheztetett, oszt' ugyanúgy megkapta.*²⁸

15. *A háború előtt Kisújszálláson még nem vót rizstelep, hanem Horthynak, a kormányzónak mán vót, mer' oda mán vezettek ilyen magas vezetésű csatornát a hármashatárig, hogy abból táplálják a rizst. Én oszt' ott vótam az ípitkezésnél. Mondta a mérnök úr, mer' hogy, ugyi, gátör vótam: menjek, hogy ottan a kubikosoknak felügyelet legyen, meg megmutatni, hogy mi'csináljanak...*

Az oszt' érdekes vót... Az egyik ember meg jelen'kezett örnek abba' az időbe', mikor én ör lettem, azt mondja: de üt fel kell venni, mer' ú Prónay²⁹ katonája vót! Hát jól van, de azír' csak nem vettik fel, mer', ugye, a kormányzó sok embert ide nyomott Kenderesről. Óhozzá mentek, ha hallották, hogy ide kéne ember, oszt' ú meg beszólt: ezt az embert vegyíték fel – vagy: vegyík fel!

Na osztán később, mikor az oroszok mán bejöttek, mentek a rekvirálók, oszt' ez az ember vót az egyik rekviráló bizottság tagja. Íppen ott vótam, mikor mentek a mérnök úrho'. Azt mondja:

– Idehallgasson Cs. Nagy (mer' Cs. Nagy Endrének hítták), én magát nem értem meg – azt mondja. – Maga azt mondta annak idején, hogy magát fel kell venni, ez pedig nem olyan nagyon rígen vót, mer' '40-be' vót, mer' maga Prónay katonája vót. Most meg hát a Rákosi katonája?

Azt mondja erre:

– Halljátok, menjünk innét, hisz nincs itt semmi. Hát mi vóna itt? – azt mondja. – Nincs mérnök úrnak fődje!

Elmentek!

*Ilyen érdekességek megtörténtek.*³⁰

²⁸ Magnófelvétel 1991. június 29-én, adatközlő Borúzs Sándor asztalos mester (szül. 1896)

²⁹ Prónay Pál (1874–1946[?]) magyar katonatiszt volt, aki a Tanácsköztársaság bukása után különítményt szervezett és vezetett a Szamuely Tibor parancsnoksága alatt tevékenykedő Lenin-fiúk „vörös terrorjának” a megbosszulására.

³⁰ Magnófelvétel 1991. július 5-én, adatközlő Oros Lukács (szül. 1912).

16. Itt vót ez a B. Nagy Lajos, ez itt párttitkár vót, az anyja szentsígit... Velem vót katona Debrecenbe'... Oszt', ugyi, cigány aratót adtak,³¹ tesszik tudni... Sokallottam, de kiadtam nekik azír'... Tán nyócvan kila búzáír' vágták kataszteri hődját. Hát, azok anyjok istenit, nem kötöttik be a kaparíkot! Nem baj, azt mondta András bátyám, mer' András bátyám is ott vót, rakjuk be az asztagnak a közepibe, a szakasz közepibe. Errül is vót szakasz, arrúl is, hát betettük a közepibe.

Ezek ám kijöttek! Nízegettik a csíplőgépet hogy hogy halad, merre van. Azt mondja nekem ez a párttitkár:

– Ide hallgassál, komám, ki leszel tíve a szígyentáblára! – mer' vót itt valamikor a község... most tanácsháza... most városháza mán megint... egy nagy tábla – Ki leszel rá tíve!

– Nem baj, komám, én meg aláírom, hogy B. Nagy Lajos, Horthy zupása írta ki a nevem.

Nem tette ki! Nem merte kitenni...

Mondom: te is gazember vagy, mer' – mondom – erre a hintóra felülpsz, a fene ett vóna meg. Tudod kié vót az a hintó? Én tudom ám kié vót – mondom – a Gaál tekintetes úré! Az vót a polgármester.

Az emberek oszt' izéltek, hogy: hallod, te, bezárnak!

– Nem bánom én, az anyja istenit. Úgyis van ennek ípp elég...

Nem is zártak be soha!

Azután a kolhozba bekerültünk, ott egy évig vót párttitkárunk, nem vót tovább: nem vót kedve. Visszament a pártbizottságra.

Mondom ott nekik: nehogy megijedjetez tülle, a fene egye meg, zupás vót – mondom – ismerem én a járását! Aután sokszor úgy félrehítt, hogy: legalább ne szólj mán! Hát mindig mondtam: ahun jön a tekintetes úr! Csepel motorbiciklije vót mán akkor³²...

³¹ Tudniillik a Rákosi-korszakban, amikor erős középparasztként egyénileg gazdálkodott, és nem fogadhatott szabadon aratómunkást, azt kellett foglalkoztatnia, akit kijelöltek a számára.

³² Magnófelvétel 1991. július 2-án, adatközlő Z. Kovács Lajos (szül. 1920).

Irodalom

Appel Ede

- 1886 *Ó-Kanizsa nagyközség történelmi, helyrajzi, gazdasági, népismei és statisztikai ismertetése.* Szabadka

Bajor Nagy Ernő (szerk.)

- 1978 *Életünk – történelem.* Budapest

Bakos Ferenc (szerk.)

- 1960 *Idegen szavak kéziszótára.* Budapest

Bakos József

- 1950 Adatok a bodrogi közeli agrárproletár-mozgalom folklórához. *Ethnographia*, LXI. 91–95.
1977 A szitkozódás, a káromkodás, a becstelenítés nyelvi formái Eger város régi jegyzőkönyveiben. *Magyar Nyelv*, LXXIII. 119–124., 241–246.

Balassa Iván

- 1955 Adatok a Békés és Csanád megyei részesmunka és ledolgozás kérdéséhez (1850–1944), *Ethnographia*, LXVI. 187–224.
1956 *Földosztómozgalom a Bodrogi közben 1898-ban.* (A sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetek 2.) Sárospatak
1963 *Karcsai mondák.* (Új Magyar Népkiáltás Gyűjtemény XI.) Budapest

Bálint Sándor

- 1942 *Egy magyar szentember.* Orosz István önéletrajza. Budapest
1963 A szegedi táj történeti mondavilágából. *Ethnographia*, LXXIV. 38–54.

Bán Péter (szerk.)

- 1989 *Magyar történelmi fogalomtár I–II.* Budapest

Bányai Irén, Sz.

- 1973 A „paraszti ártások” jelentősége az újkortörténeti muzeológiában. *Studia Comitatus* 2., Szentendre, 161–171.
1979 Egy fénykép a fehérterrortól. *Dunatáj*, II/1. 18–26.
1981 *A történeti muzeológia módszertani kérdései.* Doktori értekezés. Szekszárd (Kézirat)

Barabás László – Pozsony Ferenc – Zakariás Erzsébet (szerk.)

- 1996 *Erdélyi és partiumi farsangok* (Kriszta János Néprajzi Társaság Évkönyve 4.) Kolozsvár

- Baráth László (szerk.)
 1959 *A Tanácsköztársaság védelmében. A 8. sz. páncélvonal hős napjairól. Egy vöröskatona visszaemlékezései.* Békéscsaba
- Bárdos Zsuzsa
 2004 *Eeszántogatva földet és papírost – Paraszti önéletírók Nagy Gyula mellett.* (Viharsarki hagyományok – A Szántó Kovács János Téri Múzeum Füzetek 5.) Orosháza
- Barna Gábor
 2009 A helyi tudás és az írói fikció Szekula Jenő *A hét kun* című regénye kapcsán In: Bali János – Turai Tünde (szerk.): *Élet(út)írások Szilágyi Miklós tiszteletére.* Budapest, 287–294.
- Bárth János
 1990 A katolikus magyarság vallásos életének néprajza In: Dömötör Tekla (főszerk.): *Magyar Néprajz VII. Népszokás, néphit, népi valóság.* Budapest, 329–424.
- Bárth János (szerk.)
 1984 *Kecel története és néprajza.* Kecel
- Beck Zoltán
 1965 *Néphagyományok Orosházáról és környékéről.* A Békés Megyei Múzeumi Szervezet Kiadványai I., Békéscsaba
 1974 *Népszokások Békés megyében – Néprajzi cikkek, tanulmányok.* Békéscsaba
 1988 *Vitális Imrénék véres a fokosa – Népballadák Békés megyéből.* „Fekete könyvek” kultúrtörténeti sorozat 11., Békéscsaba
- Beér János (szerk.)
 1954 *Az 1848/49. évi népképviselői országgyűlés.* Budapest
- Bellon Tibor
 1995 Népszokások In: Kövér Lajos – Tóth Sándor László (szerk.): *Kiskundorozsma.* Szeged, 465–515.
- Bereczki Ibolya, T.
 1986 *Népi táplálkozás Szolnok megyében.* (Studia Folkloristica et Ethnographica, 19.) Debrecen
- Bereczki Imre
 1979 A jobbágyvilág és 1848–49 emléke a szeghalmi néphagyományban In: Miklya Jenő – Szabó Ferenc (szerk.): *Szeghalom – Történelmi, néprajzi és földrajzi tanulmányok.* Szeghalom, 225–265.
- Berényi Andrásné
 1975 *Nagy Rozália a nevem* (Vál., szerk., utószó: Hoppál Mihály). Budapest

Berze Nagy János

- 1925 Petőfi költészetének folklór-párhuzamai. *Ethnographia*, XXXVI. 22–39.

Bindorffer Györgyi – Gyenes Pál

- 1994 *Pesti utca – 1956. Válogatás fegyveres felkelők visszaemlékezéseiből.* Budapest

Bodgál Ferenc

- 1974 Borsodi adatok az aradi vértanúk nótájához. *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve XIV-XV*, Pécs

Bodor Géza

- 1972 A zentai csata a szájhagyományban. *A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei*, IV/11–12. Újvidék, 225–230.

Bosnyák Sándor (gyűjt.)

- 2001 *1100 történeti monda és emlékezés az egész magyar nyelvterületről.* (Folklor Archívum 20.) Budapest

Börcsök Vince

- 1986 Pálfi Ferenc számadáskönyve. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1986-1.* Szeged, 87–108.

Czigány László

- 1991 *Káromkodások a XVIII–XIX. századi Zala megyében.* (Magyar Csoportnyelvi Dolgozatok 54.) Budapest

Czirák Gyula

- 1910 *Tolnavármegyei Dunaföldvár multja és jelene.* Dunaföldvár

Csáky Károly

- 1987 *Hallottátok-e már hírét?* Bratislava

Csalog József

- 1949 *Busójárás (poklada) a mohácsi sokácok tavaszünnepe.* Pécs

Csalog Zsolt

- 1978/1985 *Parasztregény.* Budapest

- 1981 *A tengert akartam látni – Négy munkásportré.* Budapest

- 1988 *Cigányon nem fog az átok.* Budapest

- 1989a *Egy téglát én is letettem – Öt kis történelmi portré.* Budapest

- 1989b *Fel a kezekkel!* Budapest

- 1989c *Börtön volt a hazám – Hosszú István beszél.* Budapest – New York

- 1989d *M. Lajos, 42 éves – Lajos M., Aged 42.* Budapest

- 1990 *Doku 56 – Öt portré a forradalomból.* Budapest

Cséve Anna (szerk.)

- 2001 *A forradalom után – Vereség vagy győzelem?* (A Petőfi Irodalmi Múzeum Könyvei 10.) Budapest

- Csics Gyula
2006 *Magyar forradalom 1956 napló – Egy tizenkét éves fiú 1956-os naplója*. Budapest
- Csizmadia Imre
1982 *Pirkadattól delelőig*. Budapest
1987 *Delelőtől alkonyatig*. Budapest
- Csíkvári Antal (szerk.)
1940 *Ungvár és Ung vármegye (Ungvár és Ung vármegye községei)*. Budapest
- Csonka Mihály
1977 Csonka Mihály kiskunhalasi parasztgazda önéletrajza. *Néprajzi Közlemények*, XXXI. 77–158.
- Csoór István
1979 Harcosok és mártírok In: Szabó Ferenc (szerk.): *Két forradalom fényei. Adalékok a gyulai munkásmozgalom történetéhez 1918–1919*. Gyula, 53–106.
- Dankó Imre
1981 Publikáció In: Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon* 4., Budapest, 277.
- Danku Ferenc
2004 *Egy mérki fiú a vérzivatarban*. Debrecen
- Darvas József
é. n. *Egy parasztszalád története*. Budapest
1965 *A legnagyobb magyar falu*. Budapest
- Deák Ágnes
1995 Társadalmi ellenállási stratégiák Magyarországon az abszolutista kormányzat ellen 1851–1852-ben. *Aetas*, 1995/4. 27–59.
- Dégh Linda
1947 Beszámoló az 1848-as néphagyománygyűjtés eddigi tapasztalatairól. *Ethnographia*, LVIII. 230–235.
1952 *A szabadságharc népköltészete*. Budapest
1953 *Útmutató a munkásosztály néprajzi vizsgálatához*. Budapest
- Deme László
1982 Ezernyolcszáznegyvennyolc a néphagyományban. *Artes Populares*, 8. Budapest, 94–121.
- Dobos Ilona
1958 *Szegény ember vízzel főz – Életrajzi vallomások*. Budapest
1964 Az „igaz” történetek műfajának kérdéséről. *Ethnographia*, LXXV. 198–215.

- 1970 A történeti mondák rendszerezéséről. *Ethnographia*, LXXXI. 97–112.
- 1977 élménytörténet In: Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon* 1. Budapest, 671.
- 1979a háborús történet In: Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon* 2. Budapest, 389.
- 1979b „igaz” történet In: Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon* 2. Budapest, 620.
- 1979c helyi monda In: Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon* 2. Budapest, 522.
- 1981a *Áldozatok*. Budapest
- 1981b realisztikus történet In: Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon* 4. Budapest, 311–312.
- 1982 török mondakör In: Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon* 5. Budapest, 336–337.
- 1984 *Egy folklórgyűjtő feljegyzései*. Budapest
- 1986 *Paraszti szájhagyomány, városi szóbeliség*. Budapest
- Dobos Ilona – Kósa László
- 1979 jobbagyvilág emléke In: Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon* 2. Budapest, 683.
- Dobos János (szerk.)
- 1995 *Kanizsa monográfiája I., Történeti rész*. Kanizsa
- Dorogi Márton
- 1962 *A kunsági kisbunda*. (A Damjanich János Múzeum Közleményei 8–9.) Szolnok
- Dömötör Ákos (szerk., bev. tan.)
- 1998 *Hősök és vértanúk – Mondák és visszaemlékezések a szabadságharcról*. Budapest
- Dömötör Tekla
- 1979 fabulat In: Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon* 2. Budapest, 5.
- 1980 memorat In: Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon* 3. Budapest, 558.
- Duczai Lajos (szerk.)
- 1998 *1848/49 emlékezete a Nagykunságban*. (Helytörténeti Füzetek 5.) Kisújszállás
- Dudás Julianna, Vankóné
- 1983 *Falum, Galgamácsa*. (Studia Comitatus 12.) Szentendre

- Dukrét Géza
1995 Farsangi szokások Hegyköztötteleken. *Honismeret*, XXIII/1. 27–29.
- Dupka György – Horváth Sándor – Móricz Kálmán
1990 *Sorsközösség – A kárpátaljai magyarok a 80-as évek végén*. Ungvár
- Egri Gyula
1992 *Egy magyar katona a második világháborúban és a hadifogságban*. (Folklór és Etnográfia 72.) Debrecen
- Elek Oszkár
1916 Petőfi Sándor „János vitéz”-e és a népmesék. *Ethnographia*, XXVII. 168–190.
- Erdész Ádám
2002 A Kossuth-kultusz Békés megyében In: Erdész Ádám (szerk.): *A magyar függetlenség jelképe – Békés megye 2002. évi ünnepi Kossuth konferenciájának előadásai*. Gyula, 87–118.
- Erdész Ádám (szerk., bev., jegyz.)
2004 *Válogatás Khón Dávid írásaiból – Cikkek, krónikák, legendák*. (Gyulai Füzetek 14.) Gyula
- Féja Géza
1980 *Viharsarok* (Harmadik kiadás). Budapest
1984 *Magyar haláltánc*. Budapest
- Fényes Elek
1851 *Magyarország geographiai szótára IV*. Pest
- Ferdinandy György
1988 *Szerecsenségem története*. Budapest
1994 *Távlattan – Vadnyugati glosszák, riportok, kritikák*. Miskolc
2004 *Kalandozások*. Budapest
- Ferenc Imre (szerk.)
1997 *Történetek a fogságból. Hatvan székely hadifogoly*. Csíkszereda
- Ferenczi Imre
1966 Történelem, szájhagyomány, mondahagyomány (Egy magyar mondakör történeti és társadalmi összefüggései). *Ethnographia*, LXXVII. 49–73.
1968 Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány*, XII. Szeged, 11–27.
- Ferenczi Imre – Ujváry Zoltán
1962 *Farsangi dramatikus játékok Szatmárban*. (Műveltség és Hagyomány, IV.) Debrecen
- Fischer Frigyes
1928 *A halászati törvények és a rájuk vonatkozó rendeletek*. Budapest

Flórián Mária

- 2009 Egy önművelő parasztember – Csizmadia Imre (1902–1986) életregénye alapján. *Zalai Múzeum*, 18. 101–109.

Forrai Ibolya

- 1994 *Csángók a XX. században. Élettörténetek.* (Néprajzi Közlemények, XXXIII.) Budapest

Füvessy Anikó

- 1978 Józsa Gyuri alakja a néphagyományban. *Szolnok Megyei Múzeumi Évkönyv*, Szolnok, 221–232.
1989 *Fejezetek Tiszafüred folklórából.* (Tiszafüredi tanulmányok 3.) Szolnok

Füvessy Anikó (szerk.)

- 2000 *Fejezetek az 1848–49-es szabadságharc tiszafüredi eseményeiből.* (Tiszafüredi Tanulmányok 4.) Szolnok

Garay János

- é. n. *Garay János munkái – Költemények.* Sajó Sándor bevezetésével. (Élő könyvek – Magyar klasszikusok, XI.) Budapest

Gáspár Simon Antal

- 1986 *Az én falum, a bukovinai Istensegítség.* Budapest

Gelencsér József

- 1991a Jeles napi szokások és hiedelmek a Móri-völgyben és a Zámolyi-medencében In: Gelencsér József – Lukács László: *Szép napunk támadt – A népszokások Fejér megyében.* Székesfehérvár, 241–374.
1991b Busók a Dráva menti sokácoknál In: Halász Péter (szerk.): *A Duna menti népek hagyományos műveltsége – Tanulmányok Andrásfalvy Bertalan tiszteletére.* Budapest, 429–434.

Gémes Eszter

- 1979 *Mindig magam.* Budapest

Gracza György

- 1901 *A nevető Magyarország – egyetemes adomagyűjtemény I–II.,* Budapest

Gulyás Judit

- 2005 Népmese, bohózzati hősköltemény, (tündér)rege, mythos, monda, eposz – Műfaji kétségek a János vitéz 19. századi recepciótörténetében In: Szemerényi Ágnes (szerk.): *Folklór és irodalom (Folklór a magyar művelődéstörténetben).* Budapest, 193–227.

Gulyás Mihály

- 1983 Baromfitartás és –feldolgozás Orosházán, az első világháborúig In: Nagy Gyula (szerk.): *Tanulmányok Orosházáról és környékéről.* A Békés Megyei Múzeumok Közleményei 7, Békéscsaba, 163–183.

- Gyenizse Lajos, Bodoglári
1977 70, azaz Hetven Esztendei vissza Emlékezési Leírásai Bodoglári Gyenizse Lajosnak. *Néprajzi Közlemények*, XXI. 7–75.
- Gyetvai Péter
1992 *A Tiszai korona-kerület telepítéstörténete I–III*. Kalocsa
- Györffy István
1922 Káromkodók In: *Nagykunsági krónika, melyet részint régi írásokból, részint szájhagyomány alapján egybeszerkesztett Györffy István*. Karcag, 120–133.
- György Lajos
1988 *Az anekdota – a magyar regény előzményei – Tanulmányok*. Bucuresti
- Hajdú Mihály
1969 Az orosházaiak története 1744 előtt. *Békési Élet*, IV/2. 191–209.
1983 Orosháza XVIII. századi személynévrendszere In: Nagy Gyula (szerk.): *Tanulmányok Orosházáról és környékéről*. A Békés Megyei Múzeumok Közleményei 7, Békéscsaba, 43–112.
- Hála József
1987 „Kicsi pünkösöd”, vagy a „szabadság napja” (A jobbágyszabadtás hagyományos megünneplése Alsórákoson) In: Balázs Géza – Voigt Vilmos (szerk.): *Arator – Dolgozatok Balassa Iván 70. születésnapja tiszteletére*. Budapest, 249–258.
- Haraszy Károly (szerk.)
1931 *Az Ungi Református Egyházmegye. Adalékok az Ungi Református Egyházmegye történetéhez*. Nagykapos
- Herman Ottó
1887 *A magyar halászat könyve I–II*. Budapest
- Holló Domokos
1937 Néhány népi Mátyás-anekdotánk forrása. *Ethnographia*, XLVIII. 405–422.
- Hoppál Mihály – Küllös Imola – Manga János (szerk.)
1974 *„Emlékül hagyom az unokáknak, dédunokáknak, lássák hogyan élünk, s hogy az ő életük szebb legyen egyszer” – Önéletírások*. Budapest
- Hunya Attila (szerk.)
1962 *Tizenkilencesek. Agrárproletár veteránok visszaemlékezései*. Budapest
- Igaz Mária (gyűjtötte)
1979 Gyöker család. Évszázadok történetei. Külsőbölcs, 1787–1944. *Néprajzi Közlemények*, XXII. 11–120.

Ikvai Nándor – Kürti Béla

- 1967 *Az ötvenéves ceglédi múzeum és a Kossuth-kultusz.* (Ceglédi Füzetek 16–17.) Cegléd

Imolay Lenkey István (szerk.)

- 1992 *Tanítás és kutatás – Pályarajz Ujváry Zoltánról.* Szolnok

Istvánovits Márton

- 1979 folklór In: Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon* 2. Budapest, 187–188.

Jankó János

- 1902 *A balatonmelléki lakosság néprajza.* Budapest

Járolí József

- 1970 Adatok Orosháza 1744–1760 közötti össznépességszámának alakulásához. *Békési Élet*, V/3. 512–516.
1983 Orosháza népesedéstörténetének néhány kérdése a XVIII. században In: Nagy Gyula (szerk.): *Tanulmányok Orosházáról és környékéről.* A Békés Megyei Múzeumok Közleményei 7, Békéscsaba, 23–42.

Kardos János

- 1933 *Csikósélet.* Hajdúböszörmény

Karinthy Ferenc

- 1982 *Budapesti ősz.* Budapest

Katona Imre

- 1950 A jobbágyok és cselédek büntetésének emléke a tiszai epikus hagyományokban. *Ethnographia*, LXI. 75–81.
1955 Az első véres május 1-e a Viharsarokban. *Emlékkönyv hazánk felszabadulásának és az orosházi Szántó Kovács Múzeum fennállásának 10 éves évfordulójára.* Orosháza, 174–196.

K. Balogh János (szerk.)

- 1989 *Szekszárd város történeti monográfiája I.* Szekszárd

Keleti Ferenc

- 1901 Orvhalászat a Balaton-melléken. *Halászat* II. 111–113.

Keményfi Róbert (szerk.)

- 2002 *Régiók és kultúrák találkozása – Tudományos ülés Ujváry Zoltán 70. születésnapján.* Debrecen

Kerényi Ferenc (szerk.)

- 1997 *Petőfi Sándor összes költeményei (1844. szeptember – 1845. július).* Kritikai kiadás (Petőfi Sándor összes művei, 3. kötet.) Budapest

Kisbán Eszter

- 1980 kásaétel In: Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon* 3. Budapest, 87.

- 1987 „Köleskását hoztam, mégpedig cukrozva...” A cukor bevezetése a parasztoknál Magyarországon. *Agria*, XXIII. Eger, 239–264.
- Kiss József
- 1957 A robotvilág és az 1848-as szabadságharc a somogyi nép emlékezetében. *Néprajzi Közlemények*, II. 1-2. 21–94.
- Kiss Kálmán
- 1988 A kisújszállási progresszív mozgalmak In: Szabó László (szerk.): *Kisújszállás város története III*. Kisújszállás, 151–219.
- Klamár Zoltán
- 1998 1848 a század eleji kanizsai sajtóban. *Híd*, LXII. 3. 290–297.; 7-8. 617–618.
- 2006 *Tanyák, parasztgazdaságok Magyarokanizsa vidékén (1900–2000)* (Kiss Lajos Néprajzi Társaság Könyvtára 2.) Szabadka
- Kocsis Gyula
- 1998 A Ceglédi Százas Küldöttség és a Kossuth-kultusz In: Kríza Ildikó (szerk.): *Történelem és emlékezet – Művelődéstörténeti tanulmányok a szabadságharc 150. évfordulója alkalmából*. Budapest, 61–70.
- Kocsis Gyula (szerk.)
- 1996 '56 Cegléden – Visszaemlékezések, dokumentumok. (Ceglédi Füzetek 32.) Cegléd
- Kocsis Rózsi
- 1988 *Megszépült szegénység. Vallomás a gyermekkorról*. Bukarest
- Kotics József
- 1991 Gömöri méz- és viaszkereskedők In: Eperjessy Ernő – Krupa András (szerk.): *Nemzetiség – Identitás*. Békéscsaba – Debrecen, 265–270.
- Kovács Ágnes
- 1977 egyszer volt Budán kutyavásár In: Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon* 1. Budapest, 648.
- 1979 háriáda In: Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon* 2. Budapest, 471.
- 1980 Mátyás-mese In: Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon* 3. Budapest, 533–534.
- 1981 reális mese In: Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon* 4. Budapest, 311.
- 1982 szólásmagyarázó mese In: Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon* 5. Budapest, 76.
- Kovács Lajos
- 1987 *Fejezetek Hencida község népéletéből*. (Folklór és Etnográfia 36.) Debrecen

Kozák Gyula

- 1994 Gondolatok és tervek az interjúgyűjteményről. Az 1956-os Magyar Forradalom Történetének Dokumentációs és Kutatóintézete – Évkönyv, III. Budapest, 257–266.
- 1995 Az Oral History Archívumról In: Valuch Tibor (szerk.): *Hatalom és társadalom a XX. századi magyar történelemben*. Budapest, 74–82.

Körmendi Lajos

- 1985 *Boldog emberek*. (JAK füzetek 18.) Budapest
- 1987 *Művész Pista huszonegye*. Budapest

Kríza Ildikó

- 1995 A Mátyás-hagyomány a 18. században. *Népi kultúra – népi társadalom – A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézetének Évkönyve*, XVIII. Budapest, 119–147.
- 2000 Hősök és mítoszok a szabadságharc után a magyar népköltészetben In: Cséve Anna (szerk.): *A forradalom után – Vereség vagy győzelem?* (A Petőfi Irodalmi Múzeum Könyvei, 10.) Budapest, 135–146.
- 2008 A Mátyás-hagyomány és Dugonics szólásmagyarázatai. *Ethnica*, X/3. 77–81.

Kurucz János

- 1998 *Kisújszállás két történelmi családja*. (Helytörténeti Füzetek 7.) Kisújszállás

Küllös Imola

- 1988 Igaz történet, élettörténet, önéletrajz In: Vargyas Lajos (főszerk.): *Magyar Néprajz V. Magyar népköltészet*. Budapest, 251–266.
- 1996 „Kicsi pünkösöd”, avagy a „szabadság napja” Alsórákoson In: Küllös Imola (szerk.): *Vallási néprajz*, 8. – *Ökumenikus tanulmányok*. Debrecen, 235–249.

Küllös Imola – Vasvári Zoltán (szerk.)

- 2006 *Áldozatok – A második világháborús hadifogolytáborok és a sztálini lágerek folklórja*. Budapest

Lábadi Károly

- 1994 *Kopács, a víz melletti falu*. Budapest

Landgraf Ildikó

- 1998 Ellenségkép a 48-as szóbeli hagyományban In: Kríza Ildikó (szerk.): *Történelem és emlékezet – Művelődéstörténeti tanulmányok a szabadságharc 150. évfordulója alkalmából*. Budapest, 115–129.
- 2006 Archívumon innen, katalóguson túl. Többletek és hiányok a mai magyar történeti mondanakutatás műfajelméleti és rendszerezési

kérdéseiben. *Ethno-lore – A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézetének Évkönyve*, XXIII. Budapest, 27–40.

Liszka József

1992 Farsang végi szokások a Kisalföld északi felén In: L. J.: *Fejezetek a szlovákiai Kisalföld néprajzából*. (A Magyarságkutatás Könyvtára, XII.) Budapest, 99–114.

Litván György

2000 Mítoszok és legendák 1956-ról. *1956-os Intézet Évkönyve*, VIII. Budapest, 205–218.

Lőrincz Imre

1986 *A bukovinai Istensegítstől a völgyégi Majosig*. (Tények és tanúk) Budapest

Lukács Károly

1951 Tiszai hatás a balatoni halászatban. *Ethnographia*, LXII. 83–112.

Lukács László

1991 Farsangi népszokások In: Gelencsér József – Lukács László: *Szép napunk támadt – A népszokások Fejér megyében*. Székesfehérvár, 181–214.

1998a *1848–49 jeles napjai a néphagyományban*. (A Szent István Király Múzeum Közleményei, A sorozat 35.) Székesfehérvár

1998b A pákozdi csata és a néphagyomány In: Kriza Ildikó (szerk.): *Történelem és emlékezet – Művelődéstörténeti tanulmányok a szabadságharc 150. évfordulója alkalmából*. Budapest, 88–92.

2004 *Kossuth Lajos a magyar néphagyományban*. (A Szent István Király Múzeum Közleményei, A sorozat 39.) Székesfehérvár

Magyar Zoltán

2001 *Torna megyei népmondák*. (Magyar Népköltészet Tára) Budapest

2004 A történetimonda-hagyomány néhány elméleti aspektusa. *Népi kultúra – népi társadalom – A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézetének Évkönyve*, XXI. Budapest, 195–210.

2005a A magyar történeti mondák katalógizálásának kérdései. *Ethno-lore – A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézetének Évkönyve*, XXII. Budapest, 345–386.

2005b *Népmondák a Kis-Küküllő mentén*. Marosvásárhely

2007a Adottságok és lehetőségek a történeti mondák rendszerezésében. *Ethno-lore – A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézetének Évkönyve*, XXIV. Budapest, 51–88.

2007b *A Szilágyság mondahagyománya*. (Magyar Népköltészet Tára, VII.) Budapest

- 2008 *Népmondák Erdély szívében – Alsó-Fehér megye mondahagyománya.* (Magyar Népköltészet Tára, VIII.) Budapest
- 2009a Szöveghagyomány és gyűjtési szituáció (Egy havasi kirándulás folklorisztikai elemzése). *Ethno-lore – A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézetének Évkönyve*, XXVI. Budapest, 79–137.
- 2009b *A réti ember – Bodrogi népi elbeszélések.* Dunaszerdahely
- Makoldy Sándor
- 1926 A káromkodás elterjedése és büntetése hazánkban 1850-ig. *Ethnographia*, XXXVII. 122–131., 169–182.
- Mándoki László
- 1963 *Busójárás Mohácson.* Pécs
- 1973 Levéltári adat az aradi vértanúk nótájához. *Baranyai Helytörténet-írás.* Pécs, 163–175.
- 1974 Az aradi vértanúk nótájának kérdéséhez. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve*, XIV-XV. Pécs, 207–230.
- 1978 Vajszlói krónika (1830) In: M. L.: *Az Ormánság népeletéből.* A Kiss Géza Ormánsági Múzeum állandó kiállításának vezetője. Sellye, 47–71.
- Manga János
- 1979 *Palócföld.* Budapest
- Martonné Homok Erzsébet
- 1965 *Versegi hétköznapiak (Egy falusi asszony feljegyzéseiből).* Szeged–Budapest
- 1973 *Gyuri bácsi.* Budapest
- 1976 *Igaz mesék.* Budapest
- 1978 *A faluban szól a nóta.* Budapest
- 1981 *Tóparti ház.* Budapest
- 1983 *Családi krónika.* Budapest
- Mehrwert Ignác
- 1884 *Jegyzék Tolnamegye monographiájának megírásához beszerzett adatokról Szekszárd nagyközséget illetőleg.* Paks
- Mészáros Sándor
- 1987 *A kék hegyeken túl...* (JAK füzetek 29.) Budapest
- Mihály Zoltánné Nagy Ilona
- 2006 Emlékezés Horthy Miklósról és családjára Kenderesen. *Ethnica*, VIII/1. 1–7.
- MIL
- 1963–1965 *Magyar Irodalmi Lexikon I-III.* (Főszerk.: Benedek Marcell) Budapest

Móricz Zsigmond

1935 *A boldog ember*. Budapest

Nagy Gyula

1959 Az 1906-os Orosháza környéki nagy aratósztájk a nép emlékezetében. *A Szántó Kovács Múzeum Évkönyve*. Orosháza, 127–132.

1963 Hagyományos földművelés a Vásárhelyi-pusztán. *Néprajzi Közlemények*, VII/2. Budapest

1968 Paraszti állattartás a Vásárhelyi-pusztán. *Néprajzi Közlemények*, XIII/1–2. Budapest

1973 Vallomás Orosháza monográfiájáról. *Békési Élet*, VIII/2. 295–301.

1975 Parasztlelet a Vásárhelyi-pusztán. *A Békés Megyei Múzeumok Közleményei* 4. Békéscsaba

1977 Az orosházi múzeum önéletíró parasztjai irányításának praktikái. *Honismeret*, 1977/4. 5–7.

1978 „... hogy ne vigyem magammal a sírba” (Részletek az orosházi önéletíró parasztok munkáiból). *Békési Élet*, XII/1. 85–97.

1983a Az orosházi parasztok rejtési tudománya In: Nagy Gyula (szerk.) *Tanulmányok Orosházáról és környékéről*. A Békés Megyei Múzeumok Közleményei 7., Békéscsaba, 185–201.

1983b Szemelvények az orosházi önéletíró parasztok munkáiból In: N. Gy. (szerk.): *Tanulmányok Orosházáról és környékéről* (A Békés Megyei Múzeumok Közleményei 7.) Békéscsaba, 203–236.

1984 Szerelmi élet a Vásárhelyi-pusztán. *Békési Élet*, XIX/1. 21–28.

1985 Tanyai életsorsok (Parasztok vallomásai I–II.) In: Tóth József (szerk.): *Az orosházi tanyavilág átalakulása*. Orosháza, 433–496.

1986 *A múzeum szolgálatában – Négy évtized Orosháza múzeumában*. (A Békés Megyei Múzeumok Közleményei 10.) Békéscsaba

Nagy Gyula (szerk.)

1965 *Orosháza története és néprajza I–II*. Orosháza

Neupauer Kamill

1989 *Mária Terézia úrbér rendezése Bereg, Máramaros, Ung és Ugocsa megyében*. Budapest

Olosz Katalin

2005 Irodalom – folklór – közköltészet határán In: Szemerkenyi Ágnes (szerk.): *Folklór és irodalom (Folklór a magyar művelődéstörténetben)*. Budapest, 40–46.

O. Nagy Gábor

1965 *Mi fán terem? Magyar szólások eredete*. Budapest

1966 *Magyar szólások és közmondások*. Budapest

Orbán Éva

1996 *Üzenet a barikádokról 1–2.* Budapest

Ortutay Gyula

1952 Kossuth Lajos a magyar nép hagyományában. *Ethnographia*, LXIII. 263–307.

Örkény István

1981 *Lágerek népe.* Budapest

Paládi-Kovács Attila

1981 puttony In: Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon* 4. Budapest, 284.

1994 Régi hatóságok harca a káromkodás ellen In: Kisbán Eszter (szerk.): *Parasztkultúra, populáris kultúra és a központi irányítás.* Budapest, 173–184.

Papp György

1982 *Kanizsa és környéke földrajzi neveinek adattára I.* (Vajdaság helységeinek földrajzi nevei, 8.) Újvidék

Pataki Ferenc

1988 *Ceglédi emlékhelyek.* Cegléd

Penavin Olga

1959 Mátyás-mondák a Vajdaságból. *Néprajzi Közlemények*, IV./4. 107–112.

Petercsák Tivadar

2008 *A közbirtokosság – Erdő- és legelőközösségek Észak-Magyarországon.* (Magyar Néprajzi Könyvtár) Debrecen

Plohn József

1992 *Negyvennyolcas honvédportrék.* (Összeáll., utószó: Dömötör János) Budapest

Raffai Judit

2000 *A Rézmonyos – Ludasi népmesék.* (Nyomaink sorozat, IV.) Palics–Ludas–Szabadka

Repka János

1989 *Életem.* (Tények és tanúk) Budapest

Romsics Imre

1998 *Kisújszállás népi táplálkozásának rendje.* (Helytörténeti Füzetek 6.) Kisújszállás

Rubinek Gyula (szerk.)

1911 *Magyarországi Gazdacímtár. Magyarország, Horvát- és Szlavonorságok 100 kat. holdon felüli birtokosainak és bérlőinek címjegyzéke, az egyes megyék részletes monográfiájával.* Budapest

Sági Károly

- 1983 Egy régi iskolai büntetés és egy farsangi népszokásunk kapcsolata. *A Veszprém megyei múzeumok közleményei* 16. Veszprém, 237–243.

I. Sándor Ildikó (szerk.)

- 1969 1918–1919 *Cegléden – Tanulmányok és visszaemlékezések.* (Ceglédi Füzetek 18–19.) Cegléd

Sándor István

- 1953 Világos és Arad a magyar néphagyományban. *A MTA Társadalmi–Történeti Tudományok Osztályának Közleményei* III. Budapest, 105–186.
- 1967 Az aradi vértanúk nótájáról. *Etnographia*, LXXVIII. 507–522.
- 1981 névmagyarázó monda In: Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon*, 4. Budapest, 38.

Sára Sándor

- 1988 *Pergőtűz – A 2. magyar hadsereg pusztulása a Donnál.* Budapest

Sarusi Mihály

- 1986 *Magyar Krisztus.* Budapest

Scheiber Sándor

- 1977 *Folklór és tárgytörténet I-II.* Budapest

Schrey Elemér

- 1935 A Balaton orvhalászatáról. *Halászat*, XXXVI. 32–34., 46–47., 51–52., 60–61., 69–70.

Simon András

- 2007 Jázova települése, népessége és gazdálkodása In: Juhász Antal – Simon András (szerk.): *Egy bánsági falu népi műveltségéből.* (Táj és népi kultúra 6.) Szeged, 11–38.

Solymos Ede

- 1980 lajt In: Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon* 3. Budapest, 386.

Solymossy Sándor

- 1917 Arany János népiessége. *Etnographia*, XXVIII. 7–21.
- 1925 Jókai és a magyar nép. *Etnographia*, XXXVI. 1–15.

Soós István

- 1988 Skolka András: Orosháza topográfiai leírása 1815. Németből fordította, bevezetővel és jegyzetekkel ellátta Soós István In: Szabó Ferenc (szerk.): *A Békés megyei múzeumi kutatások eredményeiből – Tanulmányok és forrásközlemények.* Békés Megyei Múzeumok Közleményei 11, Békéscsaba, 145–173.

Szabó Ferenc

- 1974 Békés megye gazdasági és társadalmi fejlődésének főbb vonásai a XVIII. század elejétől napjainkig In: Krajkó Gyula (főszerk.): *Békés megye gazdasági földrajza*. Békéscsaba, 113–175.
- 1984 Táncsics Mihály harcostársa, az orosházi Kertész György. *Békési Élet*, XIX. 463–471.
- 1994a A „viharsarki” mezővárosok társadalma a XIX. század végén In: Orosz István–Pölöskei Ferenc (szerk.): *Nemzeti és társadalmi átalakulás a XIX. században Magyarországon – Tanulmányok Szabad György 70. születésnapjára*. Budapest, 361–368.
- 1994b A tradicionális paraszti társadalomszemlélet és az ipari munkásmozgalom elemeinek ötvöződése a Viharsarokban a XIX–XX. század fordulóján In: Erdmann Gyula (szerk.): *Paraszti kiszolgáltatottság – Paraszti érdekvédelem, öngazgatás*. Rendi társadalom – Polgári társadalom 5, Gyula, 20–31.
- 1996 Népvezérek, paraszti szószólók és hatásuk négy alföldi mezővárosban In: Szilágyi Miklós–Szűcs Judit (szerk.): *A társadalom néprajzi vizsgálatának eredményei és lehetőségei az Alföldön*. Csongrád, 41–50.

Szabó Ferenc (szerk.)

- 1986 *Agrárszocializmus Magyarországon – Az 1981. május 5-6-án Orosházán tartott tudományos ülésszak előadásai és hozzászólásai*. Békéscsaba – Orosháza

Szabó Pál

- 1938 *Az orosházi házikenyér*. Orosháza

Szabó T. Attila

- 1940 Magyar szitkozódások és esküdözések a XVII–XVIII. századból. *Magyar Nyelv*, XXXVI. 269–270.

Szakály Ferenc

- 1985 A török kiűzésétől a szatmári békéig In: Farkas József (szerk.): *Szeged története 2. (1686 – 1849)* Szeged, 15–68.

Szemerkenyi Ágnes

- 2009 *Szólások és közmondások*. (A magyar nyelv kézikönyvtára) Budapest

Szendrey Zsigmond

- 1925 Jókai az etnográfus. *Etnographia*, XXXVI. 130–133.

Szilágyi Miklós

- 1959 A „nevető lovak” anekdotájának népi változata. *Etnographia*, LXX. 449–450.
- 1966 *Adatok a Nagyunság XVIII. századi néprajzához*. (Szolnok megyei Múzeumi Adattár, 5.) Szolnok

- 1967 Ballada Józsa Gyuriról. *Néprajzi Közlemények*, XII/1–2. 230–235.
- 1969 A Tanácsköztársaság a résztvevők emlékezetében – A visszaemlékezések néprajzi elemzése In: Szabó Ferenc (szerk.): *A Tanácsköztársaság Békés megyében – 1919*. Békéscsaba, 261–281.
- 1973 Mezővárosi közösség és néphagyomány In: Szabó Ferenc (szerk.): *Mezőberény története II.*, Mezőberény, 179–225.
- 1974 Kossuth a nép emlékezetében. *Múzeumi Kurir* II. kötet 15., 3–7.
- 1976 Népi anekdoták Józsa Gyuriról és más földbirtokosokról. *Folklor Archívum* 5. Budapest, 115–123.
- 1978 Egy paraszti kézirat a század elejéről. *Tolna megyei Népiújság*, XXVIII. 1978/166., 11.
- 1979 A paraszthalászat technikája és gazdasági jelentősége a Tiszazugban. *Múzeumi Kurir* 29. Debrecen, 52–58.
- 1982 Folklor adalékok: néhány gyulai adat az építőáldozathoz – Káromkodások, szitkozódások (18–19. századi adatok). *Békési Élet*, XVII. 3., 388–392.
- 1988 Ahogyan a törvény megszületett In: Herman Ottó – Imling Konrád (jegyzt., utalások, magyarázat): *1888. XIX. törvénycikk a halászatról és végrehajtási utasítása* (Hasonmás kiadás). Veszprém, 5–40.
- 1989 *Néphagyomány – népi mentalitás – állami igazgatás az orvhalászat tükrében.* (Életmód és tradíció 3.) Budapest
- 1990a Finesszel köll élni. *Tekintet*, III/4. 38–51.
- 1990b Amikor átment rajtunk a front. *Jászkunság*, XXXVI./2. 50–61.
- 1993a Élményelbeszélés a szokolyai állattartásról In: Hála József (szerk.): *Börzsönyvidék – Történeti és néprajzi tanulmányok*. Szob, 159–165.
- 1993b Kihasadt a gyomor! *Jászkunság*, XXXIX/3. 8–10.
- 1994 Az aratógépek az alföldi parasztgazdaságokban In: Novák László (szerk.): *Néprajzi tanulmányok Ikvai Nándor emlékére I.* Studia Comitatus 23, Szentendre, 477–494.
- 1996 A „régí vizes világ” néhány étele mint múlt-szimbólum In: Kuti Klára (szerk.): *Morzsák – Tanulmányok Kisbán Eszter tiszteletére*. Budapest, 81–103.
- 1998 Pékek és pékárú a 20. századi mezővárosokban In: Szende Katalin–Kücsán József (szerk.): *„Isten áldja a tisztas ipart” – Tanulmányok Domokos Ottó tiszteletére*. A Soproni Múzeum Kiadványai 3., Sopron, 423–438.
- 2001 *Néprajzi forráskritika.* (Néprajz egyetemi hallgatóknak, 24.) Debrecen
- 2003a Változások a szokolyai sertésfeldolgozásban. *Ethnographia*, CXIV. 67–80.

- 2003b Orosháza népelete hármás tükörben. *A Szántó Kovács Múzeum Évkönyve* 6., Orosháza, 31–40.
- 2004 Nagyanyám, Zsákai Emerencia. *Rálátás*, V/3. 14–17.
- 2005 Tiszafüredi emlékek a garabonciás Csokonairól és más történelmi alakokról. *Ethnica*, VIII/3. 97–98.
- 2006a *A személyes paraszti tudás érvényessége – Kisújszállás társadalmi és gazdálkodása egy száz évet élt parasztgazda emlékezetében*. Budapest
- 2006b A második világháborús hadifogoly-emlékek a szóbeliségben In: Szemerényi Ágnes (szerk.): *Folklór és történelem (Folklór a magyar művelődéstörténetben)*. Budapest, 481–487.
- 2008a *Néprajzi tanulmányok Kisújszállásról*. (Kunsági Téka 3.) Szolnok
- 2008b *Sors és tapasztalat – Kisújszállási vallomások a paraszti életforma végső szakaszáról*. (Életmód és Tradíció 10.) Budapest
- 2011 *Finesszel köll élni – A háború és a hadifogság a szóbeliségben*. (Folklór Archivum 22.) Budapest
- Szilágyi Zsófia
- 2002 *Ferdinandy György*. (Tegnap és Ma) Pozsony
- 2003 Ugyanaz a nyár? *EX Symposium*, 42–43. sz. 59–66.
- Szolnoky Lajos – Pócs Éva
- 1980 mosás In: Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon* 3. Budapest, 643–645.
- Szűcs Sándor
- 1956 *Háry János bajtársai – Verbunkos- és obsitos-történetek a Nagykunságból*. (Jászkunsági Füzetek 3.) Szolnok
- 1962 *Szól a duda, verbuválnak – Verbunkos és obsitos históriák a néphagyományban*. Budapest
- 1977 *Régi magyar vízivilág*. Budapest
- 2008 *Alföldi históriák (Ludas Matyi cimborái – Békési históriák – A bajjomi vár – Életem a Sárrét – Háry János bajtársai)*. Alföld könyvek 8. Karcag – Túrkeve
- Tajti Erzsébet (szerk.)
- 1994 *Sortűz Tiszakécskén 1956-ban*. (Helytörténeti Kiadványok 3.) Tiszakécske
- Takáts Gyula
- 1985 Nádi pásztorkodás, halászás és madarászás a Nagyberekben In: Kanyar József (szerk.): *Fonyód története*. Fonyód, 207–253.
- Tamási Gáspár
- 1983 *Vadon nőtt gyöngyvirág – Emlékezés két könyvben*. Bukarest

Tar Sándor

2000 *Nóra jön.* Budapest

Tátrai Zsuzsanna

1990 Jeles napok – ünnepi szokások In: Dömötör Tekla (főszerk.): *Magyar Néprajz, VII. Népszokás, néphit, népi vallásosság.* Budapest, 102–264.

Tímár Máté

1958–1960 *Majoros Ádám krónikája. 1. Csillagok, csillagok szépen ragyog-
jatok..., 2. Hajnal hasad...* (Magyar Világ) Budapest

Tóth Béla

1898 *Magyar anekdotakincs I-V.* Budapest

Tóth József (szerk.)

1985 *Az orosházi tanyavilág átalakulása.* Orosháza

Török Gábor

1969 A XVII–XVIII. századi palóc szitkok és káromkodások. *Magyar
Nyelv*, LXV. 86–87.

Ujváry Zoltán

1960a Népi kéziratos verseskönyveink. *Műveltség és Hagyomány I–II.*
Budapest, 111–146.

1960b Tasnádi Lajos botpaládi kéziratos könyve. *Jósa András Múzeum
Évkönyve* III. Nyíregyháza, 155–175.

1965 Az aradi vértanúkról szóló dal műköltői eredetéhez. *Ethnographia*,
LXXVI. 92–95.

1968 *Népdalok és balladák egy al-dunai székely közösségből.* (Közlemé-
nyek a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi In-
tézetéből 21.) Debrecen

1969 *Az agrárkultusz kutatása a magyar és az európai folklórban.* (Mű-
veltség és Hagyomány XI.) Debrecen

1975 Mondák Mátyás királyról In: U. Z.: *Varia folkloristica – Írások
a néphagyomány köréből.* (Hajdú-Bihar megyei Múzeumok Köz-
leményei 25.) Debrecen, 168–185.

1977 *Gömöri népdalok és népballadák.* (A miskolci Herman Ottó Mú-
zeum Néprajzi Kiadványai VIII.) Miskolc

1978 *A temetés paródiája – Temetés és halál a népi játékokban.* (Studia
Folkloristica et Ethnographia, 1.) Debrecen

1980a *Népszokás és népköltészet – Válogatott tanulmányok.* (A Hajdú-Bi-
har megyei Múzeumok Közleményei 35.) Debrecen

1980b Gömöri adatok a Mátyás-mondakörhöz. *A miskolci Herman Ot-
tó Múzeum Közleményei* 19. Miskolc, 125–130.

- 1980c *Szállj el fecskemadár. Gömöri magyar népballadák és népdalok.* Budapest
- 1983–1988 *Játék és maszk – Dramatikus népszokások I-IV.* Debrecen
- 1985 *Menyecske a kemencében – Világjáró palóc adomák és huncutságok.* Budapest – Debrecen
- 1986 *Gömöri népballadák.* (Gömör néprajza XI.) Debrecen
- 1988 *Adomák Gömörből.* (Gömör néprajza XIII.) Debrecen
- 1989a *Állatmaszkok.* (Studia Folkloristica et Ethnographica 24.) Debrecen
- 1989b *Népmonda, népi emlékezés és helytörténet. A nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve XXIV–XXVI.* Nyíregyháza, 33–40.
- 1990a *Dramatikus népszokások, népi színjátékok* In: Dömötör Tekla (főszerk.): *Magyar Néprajz VII. Népszokás, néphit, népi vallásosság.* Budapest, 265–328.
- 1990b *Mátyás király Gömörben – Mondák, anekdoták a néphagyományban.* (Gömör Néprajza XXIII.) Debrecen
- 1991 *Farsangi népszokások.* Debrecen
- 1993 *Születéstől a halálig – Az emberélet fordulóinak szokásai Lévárton és Deresken.* (Gömör néprajza XL.) Debrecen
- 1995a *Kossuth Lajos a népdalokban.* *Ethnographia*, CVI. 31–37.
- 1995b *Huncut adomák Gömörből.* Debrecen
- 1997 *Népi színjátékok és maszkos szokások.* Debrecen
- 1999 *Folklor az Ördögi kísértetekben.* Debrecen
- 2000–2007 *Kis folklórtörténet I-X.* (Néprajz egyetemi hallgatóknak, 20–23., 26–28., 31–33.) Debrecen
- 2001 *Szólásgyűjtemény.* Budapest
- 2002 *Gömöri magyar néphagyományok.* Miskolc
- 2004 *Néprajz Móra Ferenc műveiben.* (Bibliotheca Cumania 5.) Kiskunfélegyháza
- 2005 *Szólások és közmondások nagy könyve.* Debrecen
- 2007 *Magyar folklórtörténet I.* (Magyar Néprajzi Könyvtár) Debrecen
- 2009 *Dugonics András példabeszédei – Mondák, anekdoták, szokások.* (Magyar Néprajzi Könyvtár) Debrecen
- Ujváry Zoltán (szerk.)
- 2001 *A gömöri magyarság néprajza I.* Debrecen
- 2006 *A gömöri magyarság néprajza II-III.* Debrecen
- ÚMTSz
- 1979–2002 *Új Magyar Tájszótár 1–4.* (Főszerk.: B. Lőrinczy Éva) Budapest
- Váci Mihályné, Idős
- 1981 *Legyen munkáton áldás.* Budapest

- Vajkai Aurél
1964 *Balatonmellék*. Budapest
- Valuch Tibor
1995 Egy konfliktus és következményei (56-osok életútvizsgálatának kérdései) In: Valuch Tibor (szerk.): *Hatalom és társadalom a XX. századi magyar történelemben*. Budapest, 492–500.
- Varga Dezső (szerk.)
1959 *A proletárhatalomért. Békés megyei vöröskatonák visszaemlékezései*. Békéscsaba
- Varga János
1971 *A jobbágyfelszabadítás kivívása 1848-ban*. Budapest
- Vasvári Zoltán
1998 „Régen-régen volt a csata, de a híre most is él...” – A szabadságharc népi kultuszának megnyilvánulásai Isaszegen a XX. században In: Kríza Ildikó (szerk.): *Történelem és emlékezet – Művelődéstörténeti tanulmányok a szabadságharc 150. évfordulója alkalmából*. Budapest, 137–144.
- Voigt Vilmos
1965 A mondák műfaji osztályozásának kérdéséhez. *Ethnographia*, LXXVI. 200–219.
1998 Örök vagy változó? – Az 1848–49-es magyar forradalom és szabadságharc folklorisztikai értelmezésének kérdései In: Kríza Ildikó (szerk.): *Történelem és emlékezet – Művelődéstörténeti tanulmányok a szabadságharc 150. évfordulója alkalmából*. Budapest, 33–44.
- Vörös Boldizsár
2004 „A múltat végképp eltörölni”? – Történelmi személyiségek a magyarországi szociáldemokrata és kommunista propagandában 1890–1919. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok, 33.) Budapest
- Zoványi Jenő
1977 *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. Budapest
- Zsupos Zoltán
1991 Szitkok, átkok, káromkodások Rozsnyón a XVII–XIX. században In: Ujváry Zoltán (szerk.): *Történelem, régészet, néprajz – Tanulmányok Farkas József tiszteletére*. Debrecen, 365–392.
2010 *Gömöri káromkodások könyve, 1–2*. (Gömör-kishonti téka, 18.) Rimaszombat

A kötetben közölt dolgozatok első megjelenési helye

A nyolcvan éves Ujváry Zoltán köszöntése. *Néprajzi Hírek*, XLI. (2012) 2., 60–64.

Szakmai és politikai folklór – Ortutay Gyula: Napló 1-3. *Kalligram*, 2010. november, 95–99.

A Puszták népe társadalomnéprajzi nézőpontból. *Új Dunatáj*, 1998. december, 37–45.

Ujváry Zoltán: Néprajz Móra Ferenc műveiben. *Debreceni Szemle*, 2006. július, 441–443.

Orosháza népelete hármas tükörben. *A Szántó Kovács Múzeum Évkönyve*, 6. Orosháza, 2003. 31–39.

Pákolitz István: Bögrésdiákok. *Ethnographia*, 1984/1., 168–169.

Halászbérlők, halászbokrok, orvhalászok – Váth János valóságábrázolásáról. *Somogy*, 1984/4, 84–91.

Jegyzetek a paraszti emlékiratról. *Dunatáj*, 1980. május, 25–31.

„A bennem élő múltat írtam itt le” – A paraszti emlékiratról. *Új Írás*, 1984/9., 85–90.

Csizmadia Imre: Pirkadattól delelőig. *Ethnographia*, 1984/1., 165–166.

Idős Váci Mihályné: Legyen munkátokon áldás. *Ethnographia*, 1984/1., 167–168.

Csonka Mihály élete és világképe. *Ethnica*, 2010/1., 27–28.

Néhány pszeudó-emlékirat mint néprajzi forrás In: Szilágyi Miklós: *Néprajzi forráskritika* (Néprajz egyetemi hallgatóknak, 24.) Debrecen, 2001, 44–48.

Az „igaz” történet, az élettörténeti elbeszélés és a kortársi irodalom (Különös tekintettel Csalog Zsolt szépírói munkásságára) In: Szemer-

kényi Ágnes (szerk.): *Folklór és irodalom*. (Folklór a magyar művelődéstörténetben) Budapest, 2005, 413–419.

1848, 1919 és 1956 a veteránok sorsában és emlékezetében In: Bartha Elek–Keményfi Róbert–Marinka Melinda (szerk.): *1956 a néphagyományban*. (Studia Folkloristica et Ethnographica, 53.) Debrecen, 2009, 160–172.

A háború népi emlékezete In: Romsics Ignác (főszerk.): *Magyarország a második világháborúban*. Budapest, 2011, 177–188.

„Az aradi gyásznap” paraszti kézírata a 20. század elejéről. *Ethnica*, 2002/3., 130–132.

Egy veterán-emlékezés 1978-ból, Tiszakürtről. *Ethnica*, 2008/2., 57–58.

Az Én-történetek és a mese – Az obsitos történetekről In: Benedek Katalin (szerk.): *A népköltészet terített asztalánál – Tanulmánygyűjtemény*. Benedek Elek emlékülés 2009. december 4–5. Budapest, 2011, 259–264.

A második világháborús hadifogoly-émlékek a szóbeliségben In: Szemerkenyi Ágnes (szerk.): *Folklór és történelem* (Folklór a magyar művelődéstörténetben) Budapest, 2007, 481–487.

Nádasi Alfonz: Hadifogolynapló. *Ethnica*, 2012/3., 59–60.

„Menydörgős tüzes ménkű att!” (Néprajzi jegyzetek a káromkodási szokások változásáról). *Ex Symposion*, 55, 2006, 25–31.

Szövegemlékek a dunaföldvári farsangról. *Új Dunatáj*, 1998. június, 58–67.

Egy mezőberényi szóláshasonlat és magyarázata. *Ethnica*, 2005/3., 110.

Példázat az értelmetlen munkáról. *Rálátás*, 2006/3., 11–13.

Előzetes jegyzetek a családi szájhagyomány értelmezéséhez In: Czövek Judit–Dyekiss Virág–Szilágyi Zsolt (szerk.): *Világügyelő – Tanulmányok Hoppál Mihály 70. születésnapjára*. Budapest, 2012, 88–97.

Történeti emlékek Magyarkanizsáról. *Bácsország – Vajdasági Honismereti Szemle*, 2009/3., 43–47.

A jobbágyvilág emléke Ungtarnócon (a 20. század végén) In: Mód László–Simon András (szerk.): *Olvasó – Tanulmányok a 60 esztendőös Barna Gábor tiszteletére*. (Szegedi vallási néprajzi könyvtár, 26.) Szeged, 2010, 532–539.

Kisújszállási szöveg-emlékek a kenderesi Horthy-családról. *Ethnica*, 2010/3., 64–67.

A kisvárosi elit tagjai anekdotikus hangulatú jellemképekben. *Ethnica*, 2012/2., 22–25.

Megjelent a Pesti Kalligram Kft., Budapest kiadásában 2018-ban.
Első kiadás. Oldalszám 280. Felelős kiadó Mészáros Sándor.
Felelős szerkesztő Szilágyi Zsófia. Olvasó szerkesztő Hutvágner Éva.
A borítót Hrapka Tibor tervezte.
Grafikai elrendezés és nyomdai előkészítés Hrapka Tibor.
Nyomta a Kapitális Nyomdaipari Kft., Debrecen. Felelős vezető ifj. Kapusi József.

